

અમારું હાજીબો

ઝગલુલ

ધર

લેનીન

Stromer F.R.S.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોંપીયુટર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૬૬ ધર્મિક

પુસ્તકનું નામ અમર મણિ

વિષય ક્ર. ૨૧ : ૨૧૧૮ લેખિક

અમર મહાજનો

૧. લેનીન અને ઝગલુલ

લેખક : કકલલાઈ કોઠારી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોના સંગ્રહ
૧૬૧૬૬

પ્રથમ પ્રકાશન : ઓક્ટોબર, ૧૯૩૧

મુદ્રક : અમૃતલાલ અંબાશંકર દવે
પ્રકાશક : અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય રાણપુર (કાઠિયાવાડ)

નિવેદન

આખરે ‘અમર મહાજનો’ની લખવા ધારેલી પુસ્તકમાળાના પહેલા પુસ્તક તરીકે ‘લેનીન અને ઝગલુલ’ની જીવનકથાએ દુનિયાની રોશની જૂએ છે. ‘લેનીન અને ઝગલુલ’ પ્રગટ થવાની એ ત્રણ વખત જાહેરાત થયા પછી, એ જાહેરાતની તિથિએ પુસ્તક બહાર પડી શક્યું નથી, એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ખાસ કરીને લેનીનની જીવનકથા લખતી વેળા નવું નવું સાહિત્ય લાઇ લાગ્યા જ કરતું અને લેખકથી તેનો ઉપયોગ કરવાનો લાભ છોડી શકતો નહિ. પરિણામે પ્રસિદ્ધિનો દિવસ દૂર દૂર ડેલાતો.

હજી એ, આ પાછળનાં પૃષ્ઠો ઉપર જે સામગ્રી રજૂ થાય છે. તેથી લેખકને સંતોષ નથી : અત્યારે જ, તેની પાસે બોલશેવી-ઝમના સંસ્થાપક અને જમતભરના પીડિતો અને દહિતો વતી ઝારશાહીની સામે ઝઝૂમનાર લેનીનના જીવનની એટલી અનેક-વિધ સામગ્રી પડી છે, કે જેનો તેનાથી ઉપયોગ થઇ શક્યો નથી. ભવિષ્યમાં, અનુકૂળતાએ લેનીનની વિસ્તૃત જીવનકથા લખવાની લેખકની મુરાદ છે.

આ જીવનકથાઓમાં જે પુરૂષની જીવનકથા લખાય છે તેને મધ્યવર્તી રાખી તેના કાળનો ઇતિહાસ આલેખવાનો પ્રયત્ન થયો છે. ઝગલુલની જીવનકથામાં, ઝગલુલની સાથે સંબંધ રાખતો ઇજીપ્તની સ્વાતંત્ર્યની લડતનો ઇતિહાસ ગુંથવામાં આવ્યો.

છે, જ્યારે લેનીનની જીવનકથામાં રશિયાના બન્ને જગમશહુર વિપ્લવો, ઝારશાહીનાં છેલ્લાં તરફીયાં અને નવા સામ્યવાદી સોવીયેટ તંત્રના નવવિધાનનો ઇતિહાસ અપાયો છે.

આ જીવનકથાઓ સ્પષ્ટ રીતે ધ્યેયલક્ષી છે. લેખકનો ઉદ્દેશ લેનીન અને ઝગલુલ સમા અમર મહાજનોની જીવનકથા દ્વારા આ પુસ્તકના વાંચનાર સમક્ષ ચોક્કસ પ્રકારની વિપ્લવવાદી વિચારણાની સામગ્રી રજૂ કરવાનો છે. લેખકે એ જ ઉદ્દેશથી આ કાર્ય હાથમાં લીધું છે. આ ઉદ્દેશ કેટલો ફળે છે તે અત્યારે ન કહી શકાય.

છેવટે, લેનીનની જીવનકથા માટે મને શ્રી. ગૌરીશંકર જોશી અને રંગીલદાસ ડાપડિયા તરફથી ઉપયોગી સાહિત્ય મળ્યું છે તે બદલ તેમનો આભાર માનું છું. તેમના તરફથી મળી છે તે સામગ્રી ન મળી હોત તો લેનીનની જીવનકથામાં આથી અર્ધો જે વિગતો ન મૂકી શકાત.

૩૧ જુલાઈ, ૧૯૨૬

લેખક

બીજી આવૃત્તિ વેળા

લેનીન-ઝગલુલની જીવનકથાની બીજી આવૃત્તિની જરૂરત તો છેલ્લા રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ પહેલાં જ ઉભી થયેલી. પરંતુ તે અત્યારે જ બની શકે છે. લેખકની ઇચ્છા બીજી આવૃત્તિ વખતે, નવી માહિતીને આધારે પુસ્તકમાં સુધારા-વધારા કરવાની હતી. પરંતુ તે નથી બની શક્યું. હવે તો, ઉપરના નિવેદનમાં પ્રગટ કરેલા મનોરથ સફળ કરવાનો યોગ ભવિષ્યમાં સાંપડશે ત્યારે જ એ બની શકશે.

૨૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૩૧

લેખક

અનુક્રમ

લાડીસીર લેનીન	પૃષ્ઠ	૧ થી ૧૧૬
સા'દ અગકુલ ખાશા	પૃષ્ઠ ૧૧૬ થી ૧૫૨	

ચિત્રસૂચી

૧. લેનીન	પૃષ્ઠ	૧	સામે
૨. અગકુલ	પૃષ્ઠ ૧૧૬		સામે
૩. લેનીન અને લેનાં જલ્દિ	પૃષ્ઠ	૪૪	સામે
૪. લેનીન અને લેનાં માનવિત્તા	પૃષ્ઠ	૮૪	સામે

જીવન-કથાઓ

* * *

જંડાધારી ૦—૮-૦

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ ૦-૧૦-૦

સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ ૦—૮-૦

નરવીર લાલાજી ૦—૪-૦

* * *

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

રાણપુર

રશિયાને તારણુહાર

:: લાડીમીર લેનીન ::

—અમારાં પુસ્તકો—

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર
ધારા પહેલી
ધારા બીજી
ધારા ત્રીજી
ધારા ચોથી
ધારા પાંચમી
સોરઠી બહારવટીયા
ખંડ પહેલો
ખંડ બીજો
ખંડ ત્રીજો
બહારવટીયો જોગીદાસ
સોરઠી સંતો ખંડ પહેલો
સૌરાષ્ટ્રનાં ખડેરામાં
સોરઠી ગીતકથાઓ
કંકાવટી
દાદાજીની વાતો
કોશીમાની વાતો
રઢીયાળી રાત ભાગ ૧લો
,, ભાગ ૨જો
,, ભાગ ૩જો
ચુંદડી ભાગ પહેલો
,, ભાગ બીજો
હાલરડાં

ઋતુગીતો
એશિયાનું કલંક
સળગતું આયર્લેન્ડ
હંગેરીનો તારણુહાર
લેનીન અને ઝગલુલ
મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ
ઝંડાધારી (સ્વામી દયાનંદ)
સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ
રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ
નરવીર લાલાજી
રાજરથાનોની સમસ્યા
કુરખાનીની કથાઓ
પુષ્પાલો: દીપક ભાગ ૧ લો
,, ભાગ ૨ જો
શાહજહાં (નાટક)
રાણા પ્રતાપ ..
વેણીનાં ફુલ
કિશોર
કોઈનો લાડકવાયો
હંસલો છટોરો
પાંડિતોનાં ગીતો (રૂપાય છે)
ગ્રોળીયો અને બીજી પ્રેમકથાઓ
ચિત્રાના અંગારા

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર : રાણપુર

देनीन

લાડીમીર લેનીન

૬૧

રશિયાના પાટનગરમાં ફાંસીનો માચડો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ઝાર એલેક્ઝાંડર ત્રીજાને ઠાર કરવાની કોશ્ચાષના ગુન્હેગાર એક જુવાન રશિયનને જીન્દગીની કુરખાની કરીને તેના દેશપ્રેમની કીમ્મત ચૂકવતો જોવાને-ફાંસીને માચડે ચડતો જોવાને-રશિયનોની ઠકું જામી હતી. ઝારશાહીની જડ ઉમેડી નાંખવા માટે, જાનને જોખમે ઝારશાહીના અંગભૂતોનાં ખૂન કરવાની હિંસક પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી એ એક જ માર્ગ છે એમ દૃઢતાપૂર્વક માનનારો એ જુવાન ફાંસીના માચડા પાસે સ્થિત ફરકાવતો ઉભો હતો. ‘મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ પામીને પણ, હું આ ઝારશાહીના ઉચ્છેદનને માટે જ ઝઝૂમીશ’ એવો નિશ્ચય એના મુખની રેખાએ રેખા ઉપર અંકાયો હતો.

ઘંટડી વાગી. કાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા ફાંસી ફરમાવનાર અમલદારે, હંમેશનો ક્રમ હોય તેમ, લાગણી વિનાના નિર્ઘૃષ્ટ અવાજે ઉચ્ચાર્યું : ‘...પાંચ મીનીટ રહી છે. મિત્રોને, માતા-પિતાને, સ્વજનોને, જેને જેને મળવું હોય તેને મળી લ્યો.’

જુવાન દોડતો દોડતો, મેદનીને મોખરે તેનો નાનો અંધવો ઉભો હતો તેની પાસે ગયો. તેના આત્મામાં ગુંજન થઇ રહ્યું હતું કે ‘મારી પાછળ મારું જીવનકાર્ય આ મારો સહોદર જ

ઉઠાવી લેવાનો છે. ' એક માતાના ઉછંગમાં ખેલવાથી, બ્રાતા બ્રાતા વચ્ચે જે અપાર્થિવ પ્રેમ ઉપજે છે એ પ્રેમથી ઉભરાતા આ જીવાને તેના ભાઈને ભેટી, તેને એક આલિંગન દઈ, તેનો હાથ પોતાના હોઠ સુધી ઉંચો લીધો અને એક ચુપન કર્યું—અને તેની સજળ બનેલી આંખોએ છેલ્લો વિદાય-સંદેશ દીધો.

પણ એ બધું છતાં, જ્યારે સમસ્ત માનવમેદનીનાં હૃદય લાગણીથી ઉચ્છળી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ એ નાનો માછ ખડક સમો અડગ ઉભો રહ્યો. એના મુખ ઉપર કોઈ પ્રકારના ભાવની એક પણ રેખા ન દેખાઈ. પોતાની છેલ્લી વિદાય લેતા શહીદ બ્રાતાના આ ભાવ-પ્રદર્શનના જવાબમાં, સત્તર વર્ષનો એ છોકરો માત્ર એટલું જ બોલ્યો : 'ઓ ! એ સાચો માર્ગ નથી.' અને એની આ લાગણીહીનતા જોઈ, સકળ જનસમૂહ સજ્જડ થઈ ગયો.

આ વાતને એ વર્ષ થયાં પછી, પોતાના મોટા ભાઈની ફાંસી વેળા 'ઓ ! એ સાચો માર્ગ નથી' એવી અકળ વાણી ઉચ્ચારનાર એ યુવક તેના વિદ્યાલયમાંથી, તેની ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે ખરતરફ થયો. એ અરસામાં રશિયામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પ્રજાસેવકોએ, અમલદારોની સાથે મળીને રાહત-પ્રવૃત્તિઓ આરંભી.

એ દિવસોમાં રાહત-પ્રવૃત્તિનો કાર્યક્રમ ઘડવા કાર્યકર્તાઓની એક મોટી સભા મળી હતી. એ સભાના એક ખુણામાં આ યુવક બેઠો હતો. સૌ સેવકોનાં લાગણીભર્યાં, દર્દભર્યાં, રાહત-પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાને માટે વિનવણી કરતાં ભાષણો સાંભળી લીધા પછી, તે હલગ મારીને ઉભો થઈ ગયો અને ત્રાડ પાડીને બોલવા માંડ્યો : 'ના, ના, અમારે મદદ નથી જોઈતી. એ સાચો માર્ગ નથી. દુષ્કાળની દારૂળતા ઓછી કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખોટો માર્ગ છે. એનો અર્થ એ છે કે તમે ગારશાહીની જીવનદોરી લંબાવવા ચાહો છો. ખરી વાત તો એ છે કે

ભૂખમરો જેટલો વ્યાપક અને ઉચ્ચ બનાવી શકાય તેટલો બનાવો; અને એ રીતે અસંતોષ જેટલો સળગાવી શકાય તેટલો સળગાવો : તમે જે સંસ્થાનું-ઝારશાહીનું-નિકંદન ચાહો છો તેનું નિકંદન કાઢવાનો એ એક જ માર્ગ છે. અને ઝારશાહીના નાશ વિના, આ ગુલામીનો કદિ જ અંત આવવાનો નથી.' એ જુવાન એટલા આવેશથી બોલ્યો અને એટલું પ્રભાવશાળી બોલ્યો કે આખી સભા પરવશ બની તેને સાંભળી રહી. પણ જ્યારે તે બોલી રહ્યો ત્યારે સભાપતિએ તેને ગાંડો માણસ ગણીને કાઢી મૂક્યો.

આ પ્રસંગ પછી, એ જુવાને, ખરાબર અઠ્ઠાવીશ વર્ષ સુધી રશિયામાંથી દેશપારીની સખ બોગવી : અને એ અઠ્ઠાવીશ વર્ષ તેણે તેના વિચારોને અને જીવન-શીલ્સુરીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા દિવસરાત કામ કર્યું; ભૂખમરો અને બીજી અનેકવિધ હાડમારી-ઓની વચ્ચે, પળે પળે ઝારના હત્યારાઓને હાથે જન ગુમાવવાની બીતિ વચ્ચે, કામ કર્યું. અને ૧૯૧૭ના નવેમ્બર માસની ૭મી તારીખે તે પાછો સેન્ટ પીટર્સબર્ગ આવ્યો-હાલુત થતા ગાંડા માણસ તરીકે નહીં, પણ રાષ્ટ્રદેવ તરીકે પૂજા પામતા પ્રજાના તારણદાર તરીકે.

અઠ્ઠાવીશ વર્ષ પછી એ ફરીવાર પ્રજાસેવકોના સંઘ વચ્ચે, ખાસ ગોઠવેલી ઉંચી વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર ચડીને બોલવા ઉભો થયો અને જાડા, બાંધી દડીના, ખાસ આક્રમણ ન કરી શકે એવા શરીરવાળો, આગળ નીકળી આવેલા ગાલનાં હાડકાંથી અને ઉપસેલાં ભવાંથી લાક્ષણિક રશિયન જેવો લાગતો, વિશાળ ભાલ અને પર્વતશૃંગ સમા મસ્તકથી સૌનું ધ્યાન ખેંચતો, ઝીણી, કાળી ચંચળ આંખ-કાકીઓથી સૌ કોઈને વશ કરી લેતો એ પુરૂષ શું બોલ્યો ? તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો કે 'એ સાચો માર્ગ નહોતો. આ માર્ગ એ સાચો માર્ગ છે !' ઝારશાહીનું ઉચ્છેદન કરીને સોવીયેટ તંત્રનું ખાતમુદ્દત કરતી મેદનીની તાળીઓથી અને હર્ષનાદથી સભામંડપ ક્યાંય સુધી માજી રહ્યો !

પ્રથમ ગાંડા માણસ તરીકે અને પછી પ્રજ્ઞના તારણહાર તરીકે રશિયાના ઇતિહાસમાં અમર બની જનાર એ પુરુષનું નામ લેનીન.

૬૨

લેનીન એક ખેડૂતને ઘેર જન્મ્યો હતો. આજથી (૧૯૨૭) બરાબર ૫૭ વર્ષ પહેલાં, રશિયાના એક ગામડામાં, ખેડૂતના એક ઝૂંપડામાં તેની બાલ-આંખોએ, પહેલવહેલી આ દુનિયાની રોશની જોઈ. લેનીન-જેનું ખરું નામ લાડીમીર ઉલ્યાનો છે-તેના પિતા ખેડૂત હોવા છતાં રશિયાની રાજસભાના સભાસદની પદવી સુધી ચડેલા, એટલે ખેડૂતના નશીયમાં લખાયેલાં કંગાલીયત અને દુઃખ દેખવાનો તેને વખત નહીં આવેલો : તેમજ શ્રીમંતાઇના વિલાસવૈભવથી પણ તે દૂર રહેલો. રશિયાના ઝારના જૂદમાટથી રશિયાના એકેએક ખેડૂતના દિવસો દુઃખમાં જતા, ત્યારે આ કુટુંબ સુખી, શાન્ત જીવન જીવી શકતું; આ કુટુંબના સભ્યોને દુઃખ કે કનડગત શું એનો કદિ થે અંત અનુભવ થતો નહીં : પણ એ છતાં થે, તેમની જ પાડોશમાં રહેતા તેમના જ જ્ઞાતિજનુઓ જે દુઃખભરી જીન્દગી જીવતા તેથી તેઓ અજાણ નહોતા. તેઓ સૌ-લેનીનનું આખું કુટુંબ એ દુઃખ અને કનડગત જોઈ કમદર્દીની લામણીથી દુઃખી બની રહેતું. એ કુટુંબના જીવાન સભ્યો એ દુઃખ અને કનડગતની સામે વારંવાર દાંત કચકચાવતા અને એ સ્થિતિ નાબૂદ કરવાને કે કે મનોરથો ધડતા.

જૂદમ સામે ઝઝૂમવાનો, પરદુઃખ પેખી અર્માપ પીડા અનુભવવાનો જાણે પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો વારસો હોય તેમ, બાળક લેનીનના મોટેરા ભાઈઓ અને બહેનોએ ઝારના તંત્રના

આ જૂદમાટ સામે જંગ માંડ્યો. તેમણે એક પછી એક ઝારની જૂદમજાંગીરી મિટાવવા, રશિયાને સ્વાધીન અને સ્વર્ગીય બનાવવા, કુરખાનીની કથાઓ રચવા માંડી. લેનીનનો મોટો ભાઈ એલેક્ઝાંડર, જેણે હસતે મ્હોંએ ફાંસીના માચડાને વધાવી લીધાનો રોમાંચકારી પ્રસંગ ઉપર અપાયો છે, તે પ્રથમથી એમ માનતો કે દુઃખીઓનાં દુઃખ કાપવા જાલીમોના જન લેવા પડે તો તેમાં અધર્મ કે પાપ નથી. અને એલેક્ઝાંડર તેની એ માન્યતાને ચોકમાં ઉભીને પોકારતો. એલેક્ઝાંડરની આવી ક્રાન્તિકારી ઉચ્ચ વિચારણા અને ઉદ્દેશ્યોને કારણે, જેત-જેતામાં તો તેનું નામ રશિયાની પ્રત્યેક ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિના અગ્રણી તરીકે ઘેર ઘેર જાણીતું થઈ ગયેલું. મોટાભાઈ એલેક્ઝાંડરના જીવનની નાના લેનીન ઉપર કંઈ નાની સુની અસર નહોતી.

એલેક્ઝાંડરે પોતાની માન્યતાને ખાતર કોઈ અનન્ય આદર્શ-ભક્તની અજોડ શ્રદ્ધાપૂર્વક રશિયાના દલિતોને નામે પોતાના પ્રાણને ન્યોછાવર કર્યા, ત્યારે લેનીન સત્તર વર્ષનો બાળક હતો. પણ એ સત્તર વર્ષનો લેનીન પણ, એક દિવસ રશિયામાંથી ઝારશાહીનું નામનિશાન નાબૂદ કરી નાંખનાર રશિયાના તારણ-હાર લેનીનનું જ બાળ સ્વરૂપ હોવાથી, તેની આંખોનો પ્રકાશ અને તેના મ્હોંની મક્કમ રેખાઓ જોઈ, મરતાં મરતાં પણ એલેક્ઝાંડરને શાન્તિ હતી કે ‘મારું આદરેલું કામ અધૂરું નહીં રહે. મારો નાનો ભાઈ એ જીંડો ઉપાડી લેશે અને હું જે નથી કરી શક્યો તે કરી બતાવશે.’ એજ આસ્થાથી, એલેક્ઝાંડરે મૃત્યુને ભેટવા જતા પહેલાં, તેની માતાની વિદાય લેતી વેળા, લેનીનની હાજરીમાં કહેલું કે: ‘માતા, રશિયાના જીવાનો માટે બીજો રસ્તો નથી. મનુષ્યને માથે ધણી ફરજો રહેલી છે. એક કુટુંબપ્રેમમાં બધાં કર્તવ્યોની સમ્પત્તિ નથી થઈ જતી. કુટુંબપ્રેમ કરતાં ये विशेष ઉચો અને વિશેષ ગરવો એવો એક ધર્મ છે અને તે દેશપ્રેમનો ધર્મ. એ ધર્મ જાળવતો જાળવતો હું આજે અમરતાને પંથે જઈ છું. માતા,

અફસોસ ન કરો. માતા હું જાઉં છું, તમારી શુભાશિષો સાથે જાઉં છું અને રશિયાના દક્ષિતોના ઉદ્ધારનું કાર્ય આ સહોદરને સોંપી જાઉં છું.’

લેનીન એ ચુપચાપ સાંભળી રહ્યો. અને એલેક્ઝાંડરે માયડે ચડ્યાં પહેલાં, મૃત્યુની ગોદમાં અદસ્ય થઈ જવા પૂર્વે માત્ર એક જ મિનિટ બાકી હતી ત્યારે, લેનીનને બીજી વાર, જખ્ખર જનમેદની વચ્ચે જે વિદાયસન્દેશ આપેલો તે પણ તેણે આશ્ચર્યકર સ્વસ્થતાપૂર્વક સાંભળી લીધેલો. એલેક્ઝાંડરે તેની માતાની હાજરીમાં જ્યારે લેનીનને પોતાનું જીવનકાર્ય સોંપી જવાનું કહ્યું ત્યારે લેનીનના મનમાં ભારે મન્યન જાગ્યું હતું : અંદરથી અવાજ ઉઠતો હતો કે : ‘આમ ફ્રાંસીને માંચડે ચડી જવામાં સાચી ભાવનાભક્તિ છે ? આ રીતે જન કાઠી દેવાથી તો જે ધ્યેયને માટે આ બધો પરિશ્રમ છે તે નિરર્થક જાય છે, ઝારશાહી વધારે તે વધારે મદાંધ અને મજબૂત બનતી જાય છે. આમ વધઃસ્તંભે ચડી જવામાં કંઈ અર્થ નથી. એ સાચો માર્ગ નથી. સાચો માર્ગ બીજો છે. એ હું બતાવીશ.’ લેનીનના મનની આ વાત તેણે ત્યારે એલેક્ઝાંડરને કે તેની માતાને કહેલી નહીં : એલેક્ઝાંડરે, તેની પ્યારી માતાની છેલ્લી વિદાય લેતી વેળા, તેના પગને આંસુથી નવરાવતાં નવરાવતાં જે કહેલું તે તેણે મુંગા મુંગા સાંભળી લીધેલું. પણ જ્યારે એલેક્ઝાંડરે માયડા ઉપર જતા પહેલાં વધઃસ્થાન ઉપર લેનીનને ભેટીને એની એ વાત ફરીવાર કહી, ત્યારે એ ચુપ ન રહી શક્યો. ત્યારે તે માત્ર એટલું જ બોલ્યો કે : ‘એ સાચો માર્ગ નથી.’

લેનીનના એ શબ્દો પાસેના લોકસમુદાય સજ્જડ બનીને સાંભળી રહ્યા. તેની સ્વસ્થ લાગણીહીનતા જોઈને કેટલાકને લેનીન તરફ-એ સત્તર વર્ષના છોકરા તરફ-અભાવ ઉત્પન્ન થયો. પણ એ છતાં લેનીન તેની વિચારણામાં અને તેના માર્ગમાં અડગ હતો. જ્યારે આખી મેદની એલેક્ઝાંડર

સમા વીર યુવકને ઝારના જૂઠ્ઠાનો ભોગ ખની જાત કાઢી આપતો જોઈ અશ્રુભીની આંખે ધર તરફ પાછી ફરતી હતી, બ્યારે કેટલાં યે વૃદ્ધ નરનારીઓ, જેઓ એલેક્ઝાંડરના અસામાન્ય ગુણોથી પરિચિત હતાં તેઓ તેમના ઇમાલનીયે તેમની આંખોને છુપાવી દુસકાં ભરતાં ભરતાં માર્ગ કાપતાં હતાં, ત્યારે એક લેનીન જ મક્કમ સીનો કરી, જાણે કંઈ બન્યું ન હોય તેમ, તેના વિચારોમાં મસ્ત રહીને, તેની સૈનિકની ચાલે, એકાકી, ઘેર જતો હતો. એ આખે રસ્તે તેના મનમાં એક જ વિચાર ઘોળાતો હતો : ‘એલેક્ઝાંડરનો માર્ગ, એ સાચો માર્ગ નથી; સાચો માર્ગ મારો છે.’

એ સાચો માર્ગ કયો ? લેનીનની વિચારણા જૂઠ્ઠી હતી. એલેક્ઝાંડરની જેમ સહેલાઈથી ફ્રાંસીને લાકડે લટકી જવાથી કર્તવ્યની સમાપ્તિ થઈ જાય છે એમ લેનીન નહોતો માનતો. એ છતાં, એલેક્ઝાંડરના ફ્રાંસીના પ્રસંગની તેના જીવન ઉપર કંઈ જેવી તેવી અસર નહોતી. લેનીનનો એક અગ્રેજ જીવન-ચરિત્રલેખક માને છે કે એ પ્રસંગની લેનીનના જીવન ઉપર બહુ જ ઊંડી અસર પડી. એ પ્રસંગ પછી જ લેનીન સાચો વિશ્લવાદી લેનીન બન્યો. એલેક્ઝાંડરે ફ્રાંસીએ ચડતાં પહેલાં લેનીનના હાથ ઉપર જે છેલ્લું ચુમ્બન લીધેલું, તેથી લેનીનના જીવનમાં અદ્ભુત તરવે : ઉમેરાયાં; લેનીન ઝારશાહીની સામે જીન્દગીભર ઝઝૂમવાના મક્કમ, મરણીયા નિશ્ચયથી નવાવતાર પામેલા માનવ-સમાનતાના સમરનો વીર યોદ્ધો બન્યો. એલેક્ઝાંડરના વધના એ પ્રસંગ ઉપર પાંત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં પછી લેનીન બ્યારે ઝારને જમીનદોસ્ત કરી સોવીયેટ રશિયાના અધ્યક્ષ તરીકે શાસન કરતો હતો. ત્યારે પણ એલેક્ઝાંડરની વાત નીકળતાં, લેનીનને પોતાને કોઈ વધઃસ્થાન તરફ ખેંચી જવું હોય તેવી લાગણી થતી. એલેક્ઝાંડરના વધનો પ્રસંગ જાણે દજી ગઈ કાલે જ બન્યો હોય એટલો તાજો તે તેની સ્મૃતિમાં તેના મૃત્યુ સુધી રહ્યો. લેનીન ધણી યે વાર એ પ્રસંગનું અને તેની પાછળની

સૃષ્ટિનું નિર્દય પૃથક્કરણ કરતો, ત્યારે તેની માનસિક આંખ આગળ ઝાર શહેનશાહોના દાનવી અત્યાચારોનું પુનરાવર્તન થતું; દુઃખી, ચિંથરેહાલ, કંગાલ ખેડૂતોના કષ્ટ સ્વરો તેને સંભળાતા, અને એ ઝારશાહીનું નિકંદન કાઢવા તે અધીરો બની રહેતો.

પણ, જોટલું બુદ્ધિગમ્ય હોય તેટલામાં જ આસ્થા મૂકનારો અને તેની અસામાન્ય ગણિતશક્તિને બળે કાર્યના બૃહદ ગોઠવી તે મુજબ પમલાં માંડનારો લેનીન, તેના વડીલ ભાષ એલેક્ઝાન્ડરને માર્ગે ન જતાં, બીજે જ માર્ગે ગયો. લેનીન પ્રથમ પોતાને પ્રશ્નો પૂછતો : ‘અનાજનો ઉત્પન્ન કરનાર ખેડૂત ભૂખે શા માટે મરવો જોઈએ ? કારખાનામાં રાતદિવસ કાળી મજૂરી કરનાર કામદારનાં બાળકો દૂધ વિના શા માટે ટળવળતાં હોવાં જોઈએ ? અને આ ખેડૂતો અને આ કામદાર તેમના લોહીનો પરસેવો કરી આટલી સમૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરતાં છતાં કંગાલિયતમાં સખડતા હોય ત્યારે ઉમરાવો અને જમીનદારો લદ્દમીના ખોળામાં મહાભે એ અને જ કેમ ?’ અને પછી લેનીન પોતાની એ સમસ્યાઓનો પોતાની જ મેળે જવાબ આપતો : ‘આ રાજસી અન્યાય અને લૂંટ નીભી રહ્યાં છે તેવું કારણ ખેડૂતોના અને કામદારોના અજ્ઞાનમાં છે. તેમના એ અજ્ઞાનનો નાશ થવો જોઈએ : અને પછી જમતભરમાં કોષ્ટની તાકાત નથી કે અનાજના ઉત્પન્ન કરનારને ભૂખે મારી શકે, લોહીનો પરસેવો કરી સંપત્તિ નીપજવનારને કંગાલ રાખી શકે. ખેડૂત અને કામદારોમાં જ્ઞાનની ભૂખ લગાડવી જોઈએ, સુખી થવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ અને એ થાય કે તરત જ પરીપણવી ઉમરાવો અને જમીનદારો—અને ખુદ ઝારશાહી નાબૂદ થઈ જશે.’

કૃષિકારો અને કામદારોને કેળવવામાં જ નૂતન રશિયાનું સર્જન છે એવું જ્યારે લેનીન વિચારતો થયો, ત્યારે તે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. પણ આવી ક્રાન્તિકારી અને રાજ્ય-દ્રોહી વિચારસૃષ્ટિમાં વિહરનાર અને અનેક નવજીવાનોને એ

સષ્ટિમાં જેવી જનાર બળવાખોરને માટે કોઇ પણ દેશની સરકારી કોલેજમાં જગ્યા હોઇ શકે જ નહીં. લેનીનને કોલેજમાંથી રજા મળી. તે રશિયાના પાટનગર પીટર્સબર્ગની કોલેજમાં ગયો. ત્યાં તેણે અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકારણનો અભ્યાસ આદર્યો : પણ થોડા મહિના અભ્યાસ ન કર્યો ત્યાં તે રખસદ મળી.

હતાં એ લેનીન પીટર્સબર્ગમાં રહ્યો. પીટર્સબર્ગ જારતું પાટનગર હતું અને ત્યાં કારખાનાંઓ હતાં એટલે કામદારોને તાલીમ આપવાની લેનીનને પીટર્સબર્ગમાં સુંદર તક મળી. લેનીને એ તકનો સરસ ઉપયોગ કરી લીધો. તેણે કામદારોનાં મંડળો સ્થાપ્યાં, તેમને તેમની શક્તિ અને તેમના હક્કોનું જ્ઞાન આપવા માંડ્યું. તેમનામાં વ્યવસ્થા અને એકદિલી મૂક્યાં. બીજી પાસ તેણે ખેડૂનો અને કામદારોની આર્થિક સ્થિતિનો ઉંડો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. અભ્યાસને પરિણામે તેણે શ્રમજીવીઓના ઉદ્ધારની શીલ્સુરી સમજાવનારું અર્થશાસ્ત્રનું અસાધારણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તક જોઇને રશિયાના વિચારકોએ બાપ્તું કે લેનીનનો બુદ્ધિપ્રભાવ ન જીરવાય તેવો છે. રશિયાની સરકારને લાગ્યું કે લેનીન મહા ભયંકર માણસ છે. લેનીનને માટે જારની હકુમતમાં સ્થાન ન રહ્યું. લેનીન દેશપાર થયો. લેનીનને સાઇબીરીયાના ઉજ્જડ મુલકમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો.

§૩

લેનીને સાઇબીરીયાની ગુહાઓમાં પણ તેની સાધના ચાલુ રાખી. લેનીને એકાંતવાસમાં રશિયાના શ્રમજીવીઓની આર્થિક હાલતનો તલરપર્શી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને એ અભ્યાસસંચયમાંથી અર્થશાસ્ત્રના ધીરગંભીર ગ્રંથો તૈયાર કર્યા. લેનીનના બુદ્ધિપ્રભાવે જગતના ભલા ભલા વિદ્વાનો અંજાઇ ગયા : લેનીનની મૌલિક વિચારણાએ અગ્રેસર વિપ્લવવાદીઓ

પણ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. લેનીન સામ્બીરીયામાં સડતાં સડતાં, જગતનો મહાજન બની ગયા.

લેનીનના આ અંધોમાંથી, રશિયન ક્રાંતિકારીઓને ઝારશાહીનું નિકંદન કાઢવા પ્રેરતી રશિયન ખેડૂતો અને કામદારોની દુર્દશા નીચે મુજબ વ્યક્ત થતી. ફાટેલ ઓવરકોટ અને જૂના કાળા પાટલુનમાં સજ્જ થયેલો, ઝીણી, ખૂની આંખો ચમકાવતો, નાની, બરડ, ટૂંકી મુછોથી ખુબ કરડો લાગતો, વિશાળ બાલપ્રદેશથી સેા કાંધમાં માનયુદ્ધિ પ્રેરતો, લેનીન જાણે સામ્બીરીયાના કોઇ ઉજ્જડ ગામની વિકરાળ ગુફાના દરવાજા પાસે ઉભા જગતને સંબોધતો હોય તેમ એ અંધોમાંથી અવાજ સંભળાતો :

‘રશિયાનો જુવાન વર્ગ વિખેલવને માટે આટલો આતુર કેમ બન્યો છે તેનાં કારણો સમજવાની પ્રથમ જરૂર છે. પહેલું તો, રશિયાનો ખેડૂત, કલ્પના ન આવી શકે એટલો કંગાલ છે. બડા બડા જમીનદારો દબરો એકર જમીનની માલિકી ભોગવી રહ્યા છે અને ખેડૂતોને તેમના ગુલામ તરીકે રાખી. તેમની કાળી મજૂરીમાંથી નીપજેલી દાહત ઉપર મેગલાઇ વેભવ ભોગવી રહ્યા છે.

‘રશિયામાં અત્યારે ૭૦૦ એવા મોટા જમીનદારો છે કે જે દરેકને પોતાની માલિકીની સરેરાશ ૮૦,૦૦૦ એકર જમીન છે. આ સાતસો જમીનદારો રશિયાની કુલ જમીનનો પાણી ભાગ ભોગવી રહ્યા છે, બ્યારે બાકીની જમીન ૬૦૦,૦૦૦ નાના ખાતેદારો વચ્ચે વહેંચાયેલી છે.

‘જમીનદારોની લોખંડી એડી તળે જમીનદોસ્ત હાલતમાં જીવતા રશિયાના મોટા ભાગના ખેડૂતોની હાલત બારે દયામણી છે. જમીનદારોની જમીન ખેડતા ખેડૂતો બધી રીતે તેમના ગુલામ છે અને તેમના ઉપર જમીનદારોની જાંજીરો એવી રીતે નંખાયેલી છે કે તેઓ છૂટી જ શકતા નથી. આજે

(ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દશકમાં) ખેડૂતોનો મોટો ભાગ ભૂખમરો વેડી રહ્યો છે.

‘બીજી પાસ કારખાનાંનાં કામદારોની દશા પણ એવી જ કંગાલ છે. ૧૮૬૧ના ‘ખેડૂતોની સુધારણા’ના કાયદા પછી, રશિયામાં જેમ જમીનદારોના બડા બડા તાલુકાઓ વધી પડ્યા, તેમ મુડીવાદી કારખાનાંઓ પણ ખૂબ વધ્યાં. કેટલાંક મોટાં કારખાનાંઓ તો દશ દશ હજાર કામદારોને કામ આપવા જેટલાં વિસ્તાર પામ્યાં. ધીમે ધીમે આવાં જંગી કારખાનાંઓ દેશભરમાં પથરાયાં. રશિયામાં કૃષિકારોની સમસ્યામાં કામદારોનો પ્રશ્ન ઉમેરાયો.

‘૧૮૬૬માં રશિયામાં કારખાનાંના કામદારોના ૨૦ ટકા ૧,૦૦૦થી વધારે કામદારોનો સમાવેશ કરતાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા. ૧૮૭૬માં એ પ્રમાણુ ૪૦ ટકાએ પહોંચ્યું, ૧૮૯૦માં ૪૬ ટકાએ પહોંચ્યું. એનો અર્થ એ થયો કે કુલ કામદારોમાંથી અર્ધા તો ૧,૦૦૦ કરતાં વધારે કામદારોને રોજી આપતાં કારખાનાંમાં કામ કરે છે. ૧૮૯૪માં રશિયામાં કુલ ૨૨૪ મોટાં કારખાનાં હતાં, તેમાંથી માત્ર ૬૮ કપાસનાં કારખાનાં જતાં બાકીનાં ૧૫૬ કારખાનાં કરતાં ત્રણ ગણા કામદારોને રોજી રહ્યાં હતા.

‘રશિયાના આ કામદારોને પશ્ચિમ યુરોપના કોઇ પણ દેશના કામદાર કરતાં ઘણી જ ઓછી રોજી મળે છે. જમીનદારોની ગુલામીમાંથી છૂટવા ખેડૂતોનાં ટોળે ટોળાં શહેરોમાં દોડે છે અને કારખાનાંમાં રોજી શોધે છે : અને એથી મુડીવાદીઓ રોજીના દર જેટલા નીચા રાખી શકાય તેટલા નીચા રાખે છે અને બીજી પાસ માત્ર હાડકાના માળખા રૂપ રહેલા એ દુર્બળ કામદારો પાસેથી જેટલું કામ લઇ શકાય તેટલું કામ લે છે.

‘રશિયાના કામદારો અને ખેડૂતોની આ સ્થિતિ છે. તેમને તે દોઝખમાંથી ઉગારવા એ પ્રત્યેક માનવનો માનવધર્મ છે. એ

ધમ બજાવવાનો સાચો માર્ગ એ કામદારો અને કૃષિકારોની વચ્ચે વસી, તેમના દુઃખના ભાગીદાર બની, તેમના નિરાશ જીવનમાં એકાદ આશાકિરણનો પ્રકાશ રેલાવી, પ્રથમ તેમને પ્રાણવાન બનાવવાનો છે.’

લેનીન સામ્રાજીયીયામાં બેઠો બેઠો આ પ્રકારના વિચારો જૂદી જૂદી રીતે રશિયાના જીવાનોમાં ફેલાવ્યા કરતો હતો. તેની એ તલસ્પર્શી અને અભ્યાસસંગીન વિચારણા જેમ અભ્યાસ-પ્રિયોને આંજ નાંખતી, તેમ ભાવનાભર્યા, ક્રૈ ક્રૈ કરી બતાવવાની મહેચ્છાથી ઉભરાતા જીવાનોને ગાંડા બનાવી મૂકતી. રશિયાના સંખ્યાબંધ પાણીદાર જીવાનો, સામ્રાજીયીયાના ઘરફના વરસાદની વચ્ચે પણ અંદરની આગ સાબૂત રાખી રહેલા લેનીનની આગા મુજબ કૃષિકારોમાં અને કામદારોમાં કામ કરવા લાગી જતાં. લેનીન જેટલાં વર્ષ સામ્રાજીયીયામાં રહ્યો, તેટલાં વર્ષમાં તો તેણે ઝારના સિંહાસન નીચે જળ્મર સુરંગ બોલી કાઢી. એટલા સમયમાં તો તેણે જમીનદારો અને તાલુકદારોની મહેલાતોના પાયામાં ઘણું ઉંડે સુધી બોદકામ કરી નાંખ્યું.

લેનીનની સજા પૂરી થઈ. સામ્રાજીયીયા છોડવાની તેને પરવા નહીં મળી. પણ તેને રશિયામાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ હતી. લેનીને યુરોપની વાટ લીધી. ત્યાં અખાડા નાંખ્યા. લેનીનની આત્મપાસ ક્રાન્તિકારીઓ એકત્ર થવા માંડ્યા. લેનીને ઇશકા-Spark-અંગાર નામનું અખબાર શરૂ કર્યું. અત્યાર સુધી લેનીનનો સાદ છુપો છુપો, અમુક સ્થળોમાં જ સંભળાતો. ‘અંગાર’ના અંગારા યુરોપમાં વેરાવા માંડ્યા તે પહેલાં લેનીનનો સાદ રશિયાની સરહદ બહાર થોડો સંભળાતો. પણ અંગારની ધુણી નંખાયા પછી તો તે રશિયાના ગામેગામે અને યુરોપના દેશેદેશમાં પહોંચવા લાગ્યો. જમતના આઝાદીના આશકો લેનીન પાસેથી નવી ચેતના મેળવવા લાગ્યા. રશિયાના જીવાનોને લેનીનના ‘અંગાર’નો સ્પર્શ થતાં તેઓ સળગવા લાગ્યા. ઝારના કાબારીઓને ભાન થયું કે

લેનીનને રશિયાની બહાર કાઢી મૂક્યો છે, લેનીનનો દેહ રશિયાથી હજારો માઇલ દૂર છે, છતાં તે ‘વિપ્લવવાદી વિચારણા’ તો રશિયાને ઘેર ઘેર પહોંચી રહી છે—અને લેનીનને હાંકી કાઢવાનો મૂળ આશય તો અદ્દળ ગયો છે. ‘લેનીન, આટલો ભયંકર !’ એવા આશ્ચર્ય-ઉદ્ગારો દ્વારા તેમની મનોવ્યથા વારંવાર પ્રકટ થવા માંડી; છતાં તેઓ તેમની સત્તાના નશામાં ચકચૂર રહ્યા. ‘લેનીન અને તેની મંડળી રશિયાના શહેનશાહની પાસે શી વિસાતમાં છે ?’ એવી આત્મવંચનામાં જ હજી તે ગાફેલ હતા.

અને દરમ્યાન લેનીનનું ખોદકામ, દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે વેગવન્ત અને જોરદાર બનતું ચાલુ જ હતું. લેનીન વારંવાર લિસાવ મૂકી, તેનો સન્દેશ કેટલે સુધી ઝીલાયો છે તેનું સાચું માપ કાઢી, ‘અંગાર’ને માટે લેખિનીને કાગળ ઉપર દોડતી મૂકતાં પહેલાં બોલતો કે : ‘હવે બહુ વાર નથી. વધારેમાં વધારે બે દશકામાં અને ઓછામાં ઓછા એક દશકામાં રશિયામાંથી ઝાર અને જમીનદારો જવા જ જોઈએ.’

§૪

સન ૧૯૦૫ના જાન્યુઆરી મહિનાની નવમા તારીખનો એ દિવસ. પોતાના હથોડાની તાકાત કેટલી છે એ સમજીને પોતાના હક્કોને માટે સંગઠિત સ્વરૂપમાં ઝુંબેશનો પ્રારંભ કરવા બદલ કામદારો ઉપર ઝારના ફરમાનથી એ દિવસે ગોળીઓ છૂટી. રશિયન વિપ્લવના પ્રારંભદિન તરીકે એ દિવસ રશિયાની તવારીખમાં અમર છે.

‘કામદારો, તમારી તાકાત તમે સમજો, તમારી જાંજીરો તમે ફગાવી દો અને તમે રશિયાના માલિક છો’—લેનીન અને તેના બહાદુર સાથીઓનો એ સન્દેશ રશિયાભરમાં છેલ્લાં

વર્ષોમાં ખુબ ખુબ પ્રસરી ચૂક્યો હતો. ૧૯૦૫ના વર્ષમાં કારખાનાંઓવાળું રશિયાનું એક પણ શહેર એવું નહોતું રહ્યું કે જ્યાં કામદારોનું મંડળ ન હોય, જ્યાં કામદારોમાં લેનીનના ‘અંગાર’નું છુપું વાચન ન ચાલતું હોય. એ સાલમાં રશિયાનું એક પણ શહેર એવું નહોતું કે જ્યાં છેલ્લાં વર્ષોમાં કામદારોએ પોતાના હક્કો માટે, પોતાને મનુષ્ય તરીકેની રાજી અને બીજી સગવડો મળવા માટે, જંગી હડતાલો પાડી ઝારશાહીના સ્તંભોને ધ્રુજાવી ન મૂક્યા હોય.

વિપ્લવવાદી પ્રચારકાર્ય આટલે સુધી કામદારોમાં પહોંચેલું જોઈ, ઝારની છુપી પોલીસે અને પગારદાર માણસોએ કામદાર-મંડળોનો કમજો લેવા—કામદાર મંડળોને જૂદે જ માર્ગે વાળી જવા ખુબ મહેનત માંડી. તેમણે ‘સુઆતોવ’ નામનાં નવાં મંડળો સ્થાપ્યાં. એમાં કામદારોને સાંજે નિમંત્રી સ્વદેશપ્રેમનાં—એટલે કે ઝાર પ્રત્યે ભક્તિભાવ કેળવવાનાં—ભાષણો આપવા માંડ્યાં; તેમને જૂદી જૂદી રમતગમતોનાં સાધનો આપી રીઝવવા માંડ્યા; તરેહવાર ખાણુંઓની સગવડ આપી સંતોષવાનો પ્રયત્ન માંડ્યો; પણ એ બધું નિષ્ફળ ગયું. લેનીનનો ‘અંગાર’ ત્યાં પણ પહોંચતો. લેનીનની વિચાર-ચીનગારીએ એ ‘સુઆતોવ’ મંડળોમાં પણ ચુપકીદીથી પહોંચી દારૂ દાવાનળ પ્રગટાવવા લાગી. ‘સુઆતોવ’ મંડળોની આટલી આટલી લાલચો છતાં, લેનીન અને તેના સાથીઓનું એટલું સામર્થ્ય વધી ગયું કે, જેમ કોષ્ટ જખ્ખર ઘોડાપૂર નાળાં અને બંધોને તોડી સારી આલમ ઉપર ફરી વળે, તેમ લેનીનના વિચારોએ ઝારની છુપી પોલીસ અને પગારદાર માણસોની ઇમારતોનો ભુકો કરી નાખ્યો અને રશિયાનો કામદારસંઘ વિપ્લવના ઝંડા નીચે આવીને ઉભો.

૧૯૦૫ની સાલ આવી. વિપ્લવવાદીઓને દેખાયું કે આ વર્ષમાં ગંભીર ઉથલપાથલ થવી જોઈએ. લેનીને હિસાબ મૂક્યો કે કામદારોએ હથોડો ઉગામવાની ધડી આવી પહોંચી છે—આ

વેળા એ હથોડો ઝારશાહીને કદાચ કચડી નાંખી નહીં શકે તો આ પ્રયાસ એક અજમાયશરૂપ બનશે, કામદારોને માટે તાલીમ સમાન નીવડશે અને પછી તો થોડાં જ વર્ષોમાં આ આક્રમણનું પુનરાવર્તન ભજવી શકાશે. રશિયા બપાન વચ્ચેની લડાઈમાં રશિયાને સખ્ત હાર મળેલી તેથી રશિયાભરમાં ઝારશાહી સામે સખ્ત અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. હોવાને કારણે વિપ્લવવાદીઓની આ વિચારણાને વિશેષ વેગ મળ્યો. છતાં યે ઝાર તો, તેના વિશાળ રશિયન સામ્રાજ્ય સામે નજર નાંખીને અને તેનાં અમાપ સાધનો અને તેના અતિ જબ્બર લશ્કરી બળ ઉપર મુસ્તાક રહીને, તેના નજીક આવતા જતા ક્યામતના દિવસ તરફ બેપરવા જ રહ્યો.

૧૯૦૫ના બન્યુઆરીની નવમી તારીખે જે ‘ઇતિહાસ’ રચાયો, અને જેને પરિણામે સમસ્ત રશિયાના તમામ કામદારો ખળભળી ઉઠ્યા તેનો પ્રારંભ ૧૯૦૪ના ડીસેમ્બરની અધવચમાં થયો. એ સમયે પીટર્સબર્ગના એક કારખાનામાંથી પૂરતાં કારણો વિના, ચાર કામદારોને બરતરફ કરવામાં આવ્યા. એ કારખાનાનાં કામદારોનાં મંડળે, તેના સરદાર ગેપન-જે ખ્રીસ્તી સાધુ હતો અને જેના ઉપર ઝારની મીઠી નજર હતી-તેની સૂચના નીચે, એ ચાર કામદારોને પાછા કામ ઉપર લઇ લેવા અરજીઓ કરી. પણ તે નિરર્થક ગઇ. કામદાર મંડળે હડતાલ પાડવાનો ઠરાવ કર્યો. ૩૭ બન્યુઆરીએ હડતાલની દાંડી પીટાઇ. હમદર્દી બતાવવા બીજાં કારખાનાંઓના કામદારોએ પણ હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં. દોઢ લાખ કામદારોએ હડતાલ પાડી. પીટર્સબર્ગમાં તે દિવસે એક પણ અખબાર ન છપાઇ શક્યું. અને અખબારને સ્થાને વિપ્લવવાદીઓની પત્રિકાઓ ઘેર ઘેર પહોંચી ગઇ.

ગેપન આ હડતાલ વિપ્લવવાદીઓના હાથમાં સરી જતી જોઇ ચમક્યો. તેણે ચોથી બન્યુઆરીએ કામદારોની એક સભા

બોલાવી તેમની ફરિયાદો ખુદ ઝાર પાસે રજૂ કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો. કામદારોના સરઘસને મોખરે પોતે ઝાર પાસે આવવાનું કબૂલ કર્યું. કેટલાક કામદારોએ આ માર્ગમાં અશ્રદ્ધા બતાવતાં કહ્યું: ‘...ઝાર આપણને મળશે નહીં તો?’ ત્યારે ગેપને તકાળ સમયસૂચકતાપૂર્વક તેમને શાન્ત પાડનારો જવાબ દીધો કે ‘તો આપણે ઝારને કાઢી મૂકશું.’ અને ગેપનના મુખમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યા કે તરતજ કામદારો સંયુક્ત અવાજે બોલી ઉઠ્યા કે ‘અમારે ઝાર નહીં જોઈએ, અમારે ઝાર નહીં જોઈએ.’

નવમી જાન્યુઆરીએ કામદારોનું સરઘસ ઝારના મહેલ તરફ ચાલ્યું. ઝારના કારભારીઓને કામદારોની આ પ્રવૃત્તિના રંગોની હીક હીક માહિતી હતી; છતાં, તેમણે તો માની લીધું કે કામદારોનું આ સરઘસ સીધું ઝાર પાસે જાય છે એ વિશ્લેષનો જ પ્રારંભ છે. અને તેમણે નિર્ણય કર્યો કે ઝારે સરઘસને આદર નહીં આપવો જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ સરઘસ ઉપર ગોળીઓ છોડી તેને ઝારની શક્તિનું ભાન કરાવવું જોઈએ. પોતાના આશ્પુદીના ઇશ્વરી હક્કમાં માનનારા ઝારે પણ આજ દૃષ્ટિકોણથી કામદારોના સરઘસ તરફ જોયું અને ગોળીઓ ચલાવવાનો લશ્કરને હુકમ આપી દીધો.

હજારો કામદારોનું એ સરઘસ નારવા ટાવર પાસે પહોંચ્યું. એક અંગ્રેજ અખબારનવેશ બયાન આપે છે તે મુજબ ‘ભગવાન ઝારમાં અખૂટ શ્રદ્ધાભર્યા એક સાચા ખ્રીસ્તીની પાછળ કામદારો ચુપચાપ ચાલ્યા જતા હતા.’ સરઘસમાં કોઈની પાસે નહોતી રાતી પતાકા કે નહોતી વિશ્લેષવાદી પત્રિકા. ઝાર શહેન-શાહની પાસે તેની વફાદાર રૈયત અરજો જતી હોય તેમ સરઘસ ચાલતું હતું. ઝાર અરજ સાંભળશે એવી સૌને આશ્ચર્ય હતી. ગોળીબહારની તો કોઈને સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી.

પણ, નારવા ટાવર પાસે સરઘસ ઉપર અચાનક ગોળીઓ છૂટી. ટાવરની પાછળથી ઝારના ઘોડેસ્વારોએ અને સિપાહી-

ઓએ બહાર આવી પોતાની રાષ્ટ્રલોના ઘોડા છૂટા મૂકી દીધા. સંખ્યાબંધ કામદારો ધવાયા અને મરાયા. નિર્દોષ નિઃશસ્ત્ર કામદારોની કતલ એમ ને એમ ચાલુ રહી. ગેપન પોતાની જાત બચાવવા નાસી ગયો. લેનીનના અનુયાયીઓએ ગેપનની જગ્યા લીધી : કામદારોએ છાતીના બામ ઉપરથી પોતાનાં પહેરણ ચીરી નાખ્યાં અને છાતી ઉઘાડી કરી સવારો સામું જોષ્ટને બોલ્યા : ‘અમે મરશું, પણ બિરાદર, એક તસુ પણ પાછા નહીં હટીએ.’

કામદારોનું ટોળું આગળ વધ્યું. ટ્રોઝકી પૂલ પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં ખુદ ઝારનો સેનાપતિ લશ્કરી ટૂંકડીઓ સાથે હાજર હતો. ટોળું લશ્કરથી બસો કદમ દૂર રહ્યું ત્યારે તેણે ‘ફેર’નો હુકમ કર્યો. ઘોડેસવારોએ કામદાર ત્રી, બાળકો અને ખુદ્દાઓ ઉપર ઘોડાં ચલાવ્યાં.

આ કત્લેઆમને પરિણામે ઓછામાં ઓછા હજાર માણસો જખ્મી થયા અને બસો મરાયા. નવમી જન્યુઆરીનું સરઘસ એ રીતે પૂરું થયું.

‘ઝાર નહીં જોષ્ટએ, તેનું લોહી-તરબોળ માથું નારવા ટાવર ઉપર લટકશે.’ એવી ગગનભેદી ગર્જનાઓથી રશિયાભરના કામદારોએ નવમી જન્યુઆરીની કત્લેઆમનો જવાબ આપ્યો. કામદારોનું સંગઠન જાહેર કરતી હડતાલ રશિયાના પ્રત્યેક ઉદ્યોગ-કેન્દ્રમાં પડી. રશિયાના પ્રત્યેક શહેરમાં મોટો ખળભળાટ મચ્યો. વોરેશો, લોઝ અને રીગામાં કામદારો અને ઝારનાં લશ્કરો વચ્ચે ઝપાઝપી થઇ. નવમી જન્યુઆરી પછી માત્ર એક અઠવાડિયામાં જ રશિયાના હજારો કામદારો વિપ્લવવાદી કામદાર મંડળોના સભ્યો બન્યા.

આમ ૧૯૦૫ની નવમી જન્યુઆરીનો દિવસ રશિયાના ઇતિહાસમાં અનેક રીતે અમર બની ગયો. એ દિવસનું મૂલ મૂલવતા

લેનીન પોતે કહે છે કે : ‘એ દિવસે કામદારોની ઝાર પ્રત્યેની ભક્તિનો નાશ થયો; ઝારમાંથી વિશ્વાસ નાબૂદ થયો; રશિયાનો કામદાર છુટ્ટીએ પડેલા, પેટ ધસતા, દયાની ભીખ માગતા ગુલામમાંથી ટટાર અને ઉન્નતમસ્તક સ્વાધીન મનુષ્ય બન્યો. એ દિવસથી સામાન્ય લોકસમૂહે વિપ્લવ-જંગની આગેવાની લીધી...એ દિવસથી શરૂ થયેલા જંગનું-૧૯૦૫ના જન્યુઆરીથી ઓક્ટોબર સુધીનું કામદારમૃતિનું-બરાબર બધાન કરવું એ અશક્ય વસ્તુ છે. પણ એમ કહી શકાય કે આ મહિનાઓમાં વિપ્લવ-પ્રવૃત્તિ ખૂબ વેગથી આગળ વધી. પ્રત્યેક મહિનો, પ્રત્યેક સપ્તાહ, પ્રત્યેક દિવસ કામદારમંડળોમાં થોડકઅંધ નવા સભ્યો લાવનારો નીવડ્યો. વિપ્લવના વર્તમાન રશિયાનાં નાનાં નાનાં અને દૂર દૂરનાં ગામડાંઓમાં પણ પહોંચી વળ્યા અને ત્યાં પણ તેનો સખળ પડછંદો ઉઠવા માંડ્યો. એમ કહી શકાય કે ૧૯૦૫ની મધ્યમાં રશિયાના તમામ કામદારો વિપ્લવમાં નાનો મોટો સક્રિય ભાગ લેતા હતા.’

બીજી પાસ કામદારો કરતાં થે ક્યાંય મોટો એવો રશિયાના ખેડૂતોનો સમુદાય પણ વિપ્લવના ઝંડા નીચે આવીને ઉભો. નવમી જન્યુઆરી પછીના એ મહિનામાં તો મધ્ય રશિયા, પોલાન્ડ, પશ્ચિમના પ્રાન્તો, બાલ્ટીક મુલક અને કાકેસસ પર્વતનો પ્રદેશ-એ તમામ મુલકના ખેડૂતો સામ્યવાદી રશિયાના સર્જનમાં સક્રિય હિસ્સેદાર બનવા માંડ્યા. કારખાનાંઓમાં જ્યારે હડતાલ પડતી, ત્યારે ખેડૂતો જમીનદારોની મિલકત ઉપર હક્કો લાવી-તેનું ખેદાનખેદાન કરી-પોતાનો રોષ અને મનોરથો પ્રગટ કરતા. ૧૯૦૫ના ઉનાળામાં મધ્ય રશિયાના ૬૨ જિલ્લાઓનો ખેડૂ-સમુદાય વિપ્લવ-પ્રવૃત્તિમાં ભળ્યો.

ત્રીજી પાસ, વિપ્લવનો સન્દેશ ઝારના નૌકાસેન્યમાં પણ પહોંચી ગયો-અને સત્વર ખલાસીઓમાં પ્રસરી ગયો. ૧૯૦૫ના જુનની ૧૪મી તારીખે પોટેમ્કીન નામની નૌકાના ખલાસીઓએ

કાળા સમુદ્રમાં બળવાનો વાવટો ફરકાવ્યો. ખલાસીઓએ તેમના અમલદારોને કેદ કર્યા અને કામદારો અને કૃષિકારોની ઝુંબેશ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જાહેર કરી. પોટેમ્કીનના ખલાસીઓને સીધા કરવા, ઝારના નૌકાસૈન્યની સૌથી મોટી નૌકા ‘જ્યેઝ’ પોટેડોનોઝ’ તેના જંગી કાફલા સાથે આવી પહોંચી. પોટેમ્કીનના ખલાસીઓની હાકલ પડતાં, આ નવી નૌકાના ખલાસીઓ પણ તેમની સાથે જોડાયા. પણ એ સંગઠન ટક્યું નહીં. બળવો ખેસી ગયો. આમ ખલાસીઓનું પહેલું બંડ સફળ ન નીવડ્યું. પણ એ છતાં વિપ્લવવાદીઓએ એનું મહત્ત્વ બરાબર માપી લીધું. તેઓને ખાતરી પડી કે ઝારના નૌકાસૈન્યમાં પણ વિપ્લવનો સન્દેશ પહોંચી ગયો છે. અને પછી તો તેમને વિપ્લવના ઝંડા નીચે વધારે ને વધારે આકર્ષવા તેમનામાં વિપ્લવનું પ્રચારકાર્ય વધારે જોરથી ચાલ્યું.

રશિયાની બહાર રહી રશિયામાં વિપ્લવની તૈયારીઓ કરનારા આદર્શના ફકારોને સારો થે રશિયા સળગી ઉઠેલો જોષ, રશિયાના કામદારોમાં, ખેડૂતોમાં, ખલાસીઓમાં વિપ્લવનો સન્દેશ પહેંચેલો જોષ ભારે હર્ષ થયો. તેમના આદર્શની સિદ્ધિનો દિવસ હાથવેંતમાં આવી પહેંચેલો તેમને દેખાયો. લેનીને સૌ સામ્યવાદીઓને આ અવસરનો લાભ લઈ હાકલ પાડી : ‘લોહું બરાબર તપ્પું છે, માટે ધણુ ખજાડો.’ એ લેનીનની ત્રાડ યુરોપભરમાં ગાજી રહી. રશિયામાં ‘૧૯૦૫ના વિપ્લવ’નાં વાદળ ઘેરાવાં માંડ્યાં.

§૫

લેનીન જેને ‘૧૯૧૭ના વિપ્લવની સામાન્ય તાલીમ’ તરીકે ઓળખાવતો તે ‘૧૯૦૫ના વિપ્લવ’ની ધડી આવી પહોંચી. ૧૮મી ત્રીજી ઝારના સિંહાસનના પાયા સામે

વિપ્લવનાં જે મોજાંઓ ઉત્તરોત્તર વધતા જતા જોરથી પછડાયે જતાં હતાં તેના પરિણામનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. લેનીન અને તેના બહાદૂર સાથીઓ-એ આદર્શના ફકીરો, કાઠ સ્વાર્થ સત્તા અગર સુખચેતની મેલી મુરાદથી નહીં, પણ પોતાના રશિયન આંધવોનો જીખમરો અને ગુલામી નહીં સહી શકાયાથી, સ્વદેશની વહાલી ગાદ છોડી, ચોર ડાકુઓની જેમ, ચિંથરેલાલ દશામાં જે ધ્યેયની સાધના માટે પરદેશમાં ભટકતા હતા તે ધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે ઝઝૂમવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો.

૧૯૦૫ના જાન્યુઆરીની નવમી તારીખના પ્રસંગ પછીની વિપ્લવવાદી ઘટનાઓની પરંપરાએ રશિયાના ખેડૂત-કામદારને આખરી જંગ ખેલવાને અધીરો બનાવી મૂક્યો. એ વેળા, દારૂખાનામાં દીવાસળી દાગે, દાવાનળમાં ઘૂત હોમે, તેમ રશિયાના વિપ્લવવાદી જીવાનોએ રશિયાની બહાર રહી નેતૃત્વ કરતા લેનીનની સૂચનાઓ મુજબ કામદારો અને ખેડૂતોનાં મંડળોમાં પ્રવેશી, તેમના હાથમાં વિપ્લવ-પત્રિકાઓ મૂકવા માંડી, તેમને લેનીનનો સન્દેશ આપવા માંડ્યો અને વિપ્લવનો દિવસ એકદમ નજીક આવી પહોંચ્યો.

લેનીનની નોંધમાંથી મળે છે કે : 'સપ્ટેમ્બરની ૩૦મી તારીખે મોસ્કોનાં છાપખાનાંઓના કામદારોએ હડતાલ પાડી. ૫૦ છાપખાનાંના ૬,૦૦૦ કામદારો કામ છોડી ચાલ્યા આવ્યા. ૭મી ઓક્ટોબરે કઝાન રેલ્વેનો વહેવાર બંધ થયો. એ પછીના થોડા દિવસમાં બધી જ મોસ્કો રેલ્વેઓ અટકી પડી. રેલ્વે કામદારોની સાથે તાર અને ટપાલ ખાતાંના કામદારો જોડાયા. એ ચેપ પીટર્સબર્ગ અને બીજાં મોટાં કેન્દ્રોમાં પ્રસરી...ઓક્ટોબરની સાર્વજનિક રાજકીય હડતાલ એટલી વ્યાપક બની કે રશિયાનું એક પણ ઉદ્યોગ-કેન્દ્ર, એક પણ મોટું કારખાનું એવું બાકી ન રહ્યું કે જેના કામદારો હડતાલમાં ન જોડાયા હોય. રેલ્વે-વહેવાર અટકી પડ્યો; તાર-વહેવાર બંધ પડ્યો; અખબારો

થંભી ગયાં; રસ્તાઓ ઉપર બત્તીઓ થતી બંધ પડી; બજારમાં સીધું મળતું બંધ થયું; સરકારી સંસ્થાઓ અને ખાનગી પેઢીઓ ખોટકી પડી; વિદ્યાપીઠોમાં વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને સ્થાને, ઘોંઘાટ મચાવતા, ઉત્સાહથી ઉભરાતા વિપ્લવવાદી લોકો અને વિપ્લવપ્રચારકોનાં ટોળાં જામ્યાં... ૧૦ મી ઓક્ટોબરે ખાર્કોવની બજારોમાં, ૧૧મીએ મોસ્કોમાં, ૧૬મીએ ઓડેસામાં પોલીસ અને કામદારો વચ્ચે રમખાણ મચ્યાં.

‘૧૭મી તારીખે હડતાલની હિલચાલનો ખરાખર મધ્યાહ્ન મંડાવો. તે દિવસે જારે હડતાલીયા ઉપર કૃપાના ટૂંકડા ફેંકવાનો નિર્ધાર કર્યો, રાજકીય સુધારા આપવાનો અને પ્રજા-સભાની-સ્ટેટ-ડુમાની-એક જોલાવવાનો ઢંઢેરો પીચ્યો. જારને મચક આપતો જોષ લોકોનો ઉત્સાહ વધ્યો. વિપ્લવના નેતાઓએ લોકોને ચેતાવ્યા કે ફસાશે નહીં, આ ટૂંકડાથી રીઝાશે નહીં. ૨૦મી ઓક્ટોબરના ‘વર્કસ ડેયુટીઝ સોવીયેટ ન્યુસ’માં અગ્રલેખ આવ્યો : ‘આપણને બંધારણ અપાય છે ! આપણને બંધારણસર સ્વતંત્રતા અક્ષાય છે-પણ આપણી પ્રજાસભાને વિંટળાઈને જારના સિપાઈઓ ઉભા રહેશે ! આપણને વાણીસ્વાતંત્ર્ય મળે છે-પણ ખાતમીદારોની ફ્રાજ કાયમ છે ! આપણને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા મળે છે-પણ કેદખાનાંઓ ગીરફતાર આદમીઓથી ઠાંસેલાં છે ! આપણને બંધારણ અપાય છે. પણ જારની આપખુદી આખાદ છે ! આપણને બડી બડી નવાજેશો થઈ છે-પણ આપણને કંઈ મળ્યું નથી !’...એ લેખે લોકોની આંખનાં પડળ ઉઘાડી નાંખ્યાં.

‘મેં (લેનીને) જારના ઢંઢેરાના ખખર સાંભળતાં જ, નીચેનો સંદેશો લખી મોકલ્યો : ‘વિનીતમાં વિનીત વિચારના પણ જોષ શકશે કે જાહેરનામાંમાં શબ્દો અને શબ્દો-વચનો અને વચનો સિવાય કંઈ જ નથી. પણ હવે કોણ વચનોમાં ઇતખાર મૂકે છે ? જારનાં વચનો તેની પાસે કોણ પળાવવાનું

છે ? એ જવાબદારી કોણ ઉઠાવે છે ? સ્વાધીનતાના આ યુદ્ધમાં લોકોએ તેમનું લોહી શું માત્ર ઝારનાં વચનોથી રાચવા રેડ્યું છે ? નહીં, હરગીજ નહીં. ઝારશાહી હતી જોરાવર છે. આપ-ખુદીનો અંતકાળ હતો નથી આવ્યો, હતો સાધ્ય સિદ્ધ કરવા વિપ્લવવાદી કામદારોને કેટલી યે કઠિન લડાઈઓ લડવાની રહે છે. આ પહેલો વિજય તેમના એ આતશને ઉગ્ર બનાવશે, તેમના એ નિશ્ચયને દઢતર બનાવશે, તેમનામાં નવી તાકાત મૂકશે, તેમના આ પુણ્યકાર્યમાં તેમને નવા સાથીઓ આપશે....

‘આખરે, ૧૭મી ઓક્ટોબર પછી પણ કામદારોએ હડતાલ ચાલુ રાખી. પણ ઓક્ટોબર માસની યાતનાઓએ, એ દિવસોનાં રમખાણો, મારામારી, ભૂખમરો, અંગ્રેસોના મતભેદ, પ્રેરક નાયકોનો દેશવટો-એ બધી વસ્તુઓએ કામદારોને થકવી નાંખ્યા. નિશ્ચય થયો કે સશસ્ત્ર બળવાને માટે હતો વિશેષ તૈયારીની જરૂર છે : અને આવી તૈયારી વિનાનો આક્રમણકારી બળવો સફળ નહીં થાય.... ૨૧મી ઓક્ટોબરે પીટર્સબર્ગના કામદારોની સભાએ હડતાલ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો... એ ઠરાવ પછી પાંચ દિવસની અંદર હડતાલ પૂરેપૂરી ઉઘડી ગઈ...’

આમ, કામદારોની ઓક્ટોબરની સાર્વજનિક રાજકીય હડતાલ નિશાન પાડ્યા વિના ઉઘડી ગઈ, એનો અર્થ એમ નહીં કે વિપ્લવનો આતશ હતો જોઈએ તેટલા વ્યાપક નહોતો બન્યો. એ આતશ તો રશિયાના એકેકે એક કામદાર અને ખેડૂતના અંતરમાં ક્યારનો યે પ્રગટી ચૂક્યો હતો. રશિયાના સામાન્ય જનસમૂહના અંતરમાં ઝારશાહી સામે, જમીનદારો સામે અને મુડીવાદીઓ સામે અસંતોષની હોળી સળગતી હતી. પણ હતો એ અસંતોષથી સળગતા પીડિત પ્રજાજનોનું જોઈએ તેવું સંગઠન નહોતું સાધી શકાયું. હતો તેમને સંઘ-પ્રજ્ઞાતની સંપૂર્ણ તાલીમ નહોતી અપાઈ. એટલા માટે પીટર્સબર્ગની કામદાર-સભાએ હડતાલ માંડી વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બધી

શક્તિ કામદારોનાં અને ખેડૂતોનાં મંડળો સ્થાપી તેમને તૈયાર કરવામાં ખર્ચવાનો સંકલ્પ કર્યો.

આ બધું છતાં, આ મહિનાઓમાં રશિયાના ખેડૂતોમાં વિપ્લવનો પ્રચાર તાત્કાલિક થઈ જવાય એવી ઝડપથી વધે જતો હતો. લેનીન આંકડા આપી બતાવે છે કે : ‘૧૯૦૫ના ઓક્ટોબરમાં આગલા વર્ષના એ મહિના કરતાં ખેડૂતોમાં ત્રણગણો અસંતોષ વધ્યો હતો. મધ્ય રશિયા, વાલ્ડીક મુલ્ક, પોલાન્ડ અને ક્રાકોસસનાં તમામ ગામડાં ખળભળી ઉઠ્યાં હતાં...જમીનદારોની મીલકત ઉપર ખેડૂતોનાં હથિયારબંધ હુમલા ખુબ વધી પડ્યા. જમીનદારો બચબીત બનીને, તેમના દાદાઓનો વારસો ખેડૂતોની દયા ઉપર રાખીને મૂકીને નાસવા માંડ્યા. ઉમરાવોના કિલ્લા ઉમરાવો વિનાના વેરાન બન્યા...એ વર્ષમાં લગભગ ૨,૦૦૦ જમીનદારી હવેલીઓનો નાશ થયો.’

જેમ ખેડૂતોમાં જમીનદારોનાં બંધનો ફેંકી દેવાની ધગશ પ્રબળ અને વધારે પ્રબળ બનતી જતી હતી, તેમ ઝારના લશ્કરમાં પણ એ વિપ્લવની ચીનગારીએ દાડખાતું સળગાવી મૂક્યું હતું. ઝારના સિપાઇઓ અને ખલાસીઓ ઉઘાડેછોગ વિપ્લવગીતો ગાતા, રાતો ધ્વજ ધારતા, ખેડૂતોના અને કામદારોના હક્કોની હીમાયત કરતા અને વિપ્લવવાદીઓની સભાઓમાં હાજરી આપતા. તેમણે, કામદારોની ઓક્ટોબરની નિષ્ફળ હડતાળ ઉઘડ્યા પછી, નિરાશ ન થતાં, ૧૫મી નવેમ્બરે બળવો કર્યો. એ દિવસે એક બાળુ પીટર્સબર્ગની લશ્કરી ટૂંકડીઓએ ઝારના મહેલ તરફ બંદૂકો તાકી અને બીજી બાળુ ‘ઓછાકો’ નૌકાના સિપાઇઓએ ‘વિપ્લવ દીર્ઘાયુ હો’ એવી ગર્જના સાથે બંડ જાહેર કર્યું. જળસેનિકોના સરદાર સ્મીડના પડકારે બીજી ત્રણ મોટી નૌકાઓ એ બળવામાં સામેલ થઈ. સ્મીડે તમામ જળસેનિકોને લાલ ઝંડા નીચે એકત્ર થવા હાકલ પાડી. સ્મીડે સાથે સાથે ઝારને તાર કરી પ્રજાસભા બોલાવવાની માગણી કરી. પણ સ્મીડની હાકલ અને તાર બન્ને નિર્થક નીવડ્યાં. સૈને

દોરી શકે એવા વડા સરદારના અભાવે જૂદી જૂદી નૌકાઓના સૈનિકો વચ્ચે મતભેદ થયો. ઝારના સૈન્યે બળવાખોરોને નિર્દયપણે કચરી નાખ્યા.

આમ ૧૯૦૫ના ઓક્ટોબર નવેમ્બરમાં રશિયાના જનસમુહના બીતરમાં સળગી રહેલા આ અસંતોષના સર્વભક્ષી હતાશને અનેક રીતે આવિર્ભાવ શોધ્યો અને સાધ્યો. તે દિવસોમાં કામદારોની જંગી હડતાલો શરૂ થતી, તેમાં લાખો કામદારો જોડાતા; પણ થોડા દિવસમાં એક યા બીજા કારણે હડતાલનો હતાશન ઓલવાઈ જતો. ખેડૂતો બળવાનું રણશીર્ષું વગાડતા, હજારોના ટોળામાં જમીનદારો ઉપર હથેલી કરતા અને ખેદાનખેદાન વાળી પાછા વીખરાઈ જતા. સિપાઈઓ અને ખલાસીઓ બળવાની ઘોષણા કરતા, રાજદ્રોહી ગીતો ગાતા, બંદૂકો અને તોપો સત્તા સામે માંડતા, સત્તાના સ્તંભોની ઝાળીઓ સામી છાતીએ ઝીલતા, પણ પાછા પાકું સંગઠન નહીં હોવાને કારણે છિન્નભિન્ન થઈ જતા. આ રીતે અસંખ્ય હડતાલો પડી, લાખો કામદારો હડતાલીયા બન્યા, ખેડૂતોએ તેમને ગુલામ રાખનાર તેમના ‘માલીક’ જમીનદારો સામે અનેક વાર હથિયાર ઉપાડ્યાં, ખલાસીઓ અને સિપાઈઓએ દશવીશ વાર છૂટાછવાયાં બંડ બાંહેડ કર્યાં. પણ એ બધું નિરર્થક ગયું. જનમાલની એટલી ખુવારી, જનસમુદાયનો એટલો આનંદ, કામદારો અને ખેડૂતોનો એટલો આપભોગ-એ બધું નિષ્ફળ ગયું. કારણ ? આ બધાં વિપ્લવવાદી બળોને એકત્રિત કરી, તેમને એક સાંકળે સાંકળી, એક સંગઠિત હુમલો કરે એવો પ્રભાવશાળી નેતા એ વેળા રશિયામાં હાજર નહોતો. એટલે ઝારનું સિંહાસન અચળ રહ્યું : અને વિપ્લવવાદીઓની એટલી શક્તિ નિરર્થક ગઈ.

આ દરમ્યાન ઝારનું તંત્ર વધારે ને વધારે કિન્તાખોર બનતું ગયું; તેણે વિપ્લવવાદી બળવાખોરોની નબળાઈ જોઈ

તેમને પીસી નાંખવા હામ ભીડી; તેણે આ બધા અનોર્થોનું મૂળ એવી સોવીયેટોને-ખેડૂતો અને કામદારોનાં એ મંડળોને નિર્મૂળ કરી નાંખવાને કમર કસી. ઝારની રેલ્વેએ ઝારની આજ્ઞાએ નહીં પણ સોવીયેટોના શાસન મુજબ ચાલતી; તમામ છાપખાનાંઓ, ખુદ ઝારનું સરકારી મધ્યસ્થ મુદ્રણાલય સોવીયેટના ફરમાન મુજબ કામ કરતું; કારખાનાનાં કામદારો સોવીયેટની આજ્ઞાએ કામ છોડી હડતાલ પોકારતાં; સોવીયેટની આજ્ઞાએ શહેરને પાણી મળતું બંધ થતું, દીવાખત્તીઓ રામ થઈ જતી, દ્રામગાડીઓ ચાલતી અટકી જતી; સોવીયેટની ઇશારતે લશ્કરો ખુદ ઝારની સામે શસ્ત્રો ઉઘામીને ઉભા રહેતાં; આ બધું ઝાર શી રીતે સાંખી શકે? ઝારે, તેની હસ્તીને નાખૂદ કરવાના મરણીયા નિર્ધારને પાર ઉતારવા જવનથી કામ કરી રહેલાં ‘કામદાર અને ખેડૂતોનાં સોવીયેટો’ સામે પોતાનો લોહમુકો ઉઘામ્યો. તેણે સભાબંધીનું ફરમાન કાઢ્યું, તમામ વિપ્લવવાદી અગ્રેસરોને કેદ કર્યા અને વક્ષદાર પોલીસ ટૂંકડીઓને તોળાઈ પોકરાવવા છૂટી મૂકી દીધી.

ઝારના આ હુકમ સામે પીટર્સબર્ગની સોવીયેટ ૨૨મી નવેમ્બરે આર્થિક બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. તમામ બેન્કોમાંથી નાણાં બેંચી લેવાની અને હવેથી પગાર સોનામહોરોમાં માગવાની સોવીયેટની કામદારોને આજ્ઞા છૂટી. ઝારના તંત્રવાદકોએ આ ષડકારના જવાબમાં સોવીયેટના સરનશીનને ગીરફતાર કર્યા. કામદારોએ ઉશ્કેરાઈને સશસ્ત્ર બળવાની તૈયારી કરવાનો ૨૭મી નવેમ્બરે જાહેર ઠરાવ કર્યો.

ઝારના સેવકોએ કામદારોને કચડી નાંખવા વધારે ને વધારે ઉગ્ર પગલાં લેવા માંડ્યાં. ઝારનો સત્તાદંડ કિન્નાબોર બનીને કામદારોને સમોડવા મંડ્યો. ૩૭ ડિસેમ્બરે સોવીયેટની બેઠકમાં હાજર રહેલા બધા કામદારોને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા. ઝારના આ આક્રમણ સામે રશિયાભરના કામદારોએ

એકત્ર બની હયોડો ઉગામવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે ફરી એક વાર સાર્વજનિક રાજકીય હડતાલ પાડી. ૭મી ડીસેમ્બરે મોસ્કો સોવીયેટની આણુ માનતા દોઢ લાખ કામદારોએ હડતાલ પાડી. ૮મી ડીસેમ્બરે પીટર્સબર્ગ-જેની સોવીયેટ સામે ઝારે આ બધું તાંડવ માંડ્યું હતું તે પાટનગર-પીટર્સબર્ગના કામદારોએ હડતાલ પાડી. પીટર્સબર્ગની હડતાલ તો આખરે ધીમે ધીમે નબળી પડી તૂટી ગઈ, પણ મોસ્કોની હડતાલે નવો ઇતિહાસ રચ્યો.

૭મી ડીસેમ્બરે મોસ્કોના કામદારોએ શરૂ કરેલી હડતાલ એક દિવસમાં તો સાર્વજનિક બની ગઈ. એક પણ કામદાર કામ ઉપર રહ્યો નહીં. કામદારોની રાજકીય સભાઓ થવા માંડી; મતદેહમાં નવો પ્રાણ મૂકે એવાં પ્રેરણાદાયી બાજણો દ્વારા વિપ્લવવાદી મહારથીઓએ મોસ્કોની કામદાર આલમને વશ કરી લીધી. ૧૦મી ડીસેમ્બરે જૂદી જૂદી સોવીયેટોનાં કામદારો કાર્યક્રમ ઘડવા એક શાળાના મકાનમાં એકત્ર થયા. સભા શરૂ થયા પછી ઝારના સૈન્યે શાળાને ઘેરો ઘાલ્યો અને ‘બળવાખોરોને’ મકાન ખાલી કરવા આજ્ઞા કરી. કામદારોએ એ આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો. સેનાપતિએ ‘ફેર’નો હુકમ કર્યો. રાજકીય પ્રશ્નોની વિચારણા કરવા મળેલા શાન્ત પ્રગ્નજનો ઉપર ગોળીઓ છૂટી.

પછી તો ઝારના સૈન્યે સારા થે મોસ્કો શહેરમાં, મોસ્કોની શેરીએ શેરીએ બમવા માંડ્યું અને બંદૂકો અને તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. તોપનો પહેલો ગોળો ૧૦મી ડીસેમ્બરના અઢી વાગ્યે કામદારોના ટોળા ઉપર પડ્યો : અને પછી રાષ્ટ્રક્ષોમાંથી ગોળીઓનો વરસાદ મંડાયો. સાંજ સુધી એ મારો ચાલ્યો. સાંજે દેવળના ઘંટો વાગ્યા ત્યારે પણ તોપોનો મારો ચાલુ જ હતો. દેવળોનો ઘંટારવ અને તોપોના ગોળાઓના અવાજ : એ બંને મિશ્રિત બની ઝારશાહી સામે કામદારોના કાન ઉપર અથડાવા લાગ્યા અને જાણે જૂનવાણી દેવળ અને ઝારશાહી

વચ્ચે એકરાગતા વર્તે છે એવી શ્રોતાના મન ઉપર છાપ મૂકી ગયા.

મેસ્કોના કામદારોએ સશસ્ત્ર બનવાનો નિશ્ચય અમલમાં મૂક્યો : જારનાં સૈન્યો અને મેસ્કોના કામદારો વચ્ચે આઠ દિવસ સુધી-૧૮મી ડીસેમ્બર સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. આઠ દિવસ સુધી મેસ્કોની શેરીઓ કામદારો અને જારના સિપાહીઓ વચ્ચેની ઝપાઝપીઓની અને એક અગર બીજા પક્ષના જય અને પરાજયની દૃષ્ટા બની રહી. કામદારોએ સામાં હથિયાર વીંઝવાની સાથે સાથે સિપાહીઓને જૂદામગાર પક્ષ છોડી સામ્યવાદી કામદારોના લાલ ઝંડા નીચે આવવા અનુરોધ કર્યો. એ અનુરોધ ઘણી યે વખત સિપાહીઓનાં દિલ પીગળાવનારો નીવડ્યો અને મેસ્કોના કુલ ૧૫ હજાર સિપાહીઓમાંથી ૧૦ હજાર લાલ ઝંડા નીચે આવી ઉભા.

આ સશસ્ત્ર બળવો એક મેસ્કોના કામદારોએ જ નહોતો માંડ્યો. બળવાનો સંદેશ પાસેના પ્રદેશમાં ફેલાતો યે પહોંચી ગયેલો : અને મેસ્કોની પાસેના તાલુકાઓમાં ખેડૂતોએ અને કામદારોએ બંનેએ મળીને જારશાહી સામે યુદ્ધની ભેરી બજાવેલી. મેસ્કોના પ્રેસ્નીઆ તાલુકામાં તો કામદારોએ જારના નાના સૈન્યને તાબે કરી સોંપીયેટનો વાવટો ચડાવી દીધો : છુકા તાલુકામાં પણ તેમણે સોંપીયેટની આણુ ફેલાવી. એ બંને તાલુકામાં પ્રજાએ સોંપીયેટનાં ફરમાનોનો અમલ કરવા માંડ્યો. અને સૌને ઘડીમર એમ જ લાગ્યું કે જારનું શાસન ગયું અને કામદારોનાં અને કૃષિકારોનાં સોંપીયેટના શાસનનો પહોર ખેડો.

પણ એ સ્વપ્ન દિવસ એ દિવસ પણ ન રહ્યું, ત્યાં પીટર્સબર્ગથી નવા સિપાહીઓએ આવી બળવાખોરોને હરાવ્યા અને કેદ કર્યા. એક પાસ પ્રેસ્નીઆ અને છુકા તાલુકામાં ફરીવાર જારનો વાવટો ફરકવા લાગ્યો અને બીજી પાસ મેસ્કોમાં

પણ કામદારોની સખત હાર થઇ. મોસ્કોની કામદારસભાએ નાસીપાસ બની ૧૯મી ડીસેમ્બરે હડતાલ બંધ કરવાનું ઠરાવ્યું.

૧૯૦૫નો ડીસેમ્બર પૂરો થયો અને સર્વત્ર બળવાઓ અને હડતાલો શમી ગયાં. ડીસેમ્બરનું ઉત્થાન એ વિપ્લવના બુવાળનું ઉંચામાં ઉંચું બિન્દુ હતું અને પછી પરાજયોની સાથે વિપ્લવવાદીઓનું તેજ ધીમે ધીમે ઝાંખું પડતું ગયું. ડીસેમ્બરની શિક્ષત પછી રશિયામાં પાછો અંધારયુગ બેઠો. ઝારે તેની લોખંડી એડી નીચે વિપ્લવવાદીઓને ચમદી નાંખ્યા; ધડીબર રશિયામાંથી વિપ્લવ-પ્રવૃત્તિને અને લાલ ઝંડાને અને સોવીયેટ નામને અદૃશ્ય બનાવી દીધું. પણ ડીસેમ્બરના કામદારોના સશસ્ત્ર બળવાઓ, લાખો કામદારોની હડતાલો, ઝારશાહીની ઇમારત આ પડી. આ પડશે એવો ભયકાળ, ઝારનાં સૈન્યોની બળભળી ગયેલી વફાદારી અને સોવીયેટ પ્રત્યે ઉઘાડી હમ્મદર્દી-એ રશિયાના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયા. ઝારશાહીની ધૂંસરી ફગાવી દેવા હથિયારબંધ બળવો કરવાની આટલા કામદારોએ જરૂરત જોઇ-તેમનામાં એટલી રાજકીય અસ્મિતા પ્રગટી એ ઘટના રશિયાના ઇતિહાસમાં એક સીમાસ્તંભ સમી બની ગઇ.

૧૯૦૫ના ડીસેમ્બરની ઘટનાઓની પૂર્ણાવૃત્તિની સાથે વિપ્લવપ્રવૃત્તિની તવારીખમાં નવું પ્રકરણ મંડાયું. ડીસેમ્બરના કામદારોના સશસ્ત્ર બળવાથી તેમના પ્રત્યે સક્રિય સહાનુભૂતિ બતાવનારો વિનીત ઉજ્જણીયાતોનો વર્ગ ભયથી કમ્પી ઉઠ્યો. તેમણે તે દિવસથી સોવીયેટોની પ્રવૃત્તિ સામે વિરોધ જાહેર કર્યો, કારણ કે તેઓ ઝારને પ્રજાજવાબદાર બનાવવા માગતા હતા, ઝારની આપખુદીને મિટાવવા માગતા હતા, તેઓ વિપ્લવ-રાજ્યપલટો નહોતા માગતા. અને તેઓ તેમનો ઉદ્દેશ સશસ્ત્ર બળવાથી સિદ્ધ નહોતા કરવા માગતા. તેમના અગ્રેસરે જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે : ‘હડતાલીયાઓએ હથિયાર ઉપાડી સશસ્ત્ર

બળવાખોર નહોતું બનતું જોઈતું.’ તે દિવસથી આ પક્ષ-જે મેન્શેવિકોને નામે ઓળખાય છે-તે કામદારોનો કટ્ટો વેરી બન્યો.

લેનીન, જે રશિયાની બહાર રહ્યો રહ્યો આ વિપ્લવની એકે એક કળા તરફ ખૂબ જ આતુરતાથી જોઈ રહ્યો હતો અને પોતાના આદર્શની સિદ્ધિનો વખત કેટલો નજીક આવ્યો છે તેનો આંક મૂકી રહ્યો હતો, તેણે કામદારોની ડિસેમ્બરની હારવું બરાબર પ્રથક્કરણ કર્યું અને સાર તારવ્યો કે ‘સિપાહીઓમાં જોઈએ તેવું વિપ્લવવાદી પ્રચારકાર્ય નહીં થયું હોવાથી અને વિપ્લવના નેતાઓએ આવી કટાકટીની વેળાએ ઉચ્ચ કોટીની વ્યૂહશક્તિ અને રણકૌશલ નહીં બતાવ્યાથી, તેમજ કામદારોના અગ્રણીઓની અસ્થિર વૃત્તિઓ હોવાને કારણે આ પરાજય મળ્યો છે.’ અને લેનીને કામદારોના હથિયારમંધ બળવા ઉપર આંસુ પાડનાર મેન્શેવિકોના વર્તાવની ઝાટકણી કાઢતાં-તેમના નાયકના જાહેરનામાંની હાજરી લેતાં જણાવ્યું કે : ‘આ જાહેરનામાં કરતાં કોઈ વસ્તુ વધારે ટૂંકી નજર ઉઘાડી પાડનારી ન હોઈ શકે.....આપણું ધ્યેય સિદ્ધ થાય તે પહેલાં ઝારને સાફ કરનારો મરણીયો જંગ આવશ્યક છે એ વસ્તુના જ્ઞાનથી જનસમુદાયને વંચિત રાખવો એ આત્મવંચના છે, એ જીવું નેતૃત્વ છે.’

લેનીને ડિસેમ્બરની ઘટનાઓ ઉપર ફ્રેંસલો લખ્યો : ‘ડિસેમ્બરના ઉત્થાને કાર્લ માર્ક્સના એક અર્થગંભીર વચનને સાચું ફરાવ્યું છે. માર્ક્સ કહે છે કે વિપ્લવ એ એવી કળા છે કે જેના નિર્ભય સાહસ અને અડગ આક્રમણ એ બે મુખ્ય લક્ષણો છે. આ સત્યે હજી આપણા મન ઉપર બરાબર સત્તા નથી જમાવી. આપણે નિષ્ક્રિયતાનો બોધ નહીં આપવો જોઈએ અગર સૈન્ય આપણા પક્ષે ચાલ્યું આવે તે દિવસની નિષ્પ્રાણ દશામાં રાહ નહીં જોઈએ...નહીં, નહીં, આપણે છયોક સાહસિક આક્રમણની હીમાયત કરવી જોઈએ અને સશસ્ત્ર

બળવાનો બોધ આપવો જામ્યો. આપણા બધાં ‘માલિકોને મિટાવવાનો એજ રાહ છે....અને આવા સાહસિક આક્રમણ માટે અનિશ્ચિત સિપાહીઓને આપણા ઝંડા નીચે એંચી લેવા મથવું જોઈએ : આપણે વિજ્ઞાનની બધી ચે નવી શોધો શીખી લેવી જોઈએ : આપણા કામદારોની લશ્કરી ટૂંકડીઓએ મોટા જથ્થામાં બોમ્બ તૈયાર કરવાનું જાણવું જોઈએ : તેમની પાસે તમામ પ્રકારનાં શસ્ત્રો અને દારૂગોળાનો પૂરતો સંચય હોવો જોઈએ.’

લેનીને ‘૧૯૦૫ વિપ્લવ’ ઉપર એ ફેંસલો લખીને, ઝાર-શાહીને જમીનદોસ્ત કરવાના અને ‘ખેડૂતો અને કામદારોનું શાસન’ સ્થાપવાના તેના મુખ્ય નીરધારની પુનર્ધોષણા કરી અને પોતાના દેશવટાના એકાંતવાસમાં એ અચળ નિશ્ચયતા સૂચક હોઠ ખીડ્યા. લેનીનની અંગાર વરસતી આંખ સામે રશિયાનું કંગાલ ચિત્ર ખડું થયું : લેનીને કૂર ઝાર અને સત્તાંધ જમીનદારો જોયા : લેનીને કંગાલ અને કચરાતા ખેડૂતો અને કામદારો જોયા : લેનીને એ ઝાર અને જમીનદારોના પંજમાંથી ખેડૂતો અને કામદારોને છોડાવવાનો પ્રયાસ કરતા સ્વાર્થલોહુપ વિનીત નેતાઓ જોયા : લેનીને તેની હંમેશની રીતે, આવેશમાં આવી, માથું ઉછાલ્યું અને મુંગી દિવાલોને સંબોધતો હોય તેમ બોલ્યો : ‘રશિયાના કામદારો અને કૃષિકારોની મુક્તિને માટે હવે એક ઝાર અને જમીનદારો સામે જ ઝઘૂમવાનું નથી રહેતું : હવે ઝાર અને જમીનદારો ઉપરાંત પોતાને જનસમૂહના અગ્રણીઓ તરીકે ઓળખાવતા એ મધ્યમ વર્ગના વિનીતો સામે પણ મોરચા માંડવાના છે.’ લેનીન એટલો આત્મસંવાદ કરી મુંગો બન્યો; તેની ચિંથરેલા દશામાં આદર્શ સાધનાનું પરમ સુખ અનુભવતો એના કામે લાગી ગયો; તેણે વધારે જોરથી, વધારે આવેશથી અને છતાં વધારે ધીરજ અને ચાતુરીપૂર્વક આખા રશિયામાં સુરંગો ખોદવા માંડી-અને એક દશકા પછી, કોઈ એક દીશામાંથી એક જ તણખો પડતાં

એ આપું દારૂખાતું એવા જબ્બર બડકા સાથે સળગી ઉડ્યું કે આખો યુરોપ, આખી દુનિયા ફાટી આંખે તે જોઇ રહી.

§૬

લેનીન ૧૯૦૫-’૦૬ના બનાવોને બહુ જ મહત્વના માનતો. એ વર્ષોના કામદારો અને કૃષિકારોના ઉત્થાનને તે ભારે અર્થપૂર્ણ સમજતો. લેનીન, ૧૯૧૭ના નવેમ્બરમાં કામદારો અને કૃષિકારોનું શાસન સ્થપાયા પછી-રશિયાના ધ્વજમાં હથોડો અને દાતરડાની સ્થાપના થઇ ગયા પછી-જ્યારે વિપ્લવનું સિંહાવસોકન કરતો, ત્યારે ૧૯૧૭ના બનાવો કરતાં એ ૧૯૦૫-’૦૬ના બનાવોને વિશેષ મહત્વનો કહેતો, કારણ કે લેનીન માનતો હતો કે ૧૯૦૫-’૦૬ના વિપ્લવ વિના ૧૯૧૭નો વિપ્લવ શક્ય જ નહોતો. એટલે જ લેનીન ૧૯૦૫-’૦૬ના બનાવોને ભાવી વિપ્લવની તાલીમ તરીકે ઓળખાવતો.

લેનીન જે દિવસે પોતાના મોટા ભાઈ એલેક્ઝાંડરને ફાંસીને માચડે ચડી જારનો જન લેવાના મિથ્યા પ્રયાસની કીમ્મત ભરતો જોઇ પાછો આવેલો, લેનીને જે દિવસે તેના પ્યારા મોટા ભાઈના મરણ પહેલાંના વિદાયસન્દેશના જવાબમાં ‘એ સાચો માર્ગ નથી, સાચો માર્ગ ખીજો છે’ એવાં વચ્ચનો ઉચ્ચારેલાં, તે દિવસથી લેનીન એ કોઇ એક ખાનગી વ્યક્તિ નહોતો રહ્યો, તે દિવસથી લેનીનનું જીવન એ કોઇ ખાનગી જીવન નહોતું રહ્યું: લેનીન તેની બધી અંખત મહેન્ટોએ અને આકાંક્ષાઓને સળગાવી દઇ, તે દિવસથી, રશિયાના રીખાતા રાંક કામદારો અને કૃષિકારોનો ક્રાન્તિવાદી વકીલ બન્યો હતો: લેનીન તે દિવસથી, રશિયાના જનસામાન્યનાં સર્વ દુઃખના મૂળરૂપ ઝારશાહીની જડ ઉપેડી નાંખવાના જબ્બર રાષ્ટ્રકાર્યનો સાધક બન્યો હતો. એટલે, પ્રત્યેક આદર્શભક્ત પુરૂષસિંહના જીવનમાં બને છે તેમ, ૧૯૦૦ની સાલ પછીનો રશિયાની તવા-રીખનો પ્રત્યેક બનાવ એ જાણે લેનીનના જીવનનો બનાવ બની

ગયો હતો. સેન્ટ પીટર્સબર્ગના કામદારો હડતાલ પાડે, મોસ્કોના કામદારો ઝારના અમલદારો સામે ગોળીઓ છોડે, ‘અંગાર’ અખબારની નકલો જપ્ત થાય, કે રશિયામાં રહીને કોઇ મધ્યમ વર્ગનો વિનીત નેતા ઝારશાહી સામેની ઝુંબેશને અંગે કંઇક જાહેર ઉચ્ચારણ કરે—એ બધું લેનીનને પોતાના જીવનના જ ખતો વેચી લાવતું; લેનીન યુરોપમાં ભટકતો હતો છતાં એ બધી વસ્તુઓની તેના જીવનની ચાલ ઉપર સીધી અસર હતી. લેનીન એ ઘટનાઓનું બરાબર પૃથક્કરણ કર્યા પછી આમળ હો માંડી શકતો. યુદ્ધકુશળ લેનીનની નવા વ્યૂહ રચવાની એ રીત હોવાથી, ૧૯૦૫-૦૬ના ખતો તેને માટે ખુબ જ ઉપયોગી, પ્રકાશદાયી અને નવો પંથ દાખવનારા નીવડ્યા.

૧૯૦૫ના ડીસેમ્બરના મોસ્કોના કામદારોના બળવા પછી, જેમ એક પાસથી કામદારોના અફઝખોર જુરસાનો જીવાળ ઉતરવા માંડ્યો, અને બીજી પાસથી ઝારશાહીના રાક્ષસી દમનચક્રોના મારમાર્થી બચી જવા રશિયાના મધ્યમ વર્ગના અસુક્ર કાર્યકર્તાઓએ કામદારોના બળવાને નિન્દવા માંડ્યો, તેમ લેનીનની આંખો વધારે ને વધારે ઉઘડતી ગઈ. લેનીને જેમ લીધું કે અમારા સાથીઓ હોવાનું કહીને જેઓ અમારી પતાકા નીચે ઉભવા આવે છે તેઓ ઝારશાહીને જહન્નમની આખરી શિક્ષા ફરમાવવાનું ધ્યેય નથી સ્વીકારતા, તેઓ ઝારશાહીને જીવતી રાખવા માંગે છે અને તેની પાસેથી સુધારાના થોડા ટૂંકાની ભાખ ભીખે છે. લેનીને પારખી લીધું કે છેલ્લા ડીસેમ્બરના ખતોએ જુરખો તોડી નાંખ્યો છે અને ઝારશાહીની દયા યાચનારોને ઉઘાડ પાડી દીધા છે. લેનીને ‘અંગાર’નાં પાનાં ઉપર અક્ષરો આલેખ્યા કે રશિયાના કામદારોનો અને કૃષિકારોનો સાચો શત્રુ તો આ મધ્યમ વર્ગ છે. લેનીને ‘અંગાર’ દ્વારા ગર્જના કરી કે ‘૧૯૦૫-૦૬નો વિપ્લવ ભલે આબો; સ્વાધીનતાના એ યુદ્ધમાં કામદારોનો ભલે પરાજય થયો; એથી રશિયાનું આકાશ સ્વચ્છ બને છે; એની કામદારોના સાચા મિત્રો

કોણ છે અને સાચા શત્રુ કોણ છે એ હંમેશને માટે નક્કી થઈ જાય છે. ઝારશાહીને ગમે તેટલી અંકુશમાં લાવવાની નેમ રખાય, પણ જ્યાં સુધી ઝારશાહી જીવતી છે ત્યાં સુધી કામદારોનો મોક્ષ છે જ નહીં એ કામદારો ન જૂલો. એટલે, હવે ઝારશાહીનો મૃત્યુઘટ વગાડવામાં માનનારા-કામદારોનું રાજ્ય સ્થાપવામાં માનનારા-અને તેમાં નહીં માનનારા, એ બે જ વર્ગો રશિયાના કાર્યકર્તાઓના રહે છે. એ વર્ગો અસ્પર્શના મિત્રો નથી, પણ શત્રુઓ છે. રશિયાના કાર્યકર્તાઓએ, હવે, પોતે ક્યા ધ્યેયમાં માને છે એ નક્કી કરી, પોતાને ઠીક લાગતો ઝંડો પસંદ કરી લેવાની અને એ રીતે દુનિયાને પોતાના સાચા સ્વરૂપની ઓળખ આપવાની વેળા આવી પહોંચી છે.’

લેનીનને ૧૯૦૫-’૦૬ ની ઘટનાઓ પછી જ ‘સાચા કામ કરનારાઓ’ અને ‘પોલી વાતો કરનારાઓ’ વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાનું સૂઝ્યું હતું એમ નથી; રશિયાના ક્રાન્તિવાદીઓના પ્રયત્નોને વિજયનો અભિપેક્ષ કરવા માટે અનિવાર્ય એવો એ ભેદ દોરીને એ બે વર્ગના માણસોને જૂદા પાડવાનું લેનીનને બહુ વહેલું સૂઝ્યું હતું. ૧૯૦૫-’૦૬ના વિપ્લવ પહેલાં થોડાં વર્ષો અગાઉ, વિપ્લવમાં માનનારા અને વિપ્લવ અર્થે કામ કરનારા ક્રાન્તિવાદીઓને મળીને, સામ્યવાદી લોકશાસન (સોસ્યલ ડેમોક્રેસી)ના ધ્યેયવાળું, સામ્યવાદી લોકશાસન મંડળ (સોસ્યલ ડેમોક્રેટીક પાર્ટી) સ્થાપ્યું, તે દિવસથી જ લેનીનના મનમાં એ વસ્તુ સર્વોપરિ હતી. એ મંડળ સ્થપાયા પછી, તેના સ્થાપકોનો મોટો ભાગ જેમ જેમ, ઝારશાહીના ચક્રમાં સપડાતો ગયો-દેશપારી, કારાગાર, સાઘળીરીયા નિવાસની સજા વગેરે મેળવતો ગયો-તેમ તેમ લેનીન, વિપ્લવના કાર્યની નિર્વિઘ્ન પ્રગતિને માટે, મંડળની કાર્યનીતિ પરત્વે નિશ્ચિત ધોરણ ઉપર આવવાની જરૂર વધારે ને વધારે જોરથી આગળ મૂકતો ગયો.

૧૯૦૧-’૦૨ના દિવસોમાં લેનીનનો પ્રથમ સવાલ એ હતો કે આપણું મંડળ અસંદિગ્ધ વાણીમાં અને તત્કાળ ઝારના નાશમાં

પરિણમે એવી રાજકીય લડત લેવા માંગે છે કે એ મુદ્દાને બાબુએ રાખી, કામદારોની આર્થિક સમસ્યા ઉપર સર્વ લક્ષ કેન્દ્રિત કરવા માંગે છે? લેનીને પોતે તો, એ સવાલોની સાથે સાથે જ, પોતાની નીતિ જાહેર કરી દીધી હતી. તેણે ‘અંગાર’ દ્વારા માત્ર કામદારોની આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવાના પક્ષકારોની સામે (એ કાર્યનીતિને economism કહે છે) તેના દલીલો અંત હકાકતોના ધણુનો માર શરૂ જ કરી દીધો હતો અને ‘ઝારના નાશમાં પરિણમે એવી રાજકીય લડત’ની તૈયારી માટે જીવન સમર્પનારા ક્રાન્તિકારોને એક ઝંડા નીચે એકત્ર થવા હાકલ પાડી હતી.

‘અંગાર’ના સંપાદનમાં લેનીને સાથ દેનારા તેના પ્રિય સાથીઓ—પ્લેખાનો, માર્ટી, એકસેન્કો, ઝાસુલીશ વગેરે—લેનીની આ નીતિથી વિરુદ્ધ હતા. તેઓ માનતા કે આવી ચોખવટ કરી નાંખવાની હજી વેળા નથી આવી. તેઓ કહેતા કે ‘આપણે આપણી મામણીઓ રજૂ કરી શકીએ, આપણા ધ્યેયસૂત્રોની ઘોષણા કરી શકીએ: અને એ રીતે કાર્યનીતિના સવાલને દૂર રાખી શકીએ, આપણે સામાન્ય કામ કરનારાઓને મુઠીવાદની સામે મોરચા માંડવાનું કદી શકીએ—કેવી રીતે મોરચા માંડવા એ વસ્તુને અધ્યાહાર રાખી શકીએ.’

લેનીન આ વિચારસરણીને આત્મવંચના કહેતો. તેને તે દંભ કહેતો. લેનીનનો પ્રત્યુત્તર એ હતો કે: સામ્યવાદના અનુયાયી ક્રાન્તિકારીઓ અને માત્ર આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલમાં માનનારા અર્થવાદીઓ બન્ને મુઠીવાદની સામે મોરચા માંડવાની વાત કરે છે, ત્યાં સુધી તો બન્ને વચ્ચે સામ્ય છે. ખરો તફાવત તો ત્યાર પછી જ શરૂ થાય છે. ‘કેવી રીતે મોરચા માંડવા’ એ જ સાચા તફાવતનો મુદ્દો છે. અને એ મુદ્દો અધ્યાહાર ન રાખી શકાય. લેનીને તો, તેના સાથીઓમાંથી આવી હાસ્યાસ્પદ દલીલોનો આશ્રય લઈને મુખ્ય વસ્તુને

દૂર ઠેલવાનો પ્રયત્ન થતો જોઈ, મનમાં ગાંઠ વાળી જ લીધી કે 'કામ કરનારાઓ' અને 'વાતો કરનારાઓ'ને, 'લડવૈયાઓ'ને અને 'હલીલખાઓ'ને જુદા પાડવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.

આખરે ૧૯૦૩ના ઉનાળામાં, લંડનમાં મંડળની કાર્યનીતિ નક્કી કરવા, મંડળના સભ્યોની ઐતિહાસિક પરિષદ મળી. લેનીને 'કામ કરનારાઓ' અને 'વાતો કરનારાઓ' વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ દોરવાની વાત પરિષદ સમક્ષ મૂકી ને પહેલો ભડકો કર્યો. લેનીને કહ્યું : 'જેઓ માત્ર મંડળને પૈસા આપે અને મંડળ સાથે નામનો સંબંધ ધરાવે, જેઓ મંડળના ધ્યેયને ખાતર અંગત જોખમો લેવાને, આપભોગ આપવાને, મંડળની શિસ્ત સ્વીકારવાને તૈયાર ન હોય, એવા માત્ર બૌદ્ધિક સાથ આપનારાઓ આ મંડળના સભ્યો નહીં રહી શકે.' એ વસ્તુ લેનીને મંડળના બંધારણમાં ગોઠવી. લેનીને દરખાસ્ત આગળ કરી કે 'જેઓ માત્ર પૈસા દ્વારા નહીં, પણ મંડળની ટોચ એક સંસ્થામાં અંગત ભાગીદારી આપીને મંડળના કાર્યક્રમને કબૂલ રાખે અને મંડળને સાથ આપે તેઓ જ મંડળના સભ્યો ગણાશે.'

લેનીનની આ દરખાસ્ત સામે એક પક્ષ તરફથી સખ્ત વિરોધ આવતાં, લેનીને તેનો અનુત્તરીય જવાબ આપ્યો અને તેમના વિરોધના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. લેનીનનો એ જવાબ રશિયાની તવારીખમાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે અને જેમને ઝારશાહી જેવી આપખુદ અને આચાર્યારી સત્તા સામે મરણીયો જંગ માંડવાનો છે તેમને એ સદા સ્મરણમાં રાખવા જેવો છે. લેનીને પ્રતિપક્ષીઓને કહ્યું કે : 'તમે બુદ્ધિમાનો અને કાર્ય-કારોની વાતો કરો છો; પણ એમાં એક મૌલિક તત્ત્વને ભૂલી જાઓ છો. મારી દરખાસ્ત આપણા મંડળના સભ્ય થવાના માર્ગને વિસ્તૃત બનાવે છે કે સાંકડો કરે છે? મારી દરખાસ્ત એ માર્ગને સાંકડો કરે છે : અને હું તમને કહું છું કે આજે આપણે જે કઠાકરીના કાળમાંથી પસાર થઈએ છીએ તે કાળમાં, વાતો

કરનારાં, સમયવર્તી, આપણી પરિક્ષા પસાર ન કરી હોય તેવાં તમામ તત્ત્વોને જે જે દારોથી આપણા મંડળમાં પ્રવેશ મળી શકતો હોય તે તે દારો બાંધ કરવાની જરૂર છે...જેઓ બેર માટેની દરખાસ્તનો પક્ષ કરે છે તેઓ આપણા મંડળના જીવનના એક મુખ્ય અનિષ્ટની પ્રત્યે આંખ મીંચી રાખવાની-માત્ર આંખ મીંચી રાખવાની જ નહીં પણ તેના ગુણ ગાવાની-મૌલિક જૂલ કરે છે. આ અનિષ્ટ એ છે કે આજે, લગભગ વિશ્વવ્યાપી રાજકીય અસંતોષના વાતાવરણમાં, જ્યારે આપણે એકદમ ગુપ્ત રીતે આપણું કામ આગળ ચલાવવાનું છે ત્યારે, આજે જ્યારે આપણી પ્રવૃત્તિ પૃથ્વીના પેટાળમાં ગુપ્ત મંડળો દ્વારા અને ગુપ્ત વાતચિતો દ્વારા ચલાવવા ઉપર આપણું બધું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવાનું છે ત્યારે, ‘કામ કરનારાઓ’ અને ‘વાતો કરનારાઓ’ને ઓળખી કાઢવાનું કાર્ય એકદમ અઘરું અને લગભગ અશક્ય બની જાય છે. એક ‘વાતોડીયો’ પોતાને આપણા મંડળનો સભ્ય કહેવડાવવાનો લક્ષ અને તક મેળવી જાય તે કરતાં દસ સાચા ‘કાર્યકરો’ પોતાને મંડળના સભ્ય કહેવડાવતા રહી જાય-અને સાચા કાર્યકરો એવા માનના કદિ જૂખ્યા હોતા જ નથી-એ બહેતર છે. મારો આ સિદ્ધાન્ત અનુત્તરીય છે અને એને ખાતર જ મારે મારો સામે લડવું પડે છે.”

લેનીને, એ ઐતિહાસિક પરિપદમાં બેટેલા તેના સહચારી-ઓને ધ્યેયનો ધ્રુવતારક બતાવતાં એમ પણ સમજાવ્યું કે : ‘આપણે જે ક્રાન્તિ માગીએ છીએ તે એકલી આર્થિક ક્રાન્તિ નથી. આપણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય-એવી ત્રિવિધ ક્રાન્તિ માગીએ છીએ. આવી ત્રિવિધ ક્રાન્તિના ધ્યેયમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા, એને અર્થે અહારાત્ર પ્રવૃત્તિમાં મર્યા રહેનાર, તત્ત્વનિષ્ઠ, બેખધારી ક્રાન્તિકારોનો નાનો પણ સંગઠિત અને સુવ્યવસ્થિત સંઘ આપણે માગીએ છીએ. આવા ક્રાન્તિકારો કાલે માકર્સના બોધેલા સામ્યવાદના સિન્ધાન્તોના જીવનભરના આરા-

ધકો બની ત્રિવિધ ક્રાન્તિને માટે મોરચા માંડે અને એ ક્રાન્તિને સિદ્ધ કરે એ હું માગું છું...આવા ક્રાન્તિકારો કામદારવર્ગ-માંથી જ આવવા જોઈએ અને ધનિકવર્ગમાંથી નહીં, એવા કોઈ અંધનમાં હું માનતો નથી. હું એક જ અંધનમાં માનું છું, હું એક જ અંધન માગું છું : અને તે એ કે એ ક્રાન્તિવાદી ગમે તે વર્ગમાંથી આવે તેની કશી જ ચિન્તા નહીં, પણ તે ત્રિવિધ ક્રાન્તિમાં માનતો હોવો જોઈએ અને તેને અર્થ બેખ-ધારી બન્યો હોવો જોઈએ. જેઓ ક્રાન્તિને જીવનના એક અને મુખ્ય અવસાય તરીકે સ્વીકારે છે, જેઓ એવી ક્રાન્તિ નીપજન-વવા જીન્દગીનો મુદ્દાં ભોગ આપવાને ખડા છે એવા આજીવન, ધંધાદારી ક્રાન્તિકારોનો—Professional revolutionariesનો—સંઘ હું માગું છું. આપણે ત્રિવિધ ક્રાન્તિના આપણા પ્રયત્નોમાં વિજય વાંચ્છતા હોઈએ તો આવા આજીવન ક્રાન્તિકારોનો સંઘ સ્થાપવો એ અનિવાર્ય વસ્તુ છે.’

લેનીનનો આ ઘણુપ્રકાર પરિપક્વમાં એકેલા વિરોધી સભ્યોને માટે અસહ્ય થતો પડ્યો. લેનીનના અદ્ભુત વસ્તુનિરૂપણ સામે કોઈથી અક્ષર પણ ઉચ્ચારાઈ શક્યો નહીં. Professional revolutionaries—આજીવન ક્રાન્તિકારો એ લેનીનનું સાધન : અને ઝારશાહીનો નાશ માંગનારી ત્રિવિધ ક્રાન્તિ એ લેનીનનું સાધ્ય : એ ધ્યેય—નિર્ધાર સામે પણ કોઈ પ્રતિવાદ કરી શક્યું નહીં.

પણ એ છતાં, લેનીનના જૂના સાથીઓ, લેનીનની વિચાર-સરણી અને વસ્તુનિરૂપણ સ્વીકારી શક્યા નહીં. લેનીન આજીવન ક્રાન્તિકારીઓ અને બીજા જીવિમાનોની વચ્ચે ભેદની જે દિવાલ ઉભી કરતો હતો, તે તેમને ઉચિત અને આવશ્યક લાગી નહતો. આખરે એ મુદ્દા ઉપર લેનીન—પક્ષ અને તેના જૂના સાથીઓની વચ્ચે અપ્રતિકાર્ય મતભેદ ઉભો થયો. એ મુદ્દા ઉપર સામ્યવાદી લોકશાસન મંડળની વચ્ચે ફાટ પડી. લેનીન

એ મતથી જીત્યો : તેના પ્રતિપક્ષીઓ એ મતથી હાર્યા. તે દિવસથી લેનીનનો પક્ષ બોલ્શેવીક-અહુમતિ ધરાવનાર-પક્ષ કહેવાયો : અને તેના પ્રતિપક્ષીઓનો પક્ષ મેન્શેવીક-લઘુમતિ ધરાવનાર-પક્ષ કહેવાયો. લેનીનની સરદારી નીચે, ત્રિવિધ ક્રાન્તિની પાછળ જીન્દગી ન્યોજાવર કરવાનું અને ઝારશાહીને જમીનદોસ્ત કરી કામદાર રાજ્ય સ્થાપવાનું ધ્યેય સ્વીકારનારા બહાદૂર ક્રાન્તિકારો-જેમણે એ ધ્યેય સિદ્ધ કરી દુનિયાને તાજુબ કરી દીધી છે-તેમને ઇતિહાસ આજે બોલ્શેવીકોના પવિત્ર નામથી ઓળખે છે.

લેનીન આ મતભેદને માટે અને સામ્યવાદી લોકશાસન મંડળની પોતાના ધ્યેય મુજબની સાફસુધીને માટે તૈયાર જ હતો. તે સમજતો હતો કે ત્રિવિધ ક્રાન્તિ અને આજીવન ક્રાન્તિકારોનો મુદ્દો આગળ કરવાથી તેના જૂના સાથીઓને ઓડવાની યેળા આવશે : પણ તે તેને માટે તૈયાર જ હતો. લેનીનની જે પ્રતાપી મેધાએ, ૧૯૧૭ના વિપ્લવ-કાળમાં, કોષ્ટની કલ્પનામાં ન આવી શકે એવાં અદ્ભુત કાર્યોની પરંપરા વડે એક પાસ રશિયન વિપ્લવને સિદ્ધ કર્યો અને બીજી પાસ આખી દુનિયાના સમર્થ રાજપુરુષોને પણ સ્તબ્ધ બનાવી દીધા, તે જ મેધાએ સામાન્ય નગરને સૂક્ષ્મ અને નામનો લાગેતો પણ વસ્તુતઃ અતિ જગજગ ભેદ પારખી લીધો : અને લેનીનના અનન્ય વસ્તુનિર-પણના અને અસામાન્ય દલીલપ્રવાહના અસહ્ય ઘણપ્રદારોએ જે નિર્દયતાપૂર્વક અર્થવાદીઓને વિદારી નાખ્યા હતા તે જ નિર્દયતાપૂર્વક ત્રિવિધ ક્રાન્તિના ધ્યેયના પ્રતિપક્ષીઓને પૂરા કર્યા. લેનીને જે કઠોરતાપૂર્વક અર્થવાદીઓને તેના જીથમાંથી જૂદા પાડ્યા હતા તેજ-બલકે તેથી વિશેષ કઠોરતાપૂર્વક મેન્શેવીકોને વિદાય દીધી.

મેન્શેવીકોમાં લેનીનના અતિ પ્રિય જીવન-સંગાથીઓ હતા. હલ્પરીમાં, રખડપાટમાં, મોણાંઓ સેવવામાં, દુઃખ વેઠવામાં, ક્રાન્તિનું દારૂખાનું તૈયાર કરવામાં સદા સાથીઓ રહેલા એવા

જે જે જીવન-સંગ્રામીઓને લેનીનને ત્યજવા પડ્યા તેમાં પ્લેખાનો, ઝાસુલીશ, માર્ટો એકલોડ વગેરે અત્યંત નામાંકિત વ્યક્તિઓ હતી. પ્લેખાનો ‘રશિયન માર્કવાદ’ના પિતા તરીકે પંકાતો, મહાન અને તેજસ્વી વિદ્વાન તરીકે વિખ્યાત હતો, લેનીન એક કાળે તેને પોતાના ગુરૂ તરીકે સંબોધતો હતો. ઝાસુલીશ, પોતાના ક્રાન્તિવાદી સહકારીઓને શિક્ષા કરવા બદલ ઝારના વડા પ્રધાનનું ખૂન કરનાર એ વીરાંગના રશિયાના તરફોની આરાધનીય અંખા હતી. માર્ટો ક્રાન્તિવાદીઓના જીવનમાં અસામાન્ય અખબારનવેશનું સ્થાન ભોગવતો હતો. એકલોડ રશિયન કમદારોની અવદશાથી તોબાહ તોબાહ પોકારતો જીવાન ક્રાન્તિવાદી હતો. એ સૌ આદર્શ-ભક્તો હતા. આદર્શની આરાધનામાં લેનીનથી કોઈ રીતે ન ઉતરે તેવા વીરનરે હતા. પણ તેઓ સામ્યવાદી લોકશાસન મંડળને માત્ર, ‘ત્રિવિધ ક્રાન્તિમાં જ માનનારા આજીવન ક્રાન્તિકારોનું’ જ મંડળ બનાવવાનું ન સ્વીકારી શક્યા. તેમને ક્રાન્તિને માટે ભેખ ધરનારાઓ ઉપરાંત ક્રાન્તિના આદર્શ પ્રત્યે માનસિક એકાગ્રમાવ અનુભવનારાઓને પણ મંડળમાં સ્થાન આપવામાં વાંધો નહોતો. પણ લેનીનને એ નહોતું પાલવતું. લેનીનની મર્મભેદી નજર તેનાં ખુરાં પરિણામો જોઈ શકતી હતી. એટલે લેનીને, બધી અંગત ઉર્મિઓને દબાવીને, તેમનો સાથ તોડ્યો, તેમની સાથેનો અંગત અને રાજકીય સહયોગ પૂરો કર્યો-કારણ કે ક્રાન્તિનું ધ્યેય સિદ્ધ કરવાની પાછળ પાગલ બનેલા લેનીનના જીવનમાં અંગત જીવન જેવું કશું જ રહ્યું નહોતું-અને આજીવન ક્રાન્તિકારોનું એવું મંડળ જમાવ્યું કે જેણે ૧૯૧૭માં કામદાર-રાજ્ય સ્થાપીને લેનીનની સાધનાની પૂર્ણાંકિત ઉજવી.

૧૯૦૩ની ઐતિહાસિક પરિષદ પછી પણ બોલ્શેવીકો અને મેન્શેવીકો વચ્ચેનો આ મતભેદ કાયમ જ રહ્યો, એટલું જ નહીં પણ વધારે ને વધારે ઉગ્ર બનતો ગયો અને ૧૯૦૫-’૦૬ના વિપ્લવમાં જ્યારે કામદારોના સશસ્ત્ર બળવાને મેન્શેવીક પક્ષના આગેવાનોએ

અસંદિગ્ધ વાણીમાં તિરસ્કાર દીધો, ત્યારે તો એ મતભેદ રાષ્ટ્રવ્યાપક બની ગયો—એ સામ્યવાદી લોકશાસન મંડળની માંહે માંહેની ચર્ચા મટીને જાહેર વિષય બની ગયો. બોલ્શેવિકોના ૧૯૦૫-૦૬ના હથિયારબંધ બળવાના નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી એ મેન્શેવિકો ચુસ્તપણે એમ માનતા હતા કે ‘રશિયા એ પછાત મુલક છે, રશિયાના કામદારો હજી કાર્લ માર્ક્સના સામ્યવાદી સિદ્ધાન્તોને પૂરા નથી પચાવી શક્યા, એટલે પશ્ચિમ યુરોપના જે દેશોમાં કામદારોમાં સામ્યવાદી વિચારોનો વધારે પ્રચાર થયો છે, જ્યાં સામ્યવાદને સ્થૂલ દુનિયામાં ઉતારવાનું વાતાવરણ તૈયાર થયું છે, ત્યાંના કામદારોએ જ પ્રથમ રાજપલટો સાધવો જોઈએ—પછી જ, એના પરિણામ તરીકે રશિયાના કામદારોએ એનું અનુસરણ કરવું જોઈએ.’ લેનીન એનો જવાબ આપતો: ‘પ્રથમ તો, ખીજા કોઈ પ્રદેશની વાત વચમાં આણ્યા વિના, આપણાં બળોને, આપણી પોતાની જ ઇચ્છાથી, એક નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ દોરવામાં ખાટું શું છે? અને એમ કેમ ન કહી શકાય કે જો રશિયાનું સામ્યવાદી લોકશાસન મંડળ સત્તા મેળવવામાં અને તેને દીર્ઘકાળ સુધી જાળવી રાખવામાં સફળ નીવડે તો-તો જ પશ્ચિમ યુરોપના પ્રગતિમાન મુલકોમાં સામ્યવાદનો આદર્શ સિદ્ધ કરી શકાશે?’ લેનીનના મુખેથી બોલ્શેવિકમની યુદ્ધલાકલ ગાજતી કે દુનિયાના ખીજા દેશોમાં સામ્યવાદી વિચારોનો પ્રચાર કરવો અને સામ્યવાદી ક્રાન્તિ સિદ્ધ કરવા પૂરતી આગ ઉત્પન્ન કરવી એ રશિયાના બોલ્શેવિકોની નેમ છે: રશિયાના કામદારોએ જગતભરને માટે ક્રાન્તિનો આતશ પૂરો પાડનાર પ્રેરકબળ બનવાનું છે.

આમ, મેન્શેવિકો જૂદા પડ્યા પછી જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં અને કામદારોની પ્રવૃત્તિએ કંઈ ખાસ પરિણામ લાવનારી ન દેખાવા લાગી, તેમ તેમ લેનીને તેના પ્રચારકાર્યમાં સત્તા હાથ કરવાની નેમ ઉપર વધારે ને વધારે બાર દેવા માંડ્યો: લેનીન જૂદી જૂદી રીતે રશિયાના કામદારો અને કૃષિકારોના કાનમાં એ એક જ મત

ફૂંકવા માંડ્યો : લેનીને તેના બ્રોશ્ચેવીક સાથીઓને પણ એ એક જ તૈયારીમાં ગરકાવ કરી દેવા માંડ્યા : લેનીનના આ અવિરત યુદ્ધનાદથી, માત્ર ક્રાન્તિની વાત કરી-માત્ર ક્રાન્તિની ખીક બતાવી-ઝારશાહી પાસેથી સુધારા મેળવી તેને આવરદા આપવા મથતા મેન્શેવીકોનું સ્થાન સામાન્ય જનસમાજમાંથી ચળવા માંડ્યું : અને લેનીનની, રશિયાની રાજસત્તા કામદારોના હાથમાં મૂકવાને અર્થે, અનિવાર્ય માર્ગ તરીકે, સશસ્ત્ર બળવાની તૈયારીની ઘોષણાઓએ તો, મેન્શેવીકોનાં જહાજોના સહમાંથી બધો પવન ખેંચી લઇ તેમને સાવ પાંગળા બનાવી મૂક્યા.

લેનીને, ઝારશાહીને ઉથલાવી નાંખવાના તેના સંક્રામના વ્યૂહો એક પછી એક દુનિયા સમક્ષ મૂકવા માંડ્યા. લેનીને જાહેર ક્યું કે પ્રથમ સર્વત્ર સવવ્યાપી રાજકીય હડતાલો પાડવી જોઇએ : પછી એ હડતાલીયાઓને હથિયારબધ બળવાખોરોમાં પલટી નાંખવા જોઇએ : પછી એ લોકગણને તેમનું ક્રાન્તિવાદી નૂતન રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની જરૂરત સમજાવવી જોઇએ : પછી કામદારો અને કૃષિકારોનું લોકશાસન હસ્તીમાં આણવું જોઇએ.

લેનીન, ક્રાન્તિવાદી શાસનતંત્રની જરૂરિયાત સાબીત કરતાં-કામદારોના અને કૃષિકારોના, દરિદ્ર અને અસહાય લોકગણના ઉદ્ધારના એક જ ઉપાય તરીકે રાજ્યસત્તા હાથ લેવાની જરૂરિયાત સાબીત કરતાં જણાવે છે કે : 'રાજકીય સ્વાધીનતાના અને વર્ગયુદ્ધના મહાન સવાલો, આખરે તો, બળથી જ નક્કી થવાના છે. એટલે આપણે એનું બળ ઉત્પન્ન કરવાનો અને તેનો, માત્ર બચાવમાં જ નહીં, પણ આક્રમણ અર્થે પણ ઉપયોગ કરવાનો મોકો લેવો જોઇએ. *પારીસ કોમ્યુનના કાળથી યુરો-

*ઇસ્વી સન ૧૮૮૯માં, કાલ્ માર્ક્સના મૃત્યુ પછી છ વર્ષે પરી-સર્માં 'બીજી કોમ્યુનિસ્ટ કન્ફરેન્સ'ના નામની સંસ્થા સ્થાપવામાં આવેલી: તે પારીસ કોમ્યુનના નામથી ઓળખાય છે. આ સંસ્થાએ કાલ્ માર્ક્સે ૧૮૬૪માં લંડન મુકામે સ્થાપેલી 'પહેલી કોમ્યુનિસ્ટ કન્ફરેન્સ'ના વિશુદ્ધ ક્રાન્તિવાદી પ્રચારકાચે વિરુદ્ધ મોરચા માંડ્યાં.

પીયન રાજકારણમાં દીર્ઘ, અપ્રતિહત સુષુપ્તિનો જે કાળ આવ્યો છે તેણે આપણને માત્ર તળેથી પગલાં લેવાનું જ વિચારવાની (માત્ર લડતાંનો વગેરે વિરોધ-પગલાં દ્વારા જ દુઃખોનું નિવારણ કરવાનું વિચારવાની) આદત પડી છે અને આપણને માત્ર આત્મ-રક્ષણકારી લડાઇઓ જ લડતાં શીખવ્યું છે. આપણે હવે નિઃશંક નવા યુગમાં-રાજકીય ઉચ્ચપાયાંઓના અને વિપ્લવોના યુગમાં-પ્રવેશ કરીએ છીએ. આજે રશિયામાં જે યુગ બેઠો છે તેમાં હવે આપણે જૂની ભાવનાઓનાં બંધનો નહીં જ સ્વીકારી શકીએ. આપણે હવે ટોચેથી પગલાં ભરવાનો (કામદારો અને કૃષિકારોનું રાજ્યતંત્ર સ્થાપીને, તે દ્વારા નવસર્જન કરવાનાં) વિચાર પ્રચારવો જોઈએ છે, હવે જોરદાર સામના માટે તૈયારીઓ કરવી જોઈએ અને એવા સામનાના સ્વરૂપો અને સંજોગોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.'

આમ, લેનીનના બોલ્શેવીક પક્ષ અને તેના પ્રતિસ્પર્ધી મેન્શેવીક પક્ષ વચ્ચે વિચાર અને આચાર પરત્વે ભેદ વધતો જ ગયો: અને ૧૯૦૭ પછી લેનીનના અનુયાયીઓ સ્થિર ગતિએ વધતા જ ગયા.

૬૭

આજન ક્રાન્તિકારીઓ-Professional revolutionaries-એ લેનીનની જગતને મોટામાં મોટી બક્ષીસ છે. લેનીનના એ સ્પષ્ટ નિર્ણય વિના, રશિયાનો અને જગતનો ઇતિહાસ જૂદો જ હોત. ઇતિહાસનો એ અનુભવ છે કે જ્યાં જ્યાં સત્તા સામે મોરચા માંડનારાઓએ સમાધાન ઇતિ બતાવીને, જ્યાં જ્યાં અનંત અનિષ્ટોના મૂળરૂપ અનિષ્ટ સત્તાનો નાશ કરવાને બદલે એ સત્તાની બક્ષીસરૂપ અનુકં આમુક સુધારણાઓ તેના વિપક્ષીઓએ કબૂલ કરી લીધી છે, ત્યાં ત્યાં

આખરે અનિષ્ટ કાયમ રહ્યું છે, જૂલ્મ અને પીડન કાયમ રહ્યું છે અને એની સામે પોકારની જેહાદ માંડનારાઓ મહાત થયા છે. એટલે, અજૂતપૂર્વ પ્રતિભાસંપન્ન લેનીનની સર્વ વિચારણાઓનું મધ્યબિંદુ એ હતું કે કોઈ સંજોગોમાં, જે સત્તાની સામે સમરાંગણે પડે તે સત્તા તમને ગમે તેટલા સુધારા આપે તો યે તેની સામે સમાધાન ન કરો : એ ખોટી ચાલ છે, એ વિજયનું પરાજયમાં પરિવર્તન છે : જે તમે જૂલ્મ અને પીડનનો સદાને માટે અંત જ લાવવા માગતા હો તો તમારે, જે રાજસત્તામાં એવા જૂલ્મગાર અને પીડક બનવાની તાકાત છે તે રાજસત્તાને મીટાવવાને અને તેને સ્થાને જે રાજસત્તા કોઈ કાળે જૂલ્મગાર ન બની શકે એવી રાજસત્તા સ્થાપવાને મથવું જોઈએ. એ ધ્યેય પરત્વે મૂકીએ કે સમાધાન હોઈ શકે નહીં : ધ્યેય પરત્વે મૂકીએ એ દ્રોહ છે.

લેનીને રશિયાના વાતાવરણમાં એ અસમાધાનવૃત્તિનો આતશ-એ ધ્યેયહૃદનો જુસ્સો આણ્યાર્થી જ, ૧૯૦૫-૦૬ના વિપ્લવ પછીના પ્રત્યાઘાત વેળાએ પણ ક્રાન્તિનો ધ્વજ અચળ ફરકતો રહ્યો. લેનીને ઝારશાહીના નાશના ધ્યેયને જ વરેલા આજીવન ક્રાન્તિકારીઓને વીણી વીણીને જૂદા તારવી લીધા અને તેમને ક્રાન્તિની બરાબર તાલીમ આપી કામદારો અને કૃષિકારોમાં ગુપ્ત રીતે પ્રચારકાર્ય કરતા બનાવ્યા તેથી જ, ૧૯૦૫-૦૬ના વિપ્લવ પછી ઝારશાહીએ રશિયામાં કાળો ડેર વર્તાવ્યા છતાં, પ્રતિદિન સાંજે દેવળના ઘંટારવની સાથે ઝારશાહીનો મૃત્યુઘંટ વાગતો રહ્યો. ૧૯૦૬ના પ્રારંભથી ઝારશાહીએ તેનાં દમનનાં ચક્રો રાક્ષસી વેગથી ફેરવવા માંડ્યાં અને અસંખ્ય જીવાનોને, માત્ર સંદેહને કારણે જ, જેલમાં નાંખ્યા, ફાંસીએ ચડાવ્યા, સાઇપ્રીરીયામાં રવાના કર્યા, દેશપાર કર્યા : પણ એ છતાં ક્રાન્તિનો હુતાશન ઓલવાવાને બદલે વધારે ને વધારે સળગતો ગયો. લેનીનની એ રચના ! લેનીનના એક વિચારનું જ એ સામર્થ્ય !

૧૯૦૩ની સાલથી રશિયામાં રાત્રિ પડી. પ્રજાજીવનનું નામ સરખું થયે જીવનું ન રહેવું જોઈએ એવા નિશ્ચયની સાથે ઝારશાહીએ-એટલે કે ઝારશાહીના અંગજૂત એવા ઝારના પોલીસ અમલદારો, જમીનદારો અને પ્રજાદ્રોહી શહેરીઓએ-રશિયાના શહેરોના બહાર માર્ગો ઉપર ક્રાન્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો સંદેશ પાડતાં, કામદારોનાં ટોળાંનાં ટોળાં ઉપર ચાપુકોનો મારો ચલાવવા માંડ્યો; પીસ્તોલો અને રાઇફલોને રમતી મૂકવા માંડી અને લગ્નરોને કેદખાનામાં પૂરવા માંડ્યા. કેદખાનામાં પૂરવામાં આવેલા કામદારો, કૃષિકારો અને ક્રાન્તિવાદીઓમાંથી અનેકને, કોઈ જાતનાં કાયદેસર પગલાં લીધા વિના, જીન્દગીભરને માટે કારાગારની સજા આપવાનું શરૂ થયું અને અનેકને સાધુખીરીયાના દૂર દૂરના ભાગોમાં આખી જીન્દગીને માટે જૂરવાની સજા આપવા માંડી : અનેકને લશ્કરી રીતે કામ ચલાવીને (કોર્ટ માર્શલ દ્વારા) ફાંસીની સજા આપવામાં આવી. 'સોશ્યલ ડેમોક્રેટ' અખબાર સને ૧૯૦૭થી-'૦૯ મુધીના ફાંસીની સજાના આંકડાઓ નીચે મુજબ આપે છે :

વર્ષ ફાંસીની સજા રીતસર ફાંસી આપવાનું અખબારોમાં બહાર થયું

૧૯૦૭ ...	૧૬૯૨	...	૭૪૮
૧૯૦૮ ...	૧૯૫૯	...	૭૮૨
૧૯૦૯ ...	૧૪૩૫	...	૭૪૮

અને 'સોશ્યલ ડેમોક્રેટ' લખે છે કે : 'આ આંકડાઓ ત્યારે જ બરાબર સમજાશે કે જ્યારે, લશ્કરી રીતે અને ગેર-કાયદેસર ફાંસીની સજાના ભોગ બનનારા અસંખ્યોનો આંક આમાં સમાવેશ નથી પામતો એ વસ્તુ આપણે લક્ષમાં રાખીએ....મહાન ક્રેન્ડ વિપ્લવની આસપાસ ત્રાસજનક રક્ત-વર્ષાલ રચનારાં એ ત્રણ હજાર મુઠાંઓ ઝારશાહીના આ મીતમોના પરિણામે ખડકાપેલાં મુઠાંઓ પાસે સાવ થોડાં લાગે

છે. ' ૧૯૦૬થી ૧૯૦૯ સુધી રશિયાનાં મુખ્ય શહેરોની શેરી-ઓમાં રશિયન સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળકોનાં મુડાંના ઢગ રચાતા: અને એ 'મુડાંમાંથી પોણા ભાગનાં કામદારો, કારીગરો, અને કૃષિકારો જેવા નીચલા વર્ગના લોકોનાં જ હતાં. ઝારશાહીએ ૧૯૦૫-'૦૬ના વિપ્લવ ઉપરનો પોતાનો વિજય એ રીતે ઉજવ્યો. વિનીતો અને મધ્યમ વર્ગના નેતાઓએ એ ચુપકીદીથી જોયા કર્યું અને કેટલાક કિસ્સામાં તો, 'ક્રાન્તિનાં બળોને' નાબૂદ કરવામાં ઝારશાહીને સક્રિય સહકાર આપી એ આપખુદ સત્તાની બેશરત તાબેદારી પણ ઉઠાવી.

આને પરિણામે, થોડા વખતને માટે તો, રશિયાનાં ક્રાન્તિવાદી બળો જરૂર છિન્નભિન્ન બની ગયાં. ખેડૂતોએ મનને મનાવ્યું: 'ક્રાન્તિ તો આપણને કંઈ લાભ ન કરી શકી, હવે દુમાનો-રશિયાની રાજસભાનો-પ્રયોગ કરી જોઈએ.' એ રીતે ખેડૂતો જૂદાં જૂદાં અનેક કારણોએ ક્રાન્તિકારીઓથી દૂર દૂર રહેવા માંડ્યા. બીજી પાસ કામદારોના કિલ્લામાં પણ એક પછી એક ગાળ્યાં પડવા માંડ્યાં. તેમના અંગે અંગમાં નિર્બળતાએ પ્રવેશ કર્યો. હડતાલો અને હડતાલીયાઓની સંખ્યા એકદમ ઓછી થઈ ગઈ. એ અહેવાલ સરકારી આંકડાઓ નીચે મુજબ આપે છે;

વર્ષ	હડતાલો	હડતાલીયાઓ
૧૯૦૫ ...	૧૪,૦૦૦	૨,૮૦૦,૦૦૦
૧૯૦૬ ...	૬,૧૦૦	૨,૧૦૦,૦૦૦
૧૯૦૭ ...	૩,૬૦૦	૭૪૦,૦૦૦
૧૯૦૮ ...	૮૦૦ કરતાં યે ઓછી	૧૭૬,૦૦૦

અને ૧૯૦૮માં તો હડતાલો અને હડતાલીયાઓની સંખ્યા એથી યે ખૂબ ઓછી થઈ ગઈ. કામદારોનું બળ આમ સ્થિર ગતિએ તૂટતું જતું હોવાથી, ઝારશાહીનાં સંરક્ષક બળો અને ઉમરાવોનો મુકો ફરીવાર વધારે મજબૂત બન્યો. ૧૯૦૫ પહેલાં કામદારોની હડતાલોને પરિણામે, દરેક દશ વિનાદમાંથી

સાતમાં કામદારો કારખાનાદરોને ઘુટણ ઉપર લાવી શકતા હતા, તેને બદલે ૧૯૦૯માં એવી સ્થિતિ આવી કે દરેક દશ વિવાદમાં પૂરા બેમાં પણ કામદારોની માંગણીઓ મંજૂર કરાવી શકાતી નહીં. ઘડીબર સૌને એમ લાગ્યું કે આદર્શનાં સ્વપ્નાં સેવનારા અને સમાનતાની નવી સૃષ્ટિ રચવાની ભાવનાઓ ભાવનારાં વિપ્લવવાદીઓની જડ ઉખડી ગઇ: રશિયામાં ઝારશાહી અને ઉમરાવોની આપખુદી અમર છે !

ખીજી પાસ, કામદારોનો કચ્ચરધાણ કાઢવાની સાથેસાથ ઝારશાહી બજોએ કામદારોને બળવાની પ્રેરણા આપનારાં વિપ્લવવાદી મંડળો ઉપર લોખંડી પંજો પઢાડવા માંડ્યો. ઝારની પોલીસે પ્રત્યેક વિપ્લવવાદી મંડળને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યું; પ્રત્યેક વિપ્લવવાદીને પકડી હાથપાં કપ્યો; તેનું સાહિત્ય જપ્ત કર્યું; તેનાં અખબારો બંધ કર્યા; તેનાં મુદ્રણાલયોને નિમૂર્ણ કર્યા. સપાટી ઉપર જોનારા સૌના મનમાં થયું કે લેનીનનો ઝંડો ધૂળમાં મળી ગયો.

ઝારશાહીના આ ઉન્નત દમનને પરિણામે, વિપ્લવના ક્ષેત્ર પ્રત્યે અને વિપ્લવની ભાવના પ્રત્યે માનસિક એકાત્મભાવ અનુભવનારા પણ સુંવાળા શરીરવાળા અનેક માણસોએ સામ્યવાદી લોકશાસન મંડળનું સમ્યપદ ઉઘાડી રીતે છોડવા માંડ્યું. એ મંડળના સભ્યોની સંખ્યા ૧૯૦૧માં દોઢ લાખ ઉપર હતી તે ઓછી થઇ જઇને થોડા હજાર ઉપર આવીને ઉભી. અનેક વિપ્લવવાદીઓ વિપ્લવની સાધના છોડીને સાહિત્યસેવામાં અને દાંધરોપાસનામાં બેસી ગયા. અનેક ઝારશાહીના દમને આ દુનિયાનાં દુઃખ ભૂલી પરભવનાં મુખ મારે આધ્યાત્મિક આરાધનાના માર્ગે ચડ્યા. રશિયામાં જે થોડાં વિનીત અખબારો સજીવ રહ્યાં તેમાં ‘રાજકીય’ એક પણ અક્ષર આવતો બંધ થયો, અને તેને બદલે બુદ્ધિમાનોના બુદ્ધિદ્રવ્યની સૂચક ખીજ અનેક ચર્ચાઓ આવવા લાગી.

એ વેળા સૌથી વધારે અનર્થ મેન્શેવીકોને હાથે થયો. ૧૯૦૭થી ૧૯૧૦ સુધીનાં વર્ષોમાં ૧૯૦૫-૦૬ના નિષ્ફળ વિપ્લવના અત્યંત ઉચ્ચ પ્રત્યાઘાતના પરિણામે રશિયામાં એવી સ્થિતિ આવી હતી કે કોઈ સંસ્થા કે મંડળ, જે પોતાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઝાર-સંસ્થાના સમર્થક અને કાયદાની મર્યાદામાં રહીને પ્રવૃત્તિ કરનાર તરીકે જાહેર ન કરે તેની હસ્તી ચાલુ રહેવી અશક્ય હતી. એટલે મેન્શેવીકોએ બધી સિદ્ધાંતની અને ધ્યેયની વાતો છોડી એ માર્ગ લીધો. ખીણ પાસ, તેમણે વારંવાર જાહેરનામાંઓ બહાર પાડી ગેરકાયદેસર રીતે ઝારશાહીને હથિયાર-બંધ બળવાથી ઉથલાવી નાંખવાની પ્રવૃત્તિને વખોડવા માંડી, તેમાં શક્તિનો નિર્થક વ્યય છે એમ જાહેર કરવા માંડ્યું અને સૌ કોઈએ કાયદેસર રીતે મહેનત કરી જે કાંઈ સુધારાના ટૂંકડા યુક્તડા મેળવી શકાય તે મેળવવામાં ઇતિકર્તવ્યના સમજવો જોઈએ એવો બોધ બોધવા માંડ્યો. તેમના આ મનોદશાને અનુરૂપ તેમણે બોલ્શેવીક પક્ષને તોડી નાંખવા Liquidation Policy-ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિને પીગાળી પીગાળીને શૂન્ય કરી નાખવાની નીતિ-અખત્યાર કરી. તેમણે કામદારોને વિપ્લવનાં વૃથા સ્વપ્નાં છોડી કાયદેસર સંસ્થાઓ દ્વારા સ્વહિતના સંગીન કામમાં લાગી જવા કહેવા માંડ્યું. તેમણે સર્વ સિદ્ધિઓ માટે હુમાને કામધેનુ સમી કલ્પવા માંડી અને એમાં ખેસીને, ઝારને વિનવીને, જે મેળવી શકાય તે મેળવી સંતોષ માનવા માંડ્યો. હુમામાં પણ પોતાનું સ્થાન સ્થિર અને કાર્ય સરળ અને એ અર્થે તેમણે તેમનાં તમામ ઉચ્ચારણોમાં ઝાર પ્રત્યે એપૂર પ્રીતિ બતાવવા માંડી અને જમીનદારોનો વર્ગ ઉખેડી નાંખવાની કે કામદારોને માણસ જેવી જીન્દગીની સગવડો આપવાની વાતો સાવ છોડી દીધી. મેન્શેવીક પક્ષની આ પ્રવૃત્તિએ રશિયાની બહાર રહ્યા રહ્યા પણ વિપ્લવની આગ જલતી રાખનારા બોલ્શેવીક વીરોનો પ્રવૃત્તિને સખ્ત કુટરો લગાવ્યો.

પણ મેન્શેવીક પક્ષની આ બીર પ્રવૃત્તિ લાંબો કાળ અપ્રતિ-
હત ચાલી શકી નહીં. જેઓ અંતરથી સાચા વિપ્લવવાદીઓ
હતા અને એકલા આજીવન ક્રાન્તિકારીઓને નહિ પણ ક્રાન્તિ
પ્રત્યે માનસિક સહાનુભૂતિ ધરાવનારાને પણ ક્રાન્તિના ઝંડા નીચે
સ્થાન છે એવી પ્રામાણિક માન્યતા ખાતર જેઓ બોલ્શેવીક
પક્ષથી જૂદા પડ્યા હતા એવા કેટલાક અગ્રણી મેન્શેવીકોએ જ
તેમના પક્ષની આ પ્રવૃત્તિ સામે બંડ જમાવ્યું. તેમણે ‘લીકવી-
ડેટરો’ના પક્ષનો ત્યાગ કર્યો અને ‘સોસ્યલ ડેમોક્રેટીક ગાયરી’ નામનું
અખબાર સ્થાપી જાહેર કર્યું કે: ‘આજે વિપ્લવની પ્રવૃત્તિ સામે
વારંવાર હલ્લો લઈ જનારાઓ તો તેઓ જ છે કે જેઓ ખરે-
ખર વિપ્લવના સમરમાં ઉતરવા માટે નાલાયક બની ગયા છે.
તેઓ થાકી ગયા છે, તેમને આરામ જોઈએ છે; સામાન્ય કામ-
દારમાં આત્મસમર્પણનો જે આતથ અબૂઝ સળગી રહ્યો છે અને
જનહંસાનીની જે અનન્ત શક્તિ તેનામાં બરી છે, તે તેમનામાં
નથી. તેઓ તેમના સાથીઓને છોડી બાગી છૂટ્યા છે; પણ
તેઓ સૌને એમ મનાવવા ઇચ્છે છે કે અમે બાગી છૂટ્યા નથી,
અમે અમારા સાથીઓનો દ્રોહ નથી કર્યો; અમે તો વધારે વ્યાપક
એવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો છે.’

મેન્શેવીકોની આ ગાની ટૂંકડીના આ વક્ષણે ‘લીકવીડેટરો’ને
બરાબર ઉઘાડા પાડ્યા. ખીચ પાસ મેન્શેવીક પક્ષની ટૂંકડીની
ટૂંકડીએ પણ વીએનામાંથી પોતાના અખબાર ‘પ્રાવદા’ દ્વારા
‘લીકવીડેટરો’ ઉપર મારો ચલાવવા માંડ્યો. પણ એ બધું છતાં,
એ બન્ને ટૂંકડીઓ મૂળ તો મેન્શેવીક હતી. તેઓ બોલ્શેવીકોના-
લેનિનપક્ષના દૃષ્ટિકાણને સ્વાભાવિક રીતે ઇન્સાફ ન કરી
શકી. લેનિન મૌન તોડ્યું. તેણે ફરીવાર તેના ‘પ્રોલેટરીયટ’
અખબાર દ્વારા બોલ્શેવીક આદર્શો અને સિદ્ધાન્તોનો શંખ ફૂંક્યો.

લેનિને સિંહગર્જના કરી: ‘બધાં સુધી ગરનું તંત્ર કાયમ
છે ત્યાં સુધી કાયદાની મર્યાદામાં રહીને કામદારોની વ્યાપક સંઘ-

પ્રવૃત્તિની શક્યતાની વાત થઈ શકે જ નહિ. એ અશક્ય છે... એ પરિસ્થિતિમાં એક જ માર્ગ શક્ય છે. ગેરકાયદેસર વિપ્લવવાદી પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ કામદારોને તેમના સાધ્યના સામ્યવાદી સિદ્ધાન્તોમાં મક્કમ રાખી શકાશે. કામદારોની વિપ્લવવાદી પ્રવૃત્તિનાં ત્રણ ધ્રુવતારકો છે અને રહેશે; એક, લોકગણનું પ્રગ્નસત્તાક; બીજું, જમીનદારોની જમીનદોસ્તી અને ત્રીજું, આઠ કલાકનો દિવસ. આ ત્રણ સાધ્યોનો સન્દેશ પ્રત્યેક રશિયનના હૃદયમાં છપાઈ જાય તે માટે બોલ્શેવીકો તમામ શક્ય માર્ગોએ-ગેરકાયદેસર અને કાયદેસર માર્ગોએ પ્રવૃત્તિ કરશે.'

લેનીનની આ ઘોષણાએ અનેકની અસ્પષ્ટ વિચારણાનાં જળાં બેદી નાંખ્યાં : રશિયાના આકાશમાં ફરીવાર બોલ્શેવીક વિપ્લવવાદીઓનાં ધ્યેયના ત્રણ ધ્રુવતારકો પ્રકાશી રહ્યા : મેન્શેવીકોમાંથી જેઓ માનતા હતા કે અમારા પ્રચારકાર્યને પરિણામે લેનીન સમા ધ્યેયના અચળ અને મરણીયા પૂજારીઓ અદૃશ્ય થયા છે તેમની બ્રાન્તિ ભાંગી ગઈ : અને સૌથી વિશેષ, રશિયાનાં કેટલાંક કામદારમંડળો ચોમેર શૂનકાર અને ચૂપકીદી જોઈ બીજો કોઈ માર્ગ ન રહેવાને કારણે વિપ્લવનું ધ્યેય વિસરી જવા માંડ્યાં હતાં તેમનામાં નવી આશા જન્મી.

અદ્ભુત આશાવાદી લેનીને, રશિયાથી દૂર રહ્યા રહ્યા ફરીવાર તેનું અફર ગણિત ગણ્યું, નવી ચાલો નક્કી કરી અને ઝારશાહીના તપ્ત નીચે સુરંગ બોલવાનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. લેનીને જોયું કે અધિકારનાં, નિરાશાનાં, દમનનાં આ વર્ષોમાં ખુદ રશિયામાં કામદારોની સમક્ષ ધ્યેયનો ધ્રુવતારક દૃશ્યમાન રાખવા માટે ઝારની દુમાની વ્યાસપીઠનો પણ ઉપયોગ કરી લેવો રહે છે. કાયદેસર માર્ગોએ પણ જેટલું પ્રચારકાર્ય થઈ શકે તેટલું કરી લેવું રહે છે. લેનીને પોતાના માણસોને દુમામાં મોકલવા માંડ્યા-એ વ્યાસપીઠ ઉપરથી બોલ્શેવીક વિપ્લવવાદીઓના ધ્યેયની રશિયાવ્યાપક ઘોષણા કરવા અર્થે. ૧૯૨૧ના અસહકારના

પ્રયોગ પછી હિન્દમાં દેશબંધુએ ધારાસભાઓનો કામગીરી લઈ અસહકારના પ્રચાર માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની ઘોષણા કરેલી અને ગાંધીજીના ચુસ્ત અસહકારવાદી પક્ષે તેનો વિરોધ કરેલો તેમ લેનીનના દુમા-પ્રવેશના વ્યૂહ સામે પણ તેના પક્ષના કેટલાક ચુસ્ત વિપ્લવવાદીઓએ વિરોધ કર્યો. તેઓએ કહ્યું: ‘દુમાની વ્યાસપીઠ પણ અમારે નહીં જોઈએ. અમે એક પણ કાયદેસર માર્ગ નથી સ્વીકારતા. અમે અમારું કાર્ય ગેરકાયદેસર માર્ગે, ઝારની સત્તાની અવગણના કરીને જ કરવા માગીએ છીએ.’ લેનીને તેમના એ સાથીઓની વિચારસરણીની કદર કરી પણ પોતાનો માર્ગ ન ત્યાગ્યો. તેણે કહ્યું: ‘આપણે દુમામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ તે ઝારની તારીફ ગાવા નહીં, સુધારાઓના દૂકડાથી સંતોષ માનવા નહીં, ઉમરાવો અને જમાનદારોના પ્રતિનિધિઓ સાથે મહોબ્બત બાંધવા નહીં, પણ ઝારશાહીને તેના નગ્ન-સ્વરૂપમાં ઉઘાડી પાડવા, આપણા આદર્શ અને ધ્યેયનું પ્રચારકાર્ય કરવા, વિલ્પવની તૈયારી કરવા.’

લેનીને પ્રત્યાઘાતનાં એ વર્ષોમાં એ રીતે વિપ્લવનો ઝંડો ફરકતો રાખ્યો: અને પછી છ વર્ષ પછી જ્યારે સિંહાવલોકનનો વખત આવ્યો-૧૯૧૭ના ઐતિહાસિક વિપ્લવ અર્થે વિપ્લવનાં બળોને એકત્રિત કરવાનો કાળ આવ્યો ત્યારે લેનીને આત્મશ્રદ્ધાથી ઉચ્ચાર્યું: ‘હવે અત્યારે આપણે આખા સળંગ કાળનું અવલોકન કરી શકીએ છીએ, ત્યારે આપણને અરાબર સમજાશે કે જે બોલશેવીકાએ ચુકના કાયદેસર અને ગેરકાયદેસર એવા બન્ને માર્ગોએ પોતાનું કાર્ય જરૂરી ન રાખ્યું હોત, અત્યંત પ્રગતિ-વિરોધી એવી એ પ્રજાસભામાં તેમજ એવી જ બીજી સંસ્થાઓમાં પ્રવેશવાનો આગ્રહ ન રાખ્યો હોત, તો તેઓ ૧૯૦૮થી ૧૯૧૪ના કાળમાં વિપ્લવવાદી કામદારમંડળોને આટલી જખ્ખર સંખ્યામાં અસ્તિત્વમાં ન લાવી શક્યા હોત, તેઓ તેમના પક્ષને ન સંગઠિત કરી શક્યા હોત, ન સળંગ બનાવી શક્યા હોત, ન વિકસાવી શક્યા હોત.’

લેનીનની આવી દૂરદર્શી વ્યૂહરચનાના બળે રશિયાનો અંધકાર-કાળ પૂરો થયો; ૧૯૧૧ પછી ફરીવાર વિપ્લવપ્રવૃત્તિમાં નવો પ્રાણ પ્રગટયો; ઝારશાહીનાં દમનનાં ચક્રો તેમની રાક્ષસી મતિએ ફરતાં છતાં, લેનીનનો વિપ્લવધ્વજ અચળ રહ્યો: ફરીવાર રશિયાની દિશાએ ઝારશાહીના મૃત્યુધંડના પડધાઓથી માણ રહી: ફરીવાર રશિયાનું આકાશ લેનીનના જ્યનાદથી રણુકી રહ્યું.

§૮

૧૯૦૫-૦૬ના પ્રથમ નિષ્ફળ વિપ્લવ પછી ૧૯૧૭ના દ્વિતીય વિજયી વિપ્લવ સુધીના કાળમાં રશિયાની જનજગૃતિના ઇતિહાસમાં અનેક અવિસ્મરણીય બનાવો નોંધાય છે. તેમાં, ૧૯૧૦ પછી, પ્રત્યાઘાતનો સમય પૂરો થયા પછી, કામદારોએ અને કૃષિકારોએ વિપ્લવના રોમાંચકારી સંગીતના તાલ મુજબ પોતાની કૂચ ફરી શરૂ કરી તેનો સૂચક ૧૯૧૨ના એપ્રિલનો એક બનાવ ખાસ નોંધ માગી શકે છે. કામદારોની પુનરુજ્જગૃતિના ધંટારવ સમી એ ઘટના ‘લીના શોણિતસ્નાન’ (Lena Bloodbath) તરીકે રશિયામાં ખૂબ મશહુર છે.

૧૯૧૦ પછી, લેનીન અને તેના મરણીયા ધ્યેયવાદી સાથીઓની ટૂંકડી-આજીવન ક્રાન્તિકારીઓની મંડળી-કાયદેસર અને ગેરકાયદેસર એવા તમામ માર્ગોએ કામદારોમાં તેમના માનવ તરીકેના હક્કોનું જ્ઞાન બરાબર ફેલાવી રહી હતી; તેમનામાં તેમનાં તમામ દુ:ખોના એક અમોઘ ઇલાજ ૩૫ વિપ્લવની છુધા વધારે ને વધારે ઉગ્ર બનાવી રહી હતી: એને પરિણામે કામદારોની હડતાલોનું પુનરાવર્તન શરૂ થઇ ચૂક્યું હતું. ૧૯૦૫ પછી ૧૯૧૦ સુધી જેમ હડતાલો ઉત્તરોત્તર ઘટતી ગઇ તેમ ફરીવાર ૧૯૧૦થી હડતાલોનો આંક ચડવા લાગ્યો. ૧૯૧૦માં હડતાલીયાઓની સંખ્યા આશરે પાંચ લાખની આસપાસ હતી. ૧૯૧૨માં

તે દશ લાખે પહોંચી; ૧૯૧૩માં પંદર લાખે; ૧૯૧૪માં વીશ લાખે; અને પછી તો વિપ્લવની ઝંખના ઝંખતા અને વિપ્લવને માટે સર્વસ્વની આદતિ આપવા પડાપડી કરતા કામદાર-હડતાલીયાઓની સંખ્યા એટલા વેગથી વધવા માંડી કે ૧૯૧૭નું ઐતિહાસિક વર્ષ આવ્યું ત્યારે રશિયાખરમાં ભાગ્યે જ એવો કોઈ રડ્યો ખડ્યો અભાગી કામદાર હશે કે જે વિપ્લવસૈન્યનો સૈનિક નહીં બન્યો હોય, જે તેના કારખાનાદારોને નમાવવા અને તોળાહ તોળાહ પોકરાવવા વારંવાર હડતાલના પ્રયોગ નહીં કરતો હોય, જે ઝારને પદબ્રષ્ટ કરી તેના સિંહાસન ઉપર લોક-મણુના પ્રજ્ઞસત્તાકની પતાકા ફરકાવવા અધીરો નહિ બન્યો હોય.

વિપ્લવની આ જવાલા, રેલ્વેના રાજમાર્ગો અને શહેરોથી દૂર દૂર એવા સાઘખીરીયાના વગડાઓમાં સોનાની ખાણોમાં કામ કરતા કામદારોમાં પણ પહોંચી ચૂકી હતી. લેનીનનો સંદેશ પોતાના માલિકોને માટે દિવસરાત મૂંગા મૂંગા ખોદકામ ક્યે જતા એ સાઘખીરીયાના અભણ કામદારોના કાનમાં પણ પેશી મયો હતો. અને તે ઠેઠ ૧૯૧૦-૧૧નાં વર્ષોમાં. એટલે, સોનાની ખાણોના એ કામદારોને સમગ્રયુ કે તેમના માલિકો તેમની મહેનતને પરિણામે જ આ અર્ધા વૈભવ ભોગવે છે. પછી તો કામદારોને તેમનાં બાળકોનો ભૂખમરો, તેમની પોતાની ચીંથરેહાલ અવસ્થા ખૂચવા લાગી. લીનાની સોનાની ખાણના કામદારોએ તેમના માલિકોને જરા દયાવંત બનવા-તેમને મનુષ્ય તરીકે ગણવા-વિનંતિ ગુન્નરી. એ વિનંતિની માલેતુગ્નર માલિકોએ અવહેલના કરી. કામદારોએ ૧૯૧૨ના એપ્રિલમાં પોતાની થોડી નાની સ્ત્રી માંગણીઓ ઘડી અને માલિકોને મળવા સંઘરપે તેમના મહેલ તરફ ચાલ્યા. માલિકોથી એ ન સહાયું. તેમના સિપાઈઓને આજ્ઞા છૂટી. સેંકડો મંદુ-ક્રામાંથી એક સાથે કામદારોની છાતીઓ ઉપર ગોળીઓ છૂટી. કામદારોના સરઘસે શોણિતસ્નાન ક્યું. હજાર જેટલા કામદારોનાં શબ લોહીનાં તળાવડાંઓમાં તરવા લાગ્યાં. એ લીના શોણિતસ્નાન.

લીનાના કામદારોના એ શોણિતસ્નાનના ખચર રશિયાના જૂદા જૂદા ભાગના કામદારોમાં પહોંચતાં, ઠેર ઠેર કામદારોએ હમદર્દની હડતાલો પાડી, વિપ્લવના રાતા ધ્વજને મોખરે રાખી સરઘસો કાઢ્યાં અને પોતાના અંધુ કામદારોનાં શબ્દ ઉપર વિલાપ કરતાં આત્માના સાચા પુણ્યપ્રકાશપૂર્વક જે રાજ્યતંત્રમાં આવી કલો શક્ય અને છે તે રાજ્યતંત્રના-ઝારશાહીના-નાશના શપથ લીધા.

લીનાના શોણિતસ્નાનની ઘટના પછી, લેનીન કહે છે તેમ, કામદારોને અડગ વિપ્લવવાદી બોલ્શેવિક બનાવવાની-Bolshevisation of the working class-ક્રિયા ખૂબ જોરથી ચાલી. કામદારોની હડતાલોએ સ્પષ્ટ રાજકીય સ્વરૂપ લીધું : કામદારોમાં વિપ્લવના ઉદ્દેશોનું જ્ઞાન વધતું ગયું : કામદારો બોલ્શેવિક નેતાઓનાં જાહેરનામાં, પ્રચારપત્રિકાઓ, અખબારો વગેરે વધારે ને વધારે સમજપૂર્વક વાંચતા થયા. કામદારોએ ઝારને અરજી કરી સુધારા મેળવવાનો માર્ગ બતાવનારા મેન્શેવીકોને ફેંકી દીધા અને લેનીનના બોલ્શેવિક પક્ષની સાથે બોલ્શેવિક બન્યા. ૧૯૧૪નું વર્ષ આવ્યું, ત્યાં તો રશિયાભરના કામદારો અને કૃષિકારો એક જ નામ, એક જ પક્ષ અને એક જ ધ્વજને ઓળખતા બની ગયા. એ નામ લેનીનનું, એ પક્ષ બોલ્શેવિક, એ ધ્વજ વિપ્લવનો.

યુરોપની યાદવાસ્થળી મંડાઇ તે પહેલાં બોલ્શેવિક બળનો આંક મૂકતાં લેનીન કહે છે : ‘કામદારોમાં ૧૯૦૫-’૦૬ના વિપ્લવની સ્મૃતિઓ બરાબર જાગૃત થઇ ચૂકી હતી. તેમને ખાતરી થઇ ચૂકી હતી કે એક બોલ્શેવિકો જ સાચા વિપ્લવવાદીઓ છે. ...બોલ્શેવિકોની જ્યમયાઓ સાથે, પ્રથમ વિપ્લવવેળાની કામદાર-જાગૃતિની હિલચાલ ફરીવાર દેશવ્યાપી બની રહી હતી. પ્રત્યાઘાતના સમયમાં નેતાઓ અને કામદારો વચ્ચેની ગાંઠો નરમ પડી ગઇ હતી તે પાછી મજબૂત બની રહી હતી. આખી

હિલચાલમાં નવા પ્રાણુ અને નવું જોમ ઝળકી રહ્યાં હતાં. આખરી યુદ્ધનો દિવસ ઝડપથી નજીક આવી રહ્યો હતો.’

યુરોપીય વિગ્રહના નગારાં વાગ્યાં. રશિયાની સંપત્તિના સ્વામી ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ યુદ્ધમાં ઉતર્યા, એટલે, તેમની ઇચ્છાને વશ બનીને રશિયાના ઝારને મૂંગા મૂંગા યુદ્ધભૂમિ ઉપર પણ મૂકવો પડ્યો. એ વેળા રશિયાના કામદારોએ મોઝો જોઈ વિપ્લવનો જય પોકાર્યો. રશિયામાં ૧૯૦૫-૦૬ના વિપ્લવના દિવસોનાં દશ્યો ફરીવાર ભજવાયાં. પીટર્સબર્ગમાં કામદારોએ હથિયારો બાંધી સરઘસ કાઢ્યાં, શેરીઓ અને રાજમાર્ગો ઘેરી લીધાં. ઝારની પોલીસ વચ્ચે અને તેમની વચ્ચે રમખાણ મચ્યાં. કામદારોએ જાહેર કર્યું : ‘અમે કોઈ પણ સંજોગોમાં આ યુદ્ધમાં દિસ્સો નહિ આપવા મક્કમ છીએ. અમે સામ્રાજ્યવાદ, મૂડીવાદ અને ઝારશાહીનો નાશ ચાહીએ છીએ. આ યુદ્ધ એ ત્રણેને નવું જીવન આપવા મંડાય છે.’

લેનીને પ્રસંગ ઓળખી, તેના અનુયાયીઓના કાનમાં નવો મંત્ર ફૂંક્યો : ‘ભેરૂઓ, ઝારશાહીના મૃત્યુનો દિવસ ઝડપથી નજીક આવી રહ્યો છે. યુરોપનું આ યુદ્ધ ભલે આવ્યું. ‘દેશની રક્ષા કરો’ એ યુદ્ધ ઘોષણાને બદલે ‘આ સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધને આંતરિક યુદ્ધમાં પલટી નાંખો’ એ ઘોષણા સાથે કામે લાગી જાઓ.’ લેનીને તેના સાથીઓને સમજાવ્યું કે : ‘આ યુદ્ધનાં મૂળ મૂડીવાદના વિકાસનો અત્યારે ખીલતી જતી છેલ્લી સામ્રાજ્યવાદી કલામાં રહેલાં છે : આજે દરેક દેશ પોતાની પૂંજ વધારવા પોતાનાં કારખાના માટે કાચો માલ માંગે છે અને તૈયાર માલ માટે બજારો માંગે છે. એની ઝૂંટાઝૂંટ માટે આ યુદ્ધ મંડાયું છે : આ યુદ્ધમાં દરેક પક્ષ આક્રમણકારી છે, એકે કેવળ આત્મરક્ષક નથી; સૌ પોતાની સામ્રાજ્યવાદી મુરારો સિદ્ધ કરવા નીકળ્યા છે; એટલે સામ્યવાદી વિપ્લવ માંગનારાઓ માટે આ અવસર સામ્રાજ્યવાદની ગરદન ઉપર જીવલેણ પ્રહાર કરવાનો છે.’

લેનીનની આ વિચારસરણી બોલ્શેવીકોએ એકદમ ઝીલી લીધી. લેનીનના સાથીઓ આ યુરોપવ્યાપી યુદ્ધના મોક્ષાનો લાભ લઇ રશિયામાં આંતરિક વિગ્રહ જગાવવાની તૈયારીઓમાં લાગી ગયા. 'Change the imperialist war into civil war' એ ઘોષણાથી રશિયાનું પ્રત્યેક શહેર અને પ્રત્યેક કામદારમંડળ ગાજી ઉઠ્યું. દિવસ પછી દિવસ, મહિના પછી મહિના, વર્ષ પછી વર્ષ, જેમ જવા માંડ્યાં, યુરોપીય યુદ્ધ જેમ આગળ વધવા માંડ્યું, તેમ, રશિયામાં લેનીનના સાથીઓની ઝારશાહીના કિલ્લા ઉપર છેલ્લે છેલ્લે લઇ જવાની તૈયારી વધારે ને વધારે સંગીન બનવા માંડી. તેમણે લશ્કરના સિપાઇઓમાં પણ તેમનો વિપ્લવનો સંદેશ પહોંચાડ્યો. તેમણે તેમને શીખાવ્યું કે 'તમારી પોતાની બેડીઓ વધારે મજબૂત કરવાને તમારાં માથાં ન કાપી આપો : તમને બેડીઓ પહેરાવનારની સામે જૂઝવા તૈયારી કરો.' સામ્રાજ્યવાદી યાદવાસ્થળીને આંતરિક યાદવાસ્થળીમાં પલટી નાંખવાનો સંદેશ રશિયાના કામદારોમાં, કૃષિકારોમાં, સિપાઇઓમાં બરાબર ઝીલાયો.

યુદ્ધ જેમ જેમ આગળ વધ્યું તેમ તેમ ઝારનો ખજનો ઉલ્લેચાવા માંડ્યો : ૧૯૧૬ની આખરમાં એવા દિવસ આવ્યા કે ન્યારે ઝારની પાસે તેના સિપાઇઓને પગાર ચુકાવવા નાણાં ન રહ્યાં. સિપાઇઓએ પોતાનાં બાળબચ્ચાંને ભૂખમરો વેઠતાં છોડી રણમેદાન ઉપર જવાની ના પાડવા માંડી. બીજી પાસ, રશિયામાં દૈનિક જરૂરિયાતોની વસ્તુઓના ભાવ બમણા થઇ જવાથી અને કામદારોને તેમની રોજીમાં વધારો નહીં મળવાથી તેમનો અસંતોષ વધ્યો. 'રોટી આપો, નહીં તો રાજગાદી છોડો.' એવા એવા મુદ્રાલેખવાળા વાવટાઓ સાથે કામદારોનાં સરઘસો શહેરોના રાજમાર્ગો ઉપર ફરવા લાગ્યાં.

એ સંજોગોમાં, લેનીનના સાથીઓનું પ્રચારકાર્ય કામદારો અને સિપાઇઓમાં ખૂબ ઉડું ઉતરવા માંડ્યું. પેટ્રોગ્રેડ જેવાં

શહેરોમાં અઢી અઢી લાખ કામદારો હડતાલ પાડી, હડતાલીયા રૂપે સરકારે કાઢી જારના મહેલની આસપાસ ફરવા માંડ્યા, જારના અમલદારો જ્યારે એ ટાળાંઓને વિખેરવા તેમની સામે સિપાઇઓની ટૂંકડીઓ ગોઠવી ગોળીબારના હુકમો આપવા માંડ્યા, ત્યારે સિપાઇઓએ ગોળીઓ છોડવાની સાફ ના પાડી : અમુક વેળાએ તો પોતાના અમલદારો સામે જ ગોળીઓ છોડી બળવો પોકાર્યો. આવા સંખ્યાબંધ બળવાઓ થયા. એક વાર તો ખુદ સેનાપતિનો જીન ગયો. જારના અમલદારોએ આ બળવાના તત્ત્વને નિર્મૂળ કરવા સખ્ત પગલાં લીધાં, કેટલાય સિપાઇઓને સેનાની સમક્ષ તોષને ગાળે ઉડાવી દીધા, કેટલાય લશ્કરી અમલદારોને રૂખસદ દીધી.

પણ એથી સ્થિતિ જરા થે સુધરી નહિ. વિપ્લવની જ્વાળા વધારે ને વધારે પ્રસરતી ગઇ : લેનીનનો સન્દેશ ખુદ જારના મહેલમાં-જારના અંગત માણસોમાં પહોંચી ગયો : જારની નાલાયકાતની, તેના અમલદારોની નિર્બળતાની વાતો લોકોમાં ફેલાવા માંડી; જારના અમલદારોની રશ્વતખોરીના ચોંકાવનારા પ્રસંગો લોકસમૂહની નજરે ચડવા માંડ્યા : જારના મહેલમાં રાજ્ય કરતાં ધર્મચાર્ય રાસ્તુટીનના પાપાચાર પ્રકાશમાં આવ્યા. રાસ્તુટીનનું વિસ્મયકર રીતે ખૂન થયું.

આમ એક પાસ જારશાહીના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપે રાજ્ય તંત્રની નાતાકાત, નિર્બળતા, રશ્વતખોરી અને સડો પ્રકાશમાં આવ્યાં; બીજી પાસ પોતાની દલેલીઓમાં મલમલના ગાઝીયાઓમાં ગોઠવાઇ ‘વિજયી અંત સુધી યુદ્ધ જરૂરી રાખો’ની વાતો કરતા અમીર-ઉમરાવોના વિલાસ વૈભવ અને અયશઆરામ બુખમરાથી ઝનૂની બનેલા, ચીથરેદાલ કામદારો અને કૃષિકારોની આંખે ચડ્યા. એક પાસ જારનું તત્ર વધારે ને વધારે નિર્બળ બનતું ગયું અને બીજી પાસ તેના પરિણામે આ પૃથ્વી ઉપર અસહ્ય દુઃખ સહી રહેલા કામદારો અને કૃષિકારોનો તે તંત્ર સામેનો રોષ વધારે ને વધારે ઉગ્ર બનતો ગયો.

લેનીન, હજારો માધવના અંતરથી, તેની પાતાળબેદી નજરથી રશિયાની દિવસે દિવસે પલટાતી પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્માવલોકન કર્યું જતો હતો. ૧૯૧૬ની આખરની ઘટનાઓનું તેણે તેની હંમેશની રીતે જ્યારે પૃથક્કરણ કર્યું, દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે મહાકાય બનતી જતી હડતાલોના આંકડા જ્યારે તેણે જોયા, દિવસે દિવસે વધતા જતા સૈનિકોના બળવાનાં બચાનો જ્યારે તેની સમક્ષ રંગૂ થયાં, ત્યારે તેણે કશા જ આવેશ વિના, મુખાકૃતિમાં સહેજ પણ રેખાન્તર થવા દીધા વિના, એક અતિ સાદી વાત ઉચ્ચારતો હોય તેમ ઉચ્ચાર્યું : ‘આવતું વર્ષ’ પૂરું થાય તે પહેલાં વિપ્લવનો આખરી જંગ શરૂ થઇ જવો જોઇએ. આ વેળાનો જંગ આખરી ફેંસલો લખીને જ અટકશે. ઝારનું તંત્ર હંમેશને માટે રશિયામાંથી જશે.’

લેનીનના ત્રણ ત્રણ દશકાઓના અવિરત પરિશ્રમ સિદ્ધ થવાની ધડી આવી પહોંચી, જે ધ્યેયને સાધવા માટે લેનીને આટલાં વર્ષો સુધી વતન છોડીને રઝળપાટ વહાલો કર્યો, તે ધ્યેયની સિદ્ધિનો અવસર આવી પહોંચ્યો. ‘એ સાચો માર્ગ નથી’ એ વચનો સાથે ગાંડા માણસ તરીકે રશિયામાંથી હઠપારી લેનાર લેનીનને માટે રશિયાના તારણહાર તરીકે જન્મભોમમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો.

§૯

અને લોકસમૂહના તમામ અનુરોધો અને વિરોધોની સામે મશીનગનની ફ્લીલ આગળ કરનાર રશિયાની સત્તાંધ ઝાર-શાહીને મિટ્ટીમાં મિલાવવાની છેલ્લી ક્રિયા ૧૯૧૭ના નવ્યુઆ-રીના છેલ્લા દિવસોમાં શરૂ થઇ. જગતના ઇતિહાસમાં એ ‘૧૯૧૭ના ફેબ્રુઆરી વિપ્લવ’ તરીકે અમર છે.

એ વિપ્લવનો ઝડો કામદારોએ ઉપાડ્યો. સૌથી પ્રથમ રશિયાના પાટનગર પેટ્રોગ્રેડના કામદારોએ ‘ઝારશાહીની જડ ઉખેડો,’ ‘યુદ્ધ બંધ કરો,’ અને ‘સામ્યવાદી લોકશાસનની સ્થાપના કરો’ એ ઘોષણાઓ સાથે હડતાલ પાડી. ઝારશાહીના ખાનગી બતમીદારોએ ૧૮ જાન્યુઆરીએ ખાનગી અહેવાલ મોકલ્યા : ‘પાટનગરમાં અસામાન્ય અસંતોષની લાગણી ફેલાઈ રહી છે. એમ જણાય છે કે કામદારો અને વિદ્યાર્થીઓ દુસ્સહ કરશે. શેરીઓમાં ટ્રામગાડીઓમાં, નાટકશાળાઓમાં, દુકાનોમાં, સર્વત્ર લોકો ઉઘાડે છોગ આક્રમમાં આક્રમ શબ્દોમાં રાજ-તંત્રની ઝાટકણી કાઢી રહ્યા છે. એવું એવું બોલી રહ્યા છે કે જે કોઈ પણ સંજોગોમાં બોલવા દધ શકાય નહિ. બળવાનો જુરસો વધારે ને વધારે ઉઘ બની રહ્યો છે. લોકોને એ ક્યાં લધ જશે, લોકો ક્યાં અટકશે, એ અત્યારે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.’

૨૨મી જાન્યુઆરીએ પેટ્રોગ્રેડમાં હડતાલીયા કામદારોની સંખ્યા ત્રણ લાખે પહોંચી. મોસ્કોની અર્ધી કામદાર આલમ પેટ્રોગ્રેડને પમલે ચાલી, ખાર્કો, બાકુ વગેરે રશિયાના સર્વ ભાગોમાં પેટ્રોગ્રેડનું અનુકરણ થયું. હડતાલીયા કામદારોનાં સરવસ નીકળ્યાં. કારખાનાંઓમાં જ તેમણે સભાઓ કરી. સામ્યવાદી લોકશાસનના ધ્યેયની ઉદ્ઘોષણા કરી. બોલ્શેવીક પ્રચારકાર્યની રાત્રી પત્રિકાઓની વહેંચણી થઈ.

પાંચમી ફેબ્રુઆરી સુધી આની આ સ્થિતિ રહી. આ કારણે રાજ્યતંત્રે દુમની બેઠક, જે ૨૫મી જાન્યુઆરીએ મળવાની હતી તે ૨૭મી ફેબ્રુઆરી સુધી મુલતવી રાખી. લોકોને લાગ્યું કે ઝારના અમલદારો દમનનાં ચક્ર ગતિમાં મૂકવા માંગે છે. એ માન્યતાએ વિપ્લવની વધારે ને વધારે વ્યાપતી જતી જવાલામાં નવું ધી નાંખ્યું.

૧૨મી ફેબ્રુઆરીએ ઝારશાહીએ યુદ્ધઉદ્યોગ સમિતિના કામદાર વિભાગના અગીયાર સભ્યોને ગીરફતાર કર્યા. તેમની

સામે 'રશિયામાં સામ્યવાદી શૈક્ષણિક સ્થાપના મથવાનો' આરોપ મૂકાયો. એવા કામદારોનું જોર ધટવાને બદલે હલકું વધ્યું. ઝારના અમલદારોની ધારણા ખોટી ઠરી.

૫૬ી પેટ્રોગ્રેડનાં ૬૦ કારખાનાંમાં હડતાલ પડી. ચારથી પાંચ લાખ કામદારો વિપ્લવના વાવટા મોખરે રાખીને અને વિપ્લવના ગીતો ગાતા ગાતા, આખા પાટનગરમાં સરઘસરપે ફર્યા. વિપ્લવનો પ્રારંભ થયો.

૧૧ી માર્ચે ભૂખમરો વેઠતા કામદારોએ ઠેર ઠેર હુલ્લડો મચાવ્યાં; સરકારી અન્નભંડારો લૂંટ્યા; હોટેલો અને ભોજનાલયો ઉપર હલ્લો લઈ જઈ ખાંચ વસ્તુઓની લૂંટ ચલાવી. એ ક્રિયામાં પોતાના ભૂખે ટળવળતાં નાનાં બચ્ચાંઓને સાથે લઈ અસંખ્ય કામદાર સ્ત્રીઓએ પણ ભાગ લીધો.

૮મી માર્ચે (જૂના પંચાંગ પ્રમાણે ૨૩મી ફેબ્રુઆરીએ) રશિયાભરના કામદારોએ મહિલાદિન ઉજવ્યો. રશિયાના વિપ્લવના ઇતિહાસમાં આ દિવસને '૧૭ના ફેબ્રુઆરી વિપ્લવના પ્રથમ દિન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, એ દિવસે પેટ્રોગ્રેડમાં કામદારોની સ્ત્રીઓનાં ટોળાંએ પુરાલયને ઘેરો ઘાસ્યો અને 'અમને રોટી આપો, 'આ આષપ્રુદ તંત્રનો અંત આણો,' 'યુદ્ધ બંધ કરો' એ ઘોષણાઓથી આકાશ કંપાવ્યું. એ દિવસે સાંજે ચાર વાગ્યે પેટ્રોગ્રેડના કામદારોએ દ્રમો લૂંટી. પોલીસે ગોળીબહાર ફર્યા, કેરડા ચલાવ્યા. વિપ્લવનો જીવાળ વધારે ને વધારે ઉચે ચડવા માંડ્યો.

નવમી માર્ચ, દશમી માર્ચ, અગીયારમી માર્ચ: વિપ્લવનો જીવાળ ચડતો જ ગયો. ભૂખ્યા કામદારોનાં સરઘસો અને સરઘસો-શૈક્ષણિકમાં વધારે ને વધારે મોટાં થતાં જતાં સરઘસો-શહેરનાં રસ્તાઓ ઉપર દિવસ અને રાત ભમવા માંડ્યાં. ઝારના અમલદારોએ તેમની સામે ઘોડેસવારોની પલ-

ટણા મોકલી. ઘોડેસવારોએ અમલદારોનો હુકમ થતાં પોતાની બંદૂકો કામદારોની છાતીઓ સામે તાકવાને બદલે આકાશમાં તાકીઃ ખાલી ગોળીબહાર કર્યાઃ વિપ્લવની જમ પોકારીઃ છાતી ઉપર રાતો વાવટો પહેર્યો. કામદારોની સાથે ઝારનાં લશ્કરોનો સૌથી મહત્ત્વનો વિભાગ બળવામાં ભળી ગયો.

બારમી માર્ચઃ પેટ્રોગ્રેડ જાણે કોઈ મોટાં લશ્કરે ઘેરો ઘાલ્યો હોય એવું બની ગયું. હજી એ લોકશક્તિની અવગણના કરતી ઝાર-શાહી તેના રહ્યા સહ્યા સિપાઈઓની સહાયથી કામદારોને વશ કરવા તરફડીયાં મારી રહી હતી. રાષ્ટ્રક્ષોના અને મશીનગનોના ગોળીબહારથી કિલ્લાની દિવાલો કંપી રહી હતી. ધૂમાડાનાં ગોટગોટથી આકાશ છવાઈ ગયું હતું. કામદારોએ ન્યાયા કચેરીઓ, પોલીસ યોડીઓ વગેરે સરકારી મકાનોને આગ લગાવી હતી. ઝારનું રાજ્ય પૂરું થયું હતું, નવા રાજ્યની સ્થાપના પહેલાંનો અધાધુંધોનો સમય શરૂ થયો હતો.

બારમી માર્ચની સાંજે સૈનિકોના મુખ્ય થાણા ઉપર જઈને મુખ્ય સેનાપતિ અને બીજા અમલદારોએ બહાર કર્યુંઃ ‘ભેરૂંઓ, અભિનન્દન; જે રાજ્યતંત્ર સામે સર્વ દોષનો સમ્પત અણુગમો હતો તેનો નાશ થયો છે. પ્રિન્સ વોવ, જેના પ્રતિ દુશ્મના સર્વ સભ્યોનો પ્રેમ છે તેને અધિક્ષ તરીકે સ્થાપી, કામચલાઉ રાજતંત્ર સ્થાપવામાં આવ્યું છે. હવે એક જ વસ્તુ કરવાની રહે છે. દુશ્મ તમને વિનવે છે કે શાન્ત થાઓઃ ફરી-વાર શિસ્તને તામે ઢાલો, અને આપણા દરવાજા ઉભેલા પર-દેશી દુશ્મનને હરાવવામાં સાથ આપો.’

સેનાપતિનાં આ વચનો પૂરાં થયાં નહિ ત્યાં તો છાતી ઉપર રાતો વાવટો પહેરેલા એક જુવાન સૈનિકે ઉભા થઈને નિશ્ચયાત્મક અવાજે કહ્યુંઃ ‘ભેરૂં સૈનિકો, તમે સેનાપતિની સલાહ સાંભળી, તે તમને પ્રિન્સ વોવ અને રોઝીઆન્કો જેવા ઉમરાવ જમીનદારોના બનેલા નવા રાજ્યતંત્રની આજ્ઞાઓ ઉઠાવવા કહે

છે. બેરૂઆ, કામદારોએ આ ત્રણ દિવસ લોહીની નદીઓ શું એટલા જ માટે વહાવી છે કે એક જમીનદારની જગ્યાએ બીજો જમીનદાર સિંદાસન ઉપર બેસે ? બેરૂઆ, શું આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા હજારો કામદાર લડવૈયાઓએ પોતાનાં માથાં આપ્યાં છે ? નહીં, બિલકુલ નહીં. જ્યાં સુધી કામદારો અને કૃષિકારો ઉમરાવો અને જમીનદારોની હસ્તી નાબૂદ ન કરી શકે, જ્યાં સુધી આ પરોપકારી શાસકોને સ્થાને કામદારો અને કૃષિકારો પોતે ન બેસે, ત્યાં સુધી શાંતિ અશક્ય છે.’ લેનીન દૂર દૂર સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં બેઠો હતો, પણ તેણે ત્રીશ ત્રીશ વર્ષ સુધી કામદારો અને સૈનિકોના કાનમાં કરી ફરીને ફૂંકેલો ધ્યેયનો મંત્ર બરાબર ઉડો ઉતરી ગયો હતો : એટલે જોયો વિપ્લવને નામે લોહી રેડી રહ્યા હતા તેઓ—એ કામદારો અને એ સૈનિકો—પોતે ક્યા ધ્યેય પાછળ જનકેસાની કરે છે તે બરાબર સમજતા હતા અને એટલી જ સ્પષ્ટતાથી જાહેર કરતા હતા. જુવાન સૈનિકોના આ પડકાર સાંભળી સેનાપતિના પગ નીચેની ધરતી તેને સરી જતી લાગી : તેને તેની બધી બાજુ ધૂળ મળી જતી લાગી : તેનો બધો પરિશ્રમ મિથ્યા જતો લાગ્યો.

પણ બીજી પાસ જોયો પોતાને કામદારોના અને કૃષિકારોના નેતાઓ તરીકે ઓળખાવી રહ્યા હતા પણ જોયો ખરેખરી રીતે તેમના નેતાઓ નહોતા તેઓ—એ મેન્શેવીકો—આ પ્રસંગનો લાભ લઈ બીજી જ વાત કરી રહ્યા હતા. તેઓ તેમની હંમેશની નબળાઈને વશ બની વિપ્લવનું, સર્વાંગ રાજ્યપલટાનું, સામ્યવાદી લોકશાસનનું ધ્યેય છોડી, જવાબદાર રાજ્યતંત્રથી સંતોષ માનવાની જાહેરાત કરી રહ્યા હતા. લેનીનના અડગ વિપ્લવવાદી પક્ષના સખ્યાબંધ અગ્રણીઓ તેમની ગેરકાયદેસર અને રાજ્યદ્રોહી પ્રવૃત્તિઓને કારણે દેશવટો અથવા કારાગાર ભોગવતા હોઈને, મેન્શેવીકોના આ આત્મવિનાશક અને ધ્યેયદ્રોહી માર્ગ સામે જોઈએ તેવો સખળ પડકાર હજી નહોતો ફેંકાતો; જો કે કામ-

દારમંડળોમાં તો સામ્યવાદી લોકશાસનના ધ્યેયની જ અચળ આરાધના થઈ રહી હતી.

આમ, સેનાને અને તેના સાથીઓની ગેરહાજરીમાં નિર્બળ મેન્શેવીકો એક પાસ જવાબદાર રાજતંત્રથી સંતુષ્ટ થવાની વાતો કરતા હતા અને બીજી પાસ સૈનિકો-જેમાંનો મોટો ભાગ ખેડૂતો જ હતા-અને કામદારો જમીનદારોની જમીનદોસ્તી, ઝારશાહીનો અંત અને સામ્યવાદી લોકશાસન સ્થાપવાનો મંત્ર ઘોષતા હતા, ત્યારે ત્રીજી પાસ ઝારના મહેલમાં તો હજી બળવાખોર તત્ત્વોને કશી જ મચક નહીં આપવાની-તેમને બંદૂકો અને પોલીસના બળથી કચરી નાંખવાની જ વાત થઈ રહી હતી. વિપ્લવના ત્રણ દિવસ દરમિયાન ઝારની મનોદશાના સ્વચ્છ તેણે કરેલા તારો જેવા જેવા છે:

માર્ચની દશમી તારીખે ઝાર તેના સેનાપતિને તાર કરે છે: 'હું ફરમાવું છું કે પાટનગરના અસંતોષનો આવતી કાલ સુધીમાં અંત આણો: જર્મની અને આસ્ટ્રીયા સામેના યુદ્ધના આ મુશ્કેલીભર્યા સમયમાં એ ન જ ચાલવા દઈ શકાય.'

અગીઆરમી તારીખે સેનાપતિ ઝારને ખબર મોકલે છે: 'અવ્યવસ્થા વધતી જાય છે. આપના ફરમાનનો અમલ કરવાને અસમર્થ છું.'

એ જ દિવસે દુમાના અધ્યક્ષ રોઝીઆન્કો ઝારને તાર મોકલે છે: 'પરિસ્થિતિ ગંભીર છે. પાટનગરમાં અંધારું ધીનું રાજ્ય છે. પ્રધાનમંડળ બિલકુલ અશક્ત છે. ખાંધોનો અને પ્રકાશનો પ્રબંધ સાવ તૂટી પડ્યો છે. બનસમૂહનો અસંતોષ વધતો જાય છે. શેરીઓમાં રમખાણ ચાલે છે. સૈનિકો આપ-સઆપસમાં ગોળીઓ ચલાવી રહ્યા છે. લોકોને જેનામાં શ્રદ્ધા હોય એવા માણસને નવું પ્રધાનમંડળ રચવા સત્તા આપવી જ જોઈએ. અનિશ્ચય અને

ઢીલમાં ભયંકરમાં ભયંકર જોખમ રહ્યું છે. પ્રભુને પ્રાર્થના છે કે આ ઘડીએ બધી જીભોદારી મહારાજના મસ્તક ઉપર ન ઢોળાઓ.’

બારમી તારીખે રોઝીઆન્કોએ ફરીવાર ઝારને તાર કર્યો : ‘પરિસ્થિતિ વધારે અંબીર. તત્કાળ પગલાં લેવાં જ જોઈએ. આવતી કાલે બહુ મોડું થઈ જશે. તમારા વંશને માટે અને દેશને માટે નિશ્ચય કરવાની છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચી છે.’

રોઝીઆન્કોના એકે તારનો ઝારે જવાબ આપ્યો નહીં; પણ તેના ગૃહસચીવ કહે છે તે મુજબ, ઝારે તે તાર જોઈને કહેલું : ‘આ મૂર્ખો રોઝીઆન્કો અર્થ વિનાના તારો મોકલ્યા કરે છે; પણ હું તો તેનો જવાબ આપવાની પણ તસ્દી નથી લેવાનો.’

બારમી તારીખે રાત્રે દુમાના પ્રધાનમંડળે ઝારને તાર કર્યો : ‘આ પ્રધાનમંડળ વિસર્જન કરે અને જે પુરૂષ સાર્વજનિક વિશ્વાસ ધરાવતો હોય તેને નવું પ્રધાનમંડળ રચવા અધિકાર આપો.’

ઝારે જવાબ આપ્યો : ‘અત્યારના સંજોગોમાં પ્રધાનમંડળમાં કશો ફેરફાર કરવાની હું પરવાનગી નહીં આપી શકું.’

એ જ તારીખે રાત્રે ચોથીવાર ઝારના ભાઈ ગ્રાન્ડ ડ્યુક માઈકલ અને રોઝીઆન્કો અને બીજાઓએ ઝારને તાર કર્યો : ‘માઈકલને રીજન્ટના પદે સ્થાપો અને પ્રીન્સ વોવને વડા પ્રધાન બનાવો.’

ઝારે કશો જ જવાબ ન આપ્યો.

માર્ચની બારમી તારીખની રાત સુધી ઝાર આમ પાટનગરથી દૂર તેના મહેલમાં પડ્યો પડ્યો દુમાના અધ્યક્ષના અને તેના ભાઈ માઈકલના અને તેના શુભેચ્છુઓના તારોની પણ અવહેલના કરતો રહ્યો તે દરમિયાન પાટનગરમાં વિપ્લવ પૂરો થયો. ઝારના

સૈન્યની એક પછી એક ટૂંકડીઓ બળવાખોરોના અંડા નીચે જતી રહી; બળવાખોરોએ ક્રેખાનાંઓ અને કિલ્લાઓ ઉપર હલ્લો લઈ જઈને તમામ રાજદારી કેદીઓને છોડી મૂક્યા; રશિયાના બીજા ભાગો અને તાલુકાઓમાં પણ ઝારના સૈન્યની એક પછી એક ટૂંકડીઓ બળવાખોર બની અંધ : ઝારના પ્રધાનો એક પછી એક ગીરફતાર થયા; તમામ સરકારી મકાનો વિપ્લવ-વાદીઓના કબજામાં આવી ગયાં. ઝારનો સત્તાકાળ સમાપ્ત થયો. તેના રાજ્યત્યાગનું જાહેરનામું તેની પોતાની સહી નીચે ૧૫મી માર્ચે બહાર પડ્યું :

‘ આપણા પ્યારા દેશને તાબેદાર બનાવવા છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં મથનાર બહારના શત્રુ સાથે આપણે મહા લડત લડી રહ્યા છીએ તે દિવસોમાં, રશિયાને એક બીજી ગંભીર કસોટીએ ચડાવવાનું પ્રભુને ગમ્યું લાગે છે...રશિયાના જીવનમાં આ કટાકટીની ઘડીએ, અમે રાજ્યની દુમા સાથે સહમત થઈને રશિયાના તખ્તનો ત્યાગ કરવાનું અને અમારી સત્તા તજી દેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું છે.....અમારા પ્યારા ભાઈ ગ્રાન્ડ ડ્યુક માઈકલ એલેક્ઝાન્ડ્રોવીચ, જેને અમે અમારો વારસો સોંપીએ છીએ તે, ધારાસભાના પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓની સાથે સંપૂર્ણ સહમતિ જાળવીને રાજ્યનો વહીવટ ચલાવે એવી તેને અમારી ભલામણ છે.....રાષ્ટ્રીય વિપદના આ કટોકટીના કાળમાં આ પિતૃદેશના સાચા પુત્રો ઝારની ઇચ્છાને વશ થવાનું તેમનું અત્યંત પવિત્ર કર્તવ્ય બન્યું અને તેને—રશિયાને વિજય, ભૂતિ અને કાર્તિના પંથ ઉપર આમળ ધ્યાવવાના પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના કાર્યમાં સહકાર આપવામાં સાથ આપો એવો અમારો આગ્રહ છે. પ્રભુ રશિયાનું કલ્યાણ કરો. ’ એ રાજ્યત્યાગનું જાહેરનામું બહાર પાડીને ઝાર નિકોલૈએ તેના ભાઈ માઈકલને ઝારનું પદ સોંપ્યું અને પોતે વિદાય લીધી.

પણ રશિયાના કામદારોએ અને સૈનિકોએ ઝાર નિકોલૈને સ્થાને ઝાર માઈકલને લાવવા આ વિપ્લવની યાતનાઓ નહોતી નોતરી.

એટલે રાજ્યતંત્રનું નવું સ્વરૂપ કેવું થયું એ સંબંધમાં વિપ્લવવાદી મંડળોમાં, મેન્શેવીકોનાં મંડળોમાં, દુમાના અગ્રણીઓમાં વિચારણા થવા માંડી. વિપ્લવવાદી મંડળો તો ઝારશાહીનું નામનિશાન ઉખેડી નાંખવા અને સામ્યવાદી લોકશાસનની સ્થાપના કરવા માંગતાં હતા : પણ દુમાના અગ્રણીઓ અને મેન્શેવીકો રાજવીસંસ્થા કાયમ રાખી, સંપૂર્ણ પ્રજાશાસન સ્થાપવા ઇચ્છતા હતા.

બારમી માર્ચે રોઝીઆન્કોના અધ્યક્ષપદ નીચે દુમાના પ્રતિનિધિઓએ રીતસર એ વિચારણા આરંભી. કલાકોની ચર્ચા અને વિવાદ પછી દુમાના અગ્રણીઓએ તુર્તને માટે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાને એક કામચલાઉ શાસનસમિતિની સ્થાપના કરી. પછી પંદરમી માર્ચે, ઝાર નિકોલૈના રાજ્યત્યાગ પછી, તેમણે કામચલાઉ પણ રીતસર નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. પ્રીન્સ વોવને વડા પ્રધાનનું પદ અધ્યાયું.

સોળમી માર્ચે આ નવી સરકાર તરફથી રશિયન પ્રજા જોગ દંઢેરો પીટાયો. તેમાં તેણે પોતાના શાસનના સિદ્ધાન્ત જાહેર કર્યા: (૧) રાજદારી અને ધાર્મિક ગુન્હાઓને કારણે સજા પામનારા તમામને મુક્તિ. (૨) વાણીસ્વાતંત્ર્ય, લેખનસ્વાતંત્ર્ય, સંપ્રસ્વાતંત્ર્ય, જાહેર સભાઓ ભરવાનું અને હડતાલો પાડવાનું સ્વાતંત્ર્ય; લશ્કરના માણસોને પણ આ ભોગવટાનો અધિકાર. (૩) કામ, ધર્મ કે જાતિને કારણે ઉપરિચિત થતા અંતરાયનો નાશ. (૪) સાર્વજનિક મતાધિકાર અને અપ્રકટ મતદાનથી ચૂંટાયેલી નવી લોકસભાની એક તત્કાળ બોલાવવાની તૈયારી કરવી; એ એક રાજ્યનું અંધારણ નક્કી કરે અને તેનું સ્વરૂપ બાંધે.

આ દંઢેરામાં રાજ્યનું અંધારણ નવી લોકસભા નક્કી કરે એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ થયેલો; પણ પડદા પાછળ તો રાજવીસંસ્થા સુરક્ષિત રાખવાની આખી યોજના તૈયાર થઈ રહી હતી. એટલે બોલ્શેવીક પક્ષે તત્કાળ એક જાહેરનામું બહાર પાડી કામદારોને

અને સૈનિકોને સાવધાન કર્યા: 'કોઇ પણ સ્વરૂપમાં રાજવી-સંસ્થાને સજીવ કરવાનો પ્રયત્ન થતો જૂઓ, તો તેની સામે અડગતાપૂર્વક ઝઝૂમજો.'

બોલ્શેવીકોના એ જાહેરનામા પછી, નવા ઝાર માઇકલના સમર્થનમાં નવા પ્રધાનમંડળના એ પ્રધાનોએ પેટ્રોગ્રેડના રેલ્વે કામદારોની એક સભામાં બાપણ કર્યું. કામદારોના કાનમાં બોલ્શેવીકોનું છેલ્લું જાહેરનામું રણકતું હતું. 'કોઇ પણ સ્વરૂપમાં રાજવીસંસ્થા નહીં જોઇએ' એ તેમના આત્માના અણુએ અણુનો પોકાર હતો. તે ઝાર માઇકલની સ્તુતિ ન સાંખી શક્યા. તેમણે બન્ને પ્રધાનોને ધક્કા મારીને સભામાંથી કાઢી મૂક્યા. 'કોઇ પણ સ્વરૂપમાં રાજવીસંસ્થા નહિ જોઇએ' એ ઘોષણા સાથે સભા પૂરી થઇ.

પછી માઇકલના મહેલે નવા પ્રધાનમંડળના પ્રધાનો અને દુમાના અગ્રેસર સભ્યોની એક સભા મળી. રશિયાનું બાવી બંધારણ કેવું રાખવું? અત્યારના ઝારના વંશનું શું? એ એ પછો તેમણે વિચાર્યા. સભાના મોટા ભાગના સભ્યોને લાગ્યું કે અત્યારે લોકસમૂહનો રોષ જોતાં ઝારના વંશને ચાલુ રાખવાનો પ્રયાસ વૃથા જશે; રાજવીસંસ્થા સજીવ રાખવાની વાત લોકસમૂહ નહિ સાંખે. એ સભ્યોએ આગ્રહ કર્યો કે 'જનતા રાજને જ ઓળખે છે, માટે રાજ્યતંત્રની સંગીનતા અને સખગતા જારી રાખવા રાજવીસંસ્થા તો જોઇએ જ.' પણ ખુદ માઇકલે પોતે જાહેર કર્યું કે: 'હવે આ કાળને માટે રાજવીસંસ્થા નિરૂપયોગી બની છે. વાસમી સદીમાં અદારમી સદીનું રાજ્યતંત્ર નહીં ચાલે. મારે રાજ્યત્યાગ કરવો જ જોઇએ. લોકસભા તેને અનુકૂળ રાજ્ય-તંત્ર નક્કી કરી લે.' પછી માઇકલે રાજ્યત્યાગનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું અને તેના બાઇ નિકોલૈની જેમ વિદાય લીધી.

આમ, ૧૯૧૭ના માર્ચની અદારમી તારીખે ઝારશાહીનો અંત આવ્યો; રોમનોવ વંશની જડ લિપ્પી ગઇ; કામચલાઉ

નવું રાજ્યતંત્ર સ્થપાઈ ગયું, પણ એ નવું રાજ્યતંત્ર કોના હાથમાં ગયું ? ઉમરાવો અને જમીનદારોના હાથમાં. જેમણે માથાં આપ્યાં, તે કામદારો અને કૃષિકારો માટે એના એ જ પરાધીનતાના દિવસો રહ્યા. ઝારની આપખુદી નાશ પામી: પણ તેને સ્થાને ધનલોહુપ ઉમરાવોની અમીરશાહી આવી. તેમણે ચતુરાઈથી, કુતેહથી, મુસદ્દીગીરીથી, કામદારોને આઘાત ન પહોંચે એવી રીતે બધી સત્તા પોતાના હાથમાં કરી. કામદારો અને કૃષિકારો જે ધ્યેયને માટે વિપ્લવને મોખરે ઝઝૂમતા હતા તે ધ્યેયને તો દુમાના અને મેન્શેવીક પક્ષના અગ્રણીઓએ સાવ વિસારી મૂક્યું.

પણ દુમા કે મેન્શેવીક અગ્રણીઓ કે ઉમરાવો કામદારોના ધ્યેયને વિસારી મૂકે એટલા જ કારણે ઇતિહાસનો પ્રવાહ થંભી જાય એ અશક્ય હતું. દશકાઓના અવિરત પ્રચાર કાર્ય પછી, અસંખ્ય જીવાનોએ ફાંસીને લાકડે લટકી કામદારોના કાનમાં સામ્યવાદનો સન્દેશ મૂક્યા પછી, લેનીન સમા સંખ્યાબંધ પ્રતિભાસંપન્ન પુરૂષોએ વર્ષો સુધી દેશવટો ભોગવીને કામદારો અને કૃષિકારોમાં અપૂર્વ આસ્મતા પ્રગટાવ્યા પછી, એક નાના મંડળે યુદ્ધથી કંટાળીને ઉમરાવો અને જમીનદારોની સાથે સમાધાનમાં ઉતરી રશિયામાં મૂડીવાદના પાયા ઉપર સ્થાપેલા નવા રાજ્યતંત્રની આવરદા કેટલી હોઈ શકે ? સામ્યવાદને જીવનમાં જીવવાની ઝંખના ઝંખતા જે કામદારો અને કૃષિકારોએ ઝારશાહીને ઉથલાવી નાંખી, તે કામદારો અને કૃષિકારો સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તોનું લીલામ બોલાવનારા રાજ્યતંત્રને કેમ સાંખી શકે ? રશિયામાં, કામદારોની જાગૃતિની ભૂમિકા જોતાં, ઉમરાવો અને જમીનદારો સાથે સમાધાનના પાયા ઉપર ઉભેલું આ નવું રાજ્યતંત્ર નીભી શકે એ અશક્ય હતું. એ રિથતિમાં, આ નવા રાજ્યતંત્રના દિવસો ગણાઈ રહ્યા હતા. ઝારશાહીના નાશથી વિપ્લવનો પૂર્વાર્ધ સિદ્ધ થયો હતો: પણ ઉમરાવો અને જમીનદારોની જમીનદોસ્તીનો ઉત્તરાર્ધ સિદ્ધ થયો બાકી હતો. એ દિવસ પણ વેગથી આવી રહ્યો હતો.

લેનીન, જે સ્વીટ્ઝરલાંડમાં રહીને, આ ફેબ્રુઆરી વિપ્લવના એકંદ્રે એક અંગનું અતિ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો અને જે ઘટનાઓની પરંપરા લક્ષમાં લઈ પોતાનાં અચૂક વિધાનો ખાંધી રહ્યો હતો, તેણે ડ્યારની આ સ્થિતિ જોઈ લીધી હતી. વસ્તુતઃ તેણે ફેબ્રુઆરી વિપ્લવ પહેલાં ડ્યારની આગાહી કરી મૂકી હતી કે રશિયાના સંજોગોમાં ઝારશાહીના અંત પછી પ્રથમ ઉમરાવો અને જમીનદારોના હાથમાં સત્તા જવા સંભવ છે: પણ તેણે સાથે સાથે એ પણ આગાહી કરી હતી કે એમ બનશે તો કામદારો વધારે વ્યવસ્થિત બની, થોડા જ દિવસમાં એમને ચપાટ લગાવી એમના હાથમાંથી સત્તા આંચકી લેશે. અને સામ્યવાદી સિદ્ધાંતોનું હરેક માર્ગે દેશવ્યાપી પ્રચારકાર્યઃ ઝારના તંત્ર સામે ઉગ્રમાં ઉગ્ર અસંતોષ: હથિયારબંધ બળવો: કામદારોનું અને કૃષિકારોનું સામ્યવાદી લોકશાસન: એ લેનીનની વ્યૂહરચના હતી. એ લેનીનનો અચૂક કાર્યમાર્ગ હતો. એ માર્ગે લેનીન રશિયામાં સામ્યવાદનો ઝંડો રોપવા માગતો હતો. એ માર્ગની મજલ, વચગાળાના અંતરાયોને કારણે, કદાચ ધાર્યા કરતાં વધારે સમય લ્યે: પણ એ જ માર્ગ—એ એક જ માર્ગ—ધ્યેયની સિદ્ધિ હતી એ નિઃશંક વાત હતી. એટલે લેનીનને મન ફેબ્રુઆરી વિપ્લવના પરિણામે સ્થાપાયેલું નવું રાજ્યતંત્ર એ તેના કાર્યમાર્ગ મુજબ ધારી રાખેલી ઘટના હતી, એ ધ્યેય-ભોમમાં લઈ જતા માર્ગ ઉપરની ઇંચલી ખાંભી હતી. ત્યાંથી ધ્યેયસ્થાનના દ્વાર સુધીની સફરની સરદારી ખુદ લેનીનને પોતાને લેવાની હતી. લેનીને રશિયાની વાટ લીધી. જર્મનીમાં થઈને રશિયાનો તારણહાર લેનીન ૧૬મી એપ્રિલે પેટ્રોગ્રેડ પહોંચ્યો. કામદારમંડળોએ દશકાઓના દેશવટો ભોગવી કટાકટીની ઘડીએ આકાશમાંથી દેવદૂત ઉતરે તેમ ઓચિંત્યા પોતાની વચ્ચે આવીને ઉભા રહેતા પોતાના નેતાવરની જયગર્જનાએ આકાશ વીંધી નાંખ્યું. કામદારોએ રશિયાભરના કામદારો જોગ બહાર પાડેલું જાહેરનામું લેનીને રશિયાની બુલ્લિ ઉપર પગ મૂકતાં રશિયાભરમાં માજી રહ્યું:

‘તમામ દેશના કામદારો, એકત્ર થાઓ !

‘રશિયાના તમામ શહેરીઓ જોગ,

‘અંધુ શહેરીઓ, ઝારશાહીની કિલ્લેબંદી જમીનદોસ્ત થઇ છે, જનતાના રક્તનું પાન કરીને માતેલા ઝારશાહી લૂંટાડ્યો પડ્યા છે. રશિયન જનતાએ, તેમના જન અને તેમના રક્તની કુરબાની કરીને, જૂનવાણી ઘોંસરી ફેંકી દીધી છે.

‘વિપ્લવવાદી કામદારો અને સૈનિકોનું કર્તવ્ય હવે કામચલાઉ વિપ્લવવાદી રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાનું રહેશે. એ રાજ્ય-તંત્રને તેના કાર્યક્રમમાં સામ્યવાદી લોકશાસનના ધ્યેયને પ્રથમ સ્થાન આપવું રહેશે.

‘કામચલાઉ રાજ્યતંત્રને કામચલાઉ કાયદાઓ કરવા જોઈશે. એ કાયદાઓ જનતાને અધિકારો અને સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરશે; એ કાયદાઓ ઝારની, જમીનદારોની અને ધર્મસૂત્રોની તમામ મિલકત જપ્ત કરશે અને તેની માલિકી જનતાને સોંપશે; એ કાયદાઓ કામદારો માટે આઠ કલાકનો દિવસ જાહેર કરશે.

‘અંધુ શહેરીઓ, સૈનિકો, માતાઓ અને પત્નીઓ, યુદ્ધ માટે ફર્ય કરો ! ઝારશાહી અને તેના સહાયકોના સામે યુદ્ધ માટે ફર્ય કરો !

‘દીર્ઘાયુ હો સામ્યવાદી લોકશાસન !

‘દીર્ઘાયુ હો વિપ્લવવાદી કામદારો !

‘દીર્ઘાયુ હો બંડખોર જનસમુદાય અને બંડખોર સેના ! ’

§૧૦

લેનીન* આજે સાંજે પેટ્રોગ્રેડમાં પગ મૂકે છે. વિપ્લવના જયનાદ સાથે સ્ટેશનથી સરઘસ નીકળવાનું છે. બજો

*આ બચાવ લેનીનના સાથી એફ. રાસ્કોનીકોના બચાવને આધારે છે.

છો ને ?' ૧૯૧૭ના એપ્રિલની સત્તરમી તારીખે સવારે પેટ્રો-
ગ્રેડના કામદારો આપસઆપસમાં વાતો કરી રહ્યા હતા. આવી
કટાકટીની ધડીએ પોતાનો પ્રિય સરદાર પોતાની વચ્ચે આવે
છે અને યુદ્ધની સરદારી લ્યે છે એ જાણતાં જ, કામદારોના
નિસ્તેજ ચહેરાએ ઉપર નવી લાલી પ્રકાશવા લાગી.

સત્તરમી એપ્રિલની સાંજ પડી. સ્ટેશન ઉપર કામદારોની
ઠકુ જામી. ચોમેર રાતી પતાકાઓ ફરકવા લાગી. આકાશના
નીલા નિરબ્ધ પટ ઉપર સંધ્યાની આછી ગુલાબી રોષની પ્રસરી
રહી. એ અદૃશ્ય થાય તે પહેલાં સ્ટેશન વિજળીના દિવાઓથી
ઝળહળી રહ્યું. લેનીનને વધાવવા આવેલા કામદારોનાં હૈયામાં
હર્ષની બરતી ચડી. આખું વાતાવરણ ધડીભર અલૌકિક બની ગયું.

લેનીનના આમનની વાત કામદાર-નેતાઓએ ધરાદાપૂર્વક
'ખાનગી' રાખી હતી. તેઓ પ્રથમ ખાનગી રીતે લેનીનની
સાથે આખી પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરવા માગતા હતા; તેમની
નીતિ નક્કી કરવા માગતા હતા; તેમનું જાહેરનામું તૈયાર કરવા
માગતા હતા; પછી જાહેરનામાંની જાહેરાતની સાથે જ, સૌ
તાજુબ થઇ જાય તે રીતે, લેનીનને જાહેર માંચડા ઉપર ઉભો
કરવા માગતા હતા. પણ દશકાઓના દેશવટા પછી લેનીન
રશિયામાં પ્રવેશ કરે એ વાત ખાનગી કેમ રહી શકે ? એ તો
કણોપકણું પાટનગરના કામદારોમાં વીજળીના વેગે પ્રસરી
ગયેલી. અને સાંજે સ્ટેશન ઉપર જ્યારે કામદાર નેતાઓ એક
પછી એક આવવા માંડ્યા ત્યારે ત્યાં કામદારોનાં ટોળાં જોઇ
તેમની તાજુબીનો પાર ન રહ્યો.

'પણ આ બધું શું છે ? બધાને ખબર ક્યાંથી પડી ગઇ ?
લેનીન હંમેશાં ધામધુમને ધિક્કારે છે. તેને સ્વાગત-સરઘસોનો
કંટાળો છે. આપણા ઉપર તે નારાજ થશે.' નેતાઓ અરસપરસ
વાતો કરવા લાગ્યા. પણ હવે કામદારોને પાછા મોકલવા કે
તેમની પાસે સ્વાગત-સરઘસની વાત છોડાવવી એ અશક્ય હતું.

સ્ટેશનનો ઘંટ વાગ્યો. સીગ્નલ પડ્યો. કામદારોના પગ પ્લેટફોર્મ તરફ ખેંચાવા લાગ્યા. અગ્રણીઓ-આશરે વીશ જેટલા-આગળ ઉભા. કામદારોનો સમૂહ, વચમાં લાલ ઝંડો રાખીને, તેમની પાછળ ઉભો. સૌનાં હૈયાં કૂદતાં હતાં. સૌ ગાડીના આવવાની અધીરામ્મરી રાહ જોતા અખોલ ઉભા હતા.

ગાડી આવી. એન્જનની આગળની ત્રણ બત્તીઓનો આંજ નાંખતો પ્રકાશ દેખાયો. ડાબા એક પછી એક આવવા માંડ્યા. ગાડી ઉભી રહી. અને એક ડાબામાં લેનીનનું મુખ દેખાયું. લેનીન તેના સાથીઓથી ઘેરાઈને એક સાદી જગ્યા ઉપર બેઠો હતો. કામદારોએ એ જગ્યા પાસેના દરવાજા ઉપર હલ્લો કર્યો. અગ્રણીઓ તે પાછળ રહી ગયા. દરવાજો ઉઘડ્યો. કામદારો લેનીનને ખબા ઉપર બેસાડી સ્ટેશનના 'વેન્ટીંગ રૂમ'માં લઈ ગયા.

લેનીનના મુખ ઉપર સ્મિત હતું. કટાકટીની ઘડીએ પોતે પોતાના દેશમાં પહોંચી શક્યો છે એ વસ્તુનો અનિર્વચનીય આનન્દ તેના અણુએ અણુ ઉપર અંકાયો હતો. લેનીને કામદારનો ઠીલો કોટ અને એવું જ ઢીલું પાટલૂન પહેર્યાં હતાં. તેના માથા ઉપર બેદરકારીથી પહેરેલી બેઠી ટોપી હતી. તેના મ્હોંનાં હાડકાં સામાન્ય કામદારની જેમ સાવ મેળ વિનાનાં લાગતાં. 'લેનીન છે' એમ ઓળખાણ અપાયા વિના કોઈ તેને બાગ્યે જ લેનીન-રશિયા વિપ્લવનો વિધાયક લેનીન-કહેવા પ્રેરાય.

લેનીન ઉપર 'વેન્ટીંગ રૂમ'માં પણ કામદારોનો મારો ચાલુ રહ્યો. કામદારો લેનીનની સાથે હાથ મીલાવવા, તેની આંખો સાથે આંખો મીલાવવા, તેના હાથ ઉપર પ્રેમની ચુમી ભરવા ઝંખતા હતા. લેનીન એ બધું સાનંદ સહી રહ્યો હતો. પણ તે કિયાનો અંત જ નહોતો.

આખરે અગ્રણીઓએ કામદારોને સમજાવી માર્ગ ક્યો, લેનીનની બહેન મેરીઆ, એલેક્ઝાન્ડર સ્વાનીકો, એલેક્ઝાન્ડ્રા કોલોન્ટૈ, કામેનીવ, રાસ્કોનીકો, ડ્યોનીઝ ટ્યોડોરોવીશ વગેરે લેનીનની પાસે ગયાં. સૌએ લેનીનની સાથે ખૂબ ગરમીયા હાથ ચલાવ્યા. કામેનીવે લેનીનથી અપરિચિત એવા નવા સાથીઓની ઓળખાણ કરાવી. લેનીન કામેનીવ સાથે વાતોમાં ડૂબી ગયો.

પણ કામદારો લેનીનને સાંભળવા માગતા હતા. ‘કામદારો સન્દેશ માગે છે’ લેનીનને ફરી ફરીને કહેવામાં આવ્યું. પણ લેનીન અને કામેનીવને અરસપરસ એટલી બધી વાતો કહેવાની હતી કે લેનીનથી એ વિનતિ સ્વીકારી શકાય નહિ. લેનીન તેના સાથી ઝીનોવીયેવને કામદારોને શાંત કરવા કહ્યું.

ઝીનોવીયેવે રશિયાની ભૂમિ ઉપર પહેલાં જ વાર બાપણ ક્યું. તેણે તેમની મુસાફરીની વાત શ્રવણાનુર કામદારોને કહી. લેનીન સમા દેશપારી ભોમવતા વિપ્લવવાદીને રશિયામાં પાછો પ્રવેશ કરતો અટકાવવા રશિયાના મિત્રરાજ્યોએ કેવા કેવા અશ્રુતપૂર્વ પ્રયત્નો કર્યા, આખરે લેનીન સ્વીટ્ઝરલેન્ડના સામ્યવાદી પ્લેટન મારફત જર્મનીમાં અર્થેન છુપા ગેમે કેવી રીતે રશિયાના સીમાડા ઉપર પહોંચ્યો, રશિયાની હદમાં પહોંચ્યા પછી પણ દરેક ક્ષણે ગિરફતારીને માટે લેનીન કેવો તૈયાર રહેતો, એ બધી વાત ઝીનોવીયેવે શ્રાતાજનોને સચિત રીતે કહી.

ઝીનોવીયેવના બાપણ પછી કામદારોએ લેનીનને સાંભળવાની હઠ લીધી. લેનીને સ્મિતપૂર્વક કામદારોને નમતું આપ્યું અને તે સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો. સ્ટેશનની બહાર કામદારોનાં માથાંનો સમુદ્ર લુધવતો હતો. મહા મુસ્કલીએ વળતો કરીને લેનીન ચાકની મધ્યમાં પહોંચ્યો. એક ઉચી મોટરકારનું પ્લેટફોર્મ બનાવ્યું. તેના ઉપર ઉભી, ડીંગણો, કદરૂપો, ડાચા મળી ગયેલા એ લેનીન એક ક્ષણ કામદારોના મહાસાગરને નીરખી રહ્યો. કામદારો પણ

તેમના નેતાના નાના દેહનું જાણે પાન કરી રહ્યા. શરૂ થતી રાતનું આછું અંધારું, ચોમેર ઉભેલી મોટરોની હારોની હારોની આગળ બત્તીઓનો કંપતો પ્રકાશ, અને સ્ટેશનની વીજળીની બત્તીઓનું ચોકમાં પથરાતું પાતળું અજવાળું : એ અજવાળે લેનીન અને તેના અનુયાયીઓ એક બીજાને જોઈ રહ્યા. ‘લેનીન દીર્ઘાયુ હો’ની જયઘોષણા થઈ.

લેનીન શું બોલ્યો ? ફટલી વાર બોલ્યો ? લેનીન થોડાં જ વાક્યો બોલ્યો, માત્ર બેથી ત્રણ મીનીટ જ બોલ્યો. લેનીને કહ્યું : ‘સાચી લડાઈ હવે શરૂ થાય છે. સામ્યવાદી વિપ્લવ હવે શરૂ થાય છે. એ વિપ્લવ દીર્ઘાયુ હો ! એ વિપ્લવની સેના દીર્ઘાયુ હો !’

લેનીન તેના સાથીઓની સાથે બોલ્શેવીક પક્ષની મુખ્ય કચેરીએ પહોંચ્યો. એ કચેરી માટે ફેક્ટુઆરી વિપ્લવ પછી બોલ્શેવીકોએ એક નર્તિકાના મહેલનો ક્યન્ને મેળવ્યો હતો. લેનીન એ મહેલ પાસે પહોંચ્યો ત્યાં તો ત્યાં પણ તેને ભેટવા, મળવા અને સાંભળવા કામદારોની ઠૂંઠૂં જમી હતી. લેનીને પેટ્રોગ્રેડમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ સમાચાર પેટ્રોગ્રેડના ખૂણે-ખૂણામાં અને રશિયાનાં બીજાં મુખ્ય શહેરોમાં પહોંચી ગયા હતા.

લેનીને મહેલના બીજા માળની અટારીમાં જઈ એ કામદારોની મેદની સમક્ષ ટૂંક બાપણ કર્યું. તેમને તેણે બોલ્શેવીક પક્ષના ઉદ્દેશ અને ક્યેંગો સમગ્રત્રાઃ ફેક્ટુઆરી વિપ્લવ પછી કામદારોએ હવે શું કરવાનું રહે છે તેની વિગતો આપી. અને રશિયામાં સામ્યવાદી વિપ્લવની સફળ પૂર્ણાવસ્થા પછી થોડાં જ વર્ષમાં જગદ્વ્યાપી વિપ્લવ દ્વારા નૂતન જગત સપાટી ઉપર આવશે એવી આગાહી કરી. લેનીને સ્ટેશનના ચોકમાં જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તે શબ્દોના પુનરુચ્ચાર સાથે બાપણ પૂરું કર્યું. લેનીને કહ્યું : ‘સાચી લડાઈ હવે શરૂ થાય છે. સામ્યવાદી વિપ્લવ હવે શરૂ થાય છે. એ વિપ્લવ દીર્ઘાયુ હો ! એ વિપ્લવની સેના દીર્ઘાયુ હો !’

લેનીન ભાષણ પૂરું કરી અંદર આવ્યો. ટોપી સામેના ટેબલ ઉપર ફગાવી લેનીન એક આરામ ખુરશીમાં લાંબો થાય છે ત્યાં તો થોડા કામદારોએ અંદર આવીને કહ્યું: ‘.....ની સોવીયેટના કામદારો મળવા આવ્યા છે. નીચે ઉભા છે. તમને સાંભળવા માંગે છે.’ લેનીનને પાછા અટ્ટારીમાં જવું પડ્યું. તેમને પણ લેનીને એ જ વાત કહી: ‘સામ્યવાદી વિપ્લવ હવે શરૂ થાય છે.’ એ રીતે જૂદા જૂદા વિભાગના સોવીયેટના કામદારો આવતા રહ્યા અને લેનીનને વારંવાર અટ્ટારીમાં જઈ તેમને સંદેશો આપવો પડ્યો. કામદારો, પોતાના હૃદયનાથ લેનીનનું મુખ જોઈ, તેના મુખમાંથી વચનો સાંભળી, સામ્યવાદી વિપ્લવ સિદ્ધ કરવાનો અનુરોધ સુણી, પ્રેરિત બની, લેનીનની જય પુકારતા પોતપોતાને રથાને પાછા ફરવા માંડ્યા.

રાતના આરે એ ઘટમાળ પૂરી થઈ. લેનીન મહેલના મધ્યખંડમાં આવ્યો. બોલ્શેવિક પક્ષના કાર્યકરોને મળવાનું શરૂ થયું. કારાગારના દરવાજાઓ પાછળ અદૃશ્ય થવાને કારણે કે સામખીરીયામાં સડવાની સળ પામ્યા હોવાને કારણે વર્ષો સુધી જેતું મુખ નહોતું જોઈ શકાયું. અને જેની સાથે ગોષ્ટિ નહોતી કરી શકાઈ એવા સંખ્યાબંધ જૂના સદસ્યઓનીઓ અને સાથીઓને લેનીન મળ્યો. એ દૃશ્ય અલૌકિક હતું. જૂના સાથીઓએ અનેક હાથો સુધી અરસપરસ બથમાં દબાઈ અશ્રુભીની આંખે પુનર્મિલન માણ્યું.

લેનીન અને ભેરૂ કાર્યકરો ફેબ્રુઆરી વિપ્લવનું સિંહાવલોકન કરવા બેઠા: તેમણે તેમના પક્ષની ભાવી નીતિ પરવે વિચારણા માંડી. લેનીનની ગેરહાજરીમાં જે જે કાર્યકરોએ ગમે તેવા વિરોધી વાતાવરણમાં પણ વિપ્લવનો ધ્વજ અણનમ ફરકતો રાખ્યો હતો તેમણે એક પછી એક ઉભા થઈને પોત-પોતાના અનુભવો અને યોગનાઓ આ વિપ્લવવાદીઓની મિજલસ સમક્ષ નિખાલસ ભાવે મૂકવા માંડ્યા. એકે કહ્યું:

‘મને લાગે છે કે આપણે લેનીનની સરદારી નીચે અત્યારની કામચલાઉ શાસનસમિતિમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. હું માનું છું કે લેનીન એ મંડળમાં સ્થાન લેવાનું વિચારે, તો તેનો એ વિચાર માત્ર સૌને કંપાવી મૂકશે. આ રીતે એ મંડળમાં ધુસ્યા પડી, આપણે એક પછી એક આપણી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા માંડીએ.’

ખીજા કાર્યકરોએ એકદમ ઉપરની વિચારસરણી તો ન બતાવી: પણ તેમણે બની શકે ત્યાં ત્યાં અને તેવી તેવી રીતે અત્યારની કામચલાઉ શાસનસમિતિને સાથ અને સહકાર આપવાનો અને ધીમે ધીમે એ માર્ગે બોલ્શેવીક પક્ષની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો. લેનીનના સાથી કાર્યકરોમાંથી થોડા જ એવા નીકળ્યા કે જેમણે ૬૬ અવાજો એક જ વચન ઉચ્ચાર્યું : ‘આ કામચલાઉ રાજ્યતંત્ર દ્વારા આપણા ધ્યેયની સિદ્ધિ અશક્ય છે. જેવી ઉચ્ચતાથી જારશાહીની સામે આપણે લડત ચલાવી તેવી જ ઉચ્ચતાથી આપણે આ નવું તંત્ર સામે પણ લડવાનું જ રહે છે. જ્યાં સુધી બોલ્શેવીક પક્ષના સામ્યવાદીઓ રાજસત્તાનો કમજો ન લઈ શકે, ત્યાં સુધી, ગમે તે રાજ્યતંત્રની સામે આપણે અથાક યુદ્ધ જ ખેડવું જોઈશે.’

લેનીન તેના સાથી કાર્યકરોની વિચારસરણી શાન્તિથી સવિસ્મય સાંભળી રહ્યો. તેણે જોયું કે મારા ધણાખરા સાથીઓ પણ વિપ્લવની સિદ્ધિ અર્થેના કાર્યમાર્ગ પરત્વે નિશ્ચિત નથી. લેનીને જોયું કે વિપ્લવની સિદ્ધિ એ જ જો ધ્યેય હોય તો આ વચગાળે સમાધાન સંભવી શકે જ નહીં એ વસ્તુ મારા થોડા જ સાથીઓ સમજી શકે છે. પણ લેનીને સાથે સાથે એ પણ જોયું કે મને શાસનસમિતિમાં જોડાઈ જવાનું કહેનાર સાથીઓને પણ મારા પ્રતિ ખૂબ ખૂબ પ્રેમ છે, તેઓ મારા વિચારો જાણવા અને મારા નિર્ણયો મુજબ વર્તવા નિશ્ચયકૃત છે, તેમને મારામાં અડગ શ્રદ્ધા છે.’ લેનીનને તેના સાથી કાર્યકરોની

કરોનું એ શ્રદ્ધાતત્ત્વ જોઈને આશ્ચર્ય પ્રગટી. તેણે એ શ્રદ્ધાની પાછળ સંગીન વિચારણા અને સિદ્ધાન્તભક્તિનું બળ મૂકવા નિશ્ચય કર્યો.

લેનીનના બધા સાથીઓ એક પછી એક બોલી રહ્યા, એટલે લેનીન એકદમ ઉભો થયો; અને કશા ય ઉકળાટ વિના, વક્રવૃત્તાના જરા પણ વાધા પહેરાવ્યા વિના. તેણે તેની વિચારણાના મુદ્દા એક પછી એક કહેવા માંડ્યા. લેનીન તેની હિન્દુશની રીતે સાવ સાદી ભાષામાં, સાવ સાદી રીતે, બોલતો હતો. પણ તેનો એક એક વિચાર તોપના ગોળા સમો હતો. એ લેનીનના મુખમાંથી સરી તેના સાથીઓનાં અંતરમાં પ્રવેશતો, અને નબળી વિચારસરણીની કિલ્લેબંદીઓ જમાનદોસ્ત કરતો.

લેનીને સૌથી પ્રથમ તેના બોલશેવીક પક્ષના અગ્રણીઓના અત્યાર સુધીના વ્યૂહ ઉપર સખ્ત મારો ચલાવ્યો. તેણે અમુક અમુક સભ્યોના વર્તનની પણ એટલી જ સખ્ત ઝાટકણી કાઢી. 'જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અત્યારની કામચલાઉ શાસન-સમિતિને સાથ આપવાની' નીતિને તેણે કડવામાં કડવી ભાષામાં ચિઠ્ઠાઈ કાઢી. તેને બદલે 'આ કામચલાઉ શાસન-સમિતિને કોઈ પણ પ્રકારનો સાથ ન આપો' એ નવી નીતિની તેણે ઘોષણા કરી. તેણે તેના સાથીઓને અનુરોધ કર્યો : 'એ બંધી રાજ્યસત્તા સોવીયેટોના હાથમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ ગરી રાખો, સામ્યવાદી વિપ્લવ ચલાવ કરો.'

લેનીને પોતાના આ અનુરોધના સમર્થનમાં એક કલાક સુધી ભાષણ કર્યું. લેનીન સાવ સાદા શબ્દો બોલતો હતો. તે શુદ્ધ હકીકતો અને એથી ય શુદ્ધ દાખલાઓ જ ઠાંકતો હતો : પણ એ શુદ્ધ સાદી હકીકતોએ તેના સાથીઓની આંખોનાં પડળ ઉઘાડી નાંખ્યાં : તેમને તેમની વિચારસરણીની ભૂલ સમજાવી, તેમને લેનોન જોડવા જ કોર અને દૃતનિશ્ચય વિપ્લવવાદીઓ બનાવી દીધા.

લેનીને કામચલાઉ રાજ્યતંત્રીમંડળની કાર્યનીતિનું નિર્ધુણ પૃથક્કરણ કર્યું; તેના આચારનો ધ્યેયવિરોધ સમર્થ રીતે ઉઠાડો પાડ્યો; તેનાં વચનો અને વર્તન વચ્ચે વિરોધ બતાવ્યો : તેણે અનુત્તરણીય રીતે પૂરવાર કર્યું કે આ રાજ્યતંત્ર વસ્તુતઃ વિપ્લવ-વિરોધી અને લોકશાસનના ઉપહાસ સમું છે. તેણે છેવટે યુદ્ધ-ગર્જના કરી : ‘ પ્રત્યેક બોલ્શેવીકનો ધર્મ આ વસ્તુતઃ વિપ્લવ-વિરોધી અને લોકશાસનના ઉપહાસ સમા રાજ્યતંત્રનો ખુરખો તોડી નાંખી તેને તેના નસ સ્વરૂપમાં બતાવવાનો છે. આ રાજ્ય-તંત્રનો અડધોપડધો સ્વીકાર કરવો અને તેને થોડો ઘણો સહકાર આપવો એ નીતિ વિઘાતક છે, તેને બદલે આ રાજ્યતંત્રના ઉઠાડે છોગ અસ્વીકારનો અને નિર્દય સામનાનો માર્ગ લેવો જોઈએ. ’

લેનીનનું આ વ્યાખ્યાન ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાન બની ગયું. એ વ્યાખ્યાનમાં લેનીને પહેલી જ વાર તેનો રાજકીય કાર્યક્રમ જાહેર કર્યો. પછી આ કાર્યક્રમ ‘ સાંપ્રત વિપ્લવમાં લોકમણુનું કર્તવ્ય ’ એ શિર્ષક નીચે એક નિબંધ રૂપે લેનીને પ્રગટ કર્યો. લેનીનનો એ નિબંધ જગતમશહૂર બન્યો. આજે પણ ‘ બોલ્શેવા-ઝમ ’ અને ‘ લેનીનીઝમ ’ના અભ્યાસીઓને એ નિબંધ પચાવવો જ પડે છે. લેનીનની સાચી પ્રતિભાની જાંખી કરવા તેના આ એક નિબંધનું—રશિયામાં પાંચો પગ મૂક્યા પછી તેના સાર્થકો મમદા તેણે કરેલા વ્યાખ્યાનનું વાચન બસ છે.

લેનીનના આ વ્યાખ્યાને ઓકટોગર વિપ્લવ શક્ય બનાવ્યો. લેનીનના આ વ્યાખ્યાને તેના સાર્થકોની મનઃસૃષ્ટિમાં અદ્ભુત પરિવર્તન આણ્યું. લેનીનનું આ વ્યાખ્યાન જેમ જેમ આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ તેના શ્રોતાઓ વધારે ને વધારે કટ્ટર વિપ્લવવાદી બનતા ગયા. લેનીનનું આ વ્યાખ્યાન સાંભળનારા તેના સાથી તેના કાર્યકર્તાઓ જ હતા. છતાં તેમની સમક્ષ પણ આ વ્યાખ્યાને નવી સૃષ્ટિ ખડી કરી; તેમની મઠ કાલની વિચારણા અને કાર્યરીતિને સાવ ભૂંસી નાખી અને તેમને ‘ આ

રાજ્યતંત્રના ઉઘાડેડોગ અસ્વીકાર અને નિર્દય સામના 'ની નીતિના અઠંગ ઉપાસક બનાવ્યા.

લેનીનનું ભાષણ પૂરું થયું. લેનીન તેની અચળ શાન્તિ અને સ્વસ્થતાથી તેની પુરશીમાં બેઠો. તેના સાથીઓએ આવેશમાં આવી કેટલીય મીનીટ સુધી તાળીઓ અને હર્ષનાદથી તેમના નેતાના આ વ્યાખ્યાન પછી તેનું બહુમાન કર્યું. લેનીનના આ વ્યાખ્યાન પછી તેના સાથીઓની લાગણી જાહેર કરવા તે સૌની વતી કામેનીવ ઉભો થયો. તેણે કહ્યું : 'આપણો હર્ષ આજે અમાપ છે, કારણ કે આપણે સૌએ સ્વીકારેલો આપણા પક્ષનો પ્રતિભાષાળી સરદાર આજ રશિયા પાછો ફર્યો છે. તેની સાથે સામ્યવાદ તરફ આગળ વધવાનો આપણો નિર્ધાર નિશ્ચિત છે.'

આખી સભાના હર્ષનાદથી ફરીવાર સભાખંડ ગાળી રહ્યો. લેનીન-પક્ષનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ ગયો. ઇતિહાસમાં નહીં નોંધાયેલા, જગતે નહીં જોયેલા, એવા અભૂતપૂર્વ વિપ્લવનો-સામ્યવાદી ઓક્ટોબર વિપ્લવનો-જંગ શરૂ થયો.

૬૧૨

 વનભરના લડવૈયા લેનીને હવે બરાબર યુદ્ધના સાજ સંખ્યા. તેણે રશિયામાં પગ મૂકી, તેના એક લાખ ઉપરાંતની સભાસદ-સંખ્યા ધરાવતા પક્ષને જાણે એક જ માણસ યુદ્ધવાણ ઉચ્ચરતો હોય એવો એકાગ્ર અને સંગઠિત બનાવ્યો, અને નવા સ્થપાયેલા મુડીવાદી રાજ્યતંત્રીખંડળ સામે મોરચા માંડ્યા. 'આ રાજ્યતંત્રના ઉઘાડેડોગ અસ્વીકારનો અને નિર્દય સામનાનો માર્ગ હશે' એ લેનીનની ગર્જનાએ પ્રજાકલ્યાણના નામ નીચે સામ્રાજ્યવાદી માનસ ધરાવતા નવા રાજ્યતંત્રનો મૃત્યુધંટ બજાવ્યો.

એપ્રિલથી ઓક્ટોબરની વચ્ચે ઉપરાઉપરી એવા અસામાન્ય બનાવો બન્યે ગયા કે જેને પરિણામે આખરે લેનીનનું જીવનધ્યેય સિદ્ધ થયું, લેનીનનું સ્વપ્ન સાકાર બન્યું, લેનીને આ દુઃખી અને મુડીવાદપીડિત જગતને સર્વસુખ અને સર્વસમાનતાનો આદર્શ આપીને કૃતાર્થતાનો આનન્દ માણ્યો.

લેનીને રશિયામાં પગ મૂક્યા પછી કલમ અને જીંદગીથી ઘોષમાર પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખ્યું. નવી રાજકીય અસ્થિતાથી તેજસ્વી અને ઝારશાહીને પલકમાં જમીનદોસ્ત કર્યાથી આત્મ-શ્રદ્ધાવાન રશિયન લોકગણ લેનીનના અથાક પરિશ્રમને પરિણામે પામતો થયો કે ફેબ્રુઆરી વિપ્લવના સંતાન રૂપ નવું રાજ્યતંત્ર સમાધાનપ્રિય વિનીતોનું મંડળ છે; તે પ્રજા-ધ્વજાને સન્માનવાનો દેખાવ કરી વસ્તુતઃ પ્રજા-ધ્વજાને ઠોકરે મારવા માગે છે અને જૂનું ઝારશાહી તંત્ર જે રીતે કામદારોને અને સિપાઈઓને બૂખમરો વેઠાવીને પણ યુદ્ધ રાખવા ધ્વજનું હાથું તે રીતે જ યુદ્ધ જારી રાખવા ધ્વજે છે. આ કાળે લેનીન રશિયાના તખ્તા ઉપર ન હોત, તો સમાધાનપ્રિય વિનીતોનું નવું રાજ્ય-તંત્રીમંડળ 'વિપ્લવ દીર્ઘાયુ હો ! વિપ્લવનો જય હો !' એવા એવા લોકગણને આકર્ષતા મંત્રોનું રટણ કરવાની સાથેસાથ એથી હલકી દિશામાં જ રશિયાના રાજ્યતંત્રના નાવને હંકાર્યે જત, અને લોકોને માત્ર છેલ્લી ઘડીએ જ એનું જ્ઞાન થાત. લેનીને નવા રાજ્યતંત્રીમંડળના પ્રત્યેક પગલાંનું પ્રત્યેક ઉચ્ચારણનું અને પ્રત્યેક વિચારનું નિર્દય પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું અને એ રીતે લોકગણને એ રાજ્યતંત્રનું સાચું સ્વરૂપ ફરી ફરીને બતાવવા માંડ્યું.

લોકગણની આંખ ઉપરના પડળ ઉતારી નાંખનાર નવા રાજ્યતંત્રનું પહેલું કાર્ય તે તેની યુરોપીય વિગ્રહ પરત્વેની નીતિ. ઝારશાહીને કિચકાતી નાંખતી વેળા લોકોએ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો હતો કે 'કોઈ પણ સંજોગોમાં અમે યુદ્ધ જારી રાખવા

ધમ્મતા નથી. અત્યારનો યુરોપીય વિગ્રહ એ સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોનો સત્તાની ખેંચતાણુ માટેનો સંગ્રામ છે. સામ્યવાદી રશિયા એમાં ન જ ભળી શકે. રશિયાએ તત્કાળ એ સંગ્રામથી દૂર થવું જોઈએ. ' નવા રાજ્યતંત્રે મોઢેથી એ લોક-ધમ્મજાને સન્માની; પણ અંદરખાતેથી યુદ્ધ જારી રાખ્યું. નવા રાજ્યતંત્રના વિદેશી પ્રધાને મિત્ર રાજ્યોને ખાનગી ખરીતાઓ મોકલ્યાને ખોળાધરી આપી કે 'રાજ્યતંત્ર બદલાયું છે, પણ યુદ્ધ પરત્વેની નીતિ નથી બદલાઈ, રશિયા મિત્રરાજ્યોને પક્ષે ઠેક સુધી લડશે. ' બીજી પાસ નવા રાજ્યતંત્રે યુદ્ધ જારી રાખવા નવી ' લેનો ' ઉભી કરવા માંડી.

નવા રાજ્યતંત્રની આ નીતિના વર્તમાન સામાન્ય જનતાએ સખ્ત આધાત સાથે સાંભળ્યા. લેનીનના બોલ્શેવિક પક્ષની મધ્યસ્થ સભાએ એ નીતિ ઉપર ઉચ્ચ ધિક્કાર વરસાવનાર જાહેરનામું બહાર પાડ્યું અને જનસમુદાયને બ્રામક શબ્દજળમાં ન ફસાવા એતવણી સુણાવી. છેવટે લેનીનપક્ષના એ જાહેરનામાએ લોક-ગણને અનુરોધ કર્યો કે : 'વિપ્લવવાદી લોકગણ અને વિપ્લવવાદી સૈનિકોના પ્રતિનિધિ તરીકે કામદારો અને સૈનિકોની સોવીયેટો રાજ્યસત્તા હાથમાં લ્યે અને લોકગણની બહુમતિના સમર્થનથી રાજ્યતંત્ર ચલાવે, એ એક જ માર્ગે યુદ્ધનો અંત આવશે અને જગતમાં સાચી શાન્તિ વ્યાપશે. કામદારો અને મુડીવાદીઓની વચ્ચેનો વર્ગ, જે બન્ને વર્ગની વચ્ચે ઝુલે છે, તેના ઉગારનો પણ એક જ માર્ગ છે : અને તે એ કે તેણે ઝુલવાનું છોડી વિપ્લવ-વાદી લોકગણના બેઠે બની જવું. '

લેનીનપક્ષના આ જાહેરનામાં પછી, સૈનિકો અને કામદારોના અસંતોષે આર્વિભાવ શોધ્યો. એપ્રિલ ૧૯થી ૨૧ સુધીના દિવસોએ કામદારોનાં સરઘસ અને સૈનિકોનો ટૂંકડીઓ પ્રધાનમંડ-ળની કચેરીઓ વાળા મેરીઆ પેલેસની આસપાસ ફરવા માંડી. એને મોખરે રહેલા 'વિદેશી પ્રધાનને રૂપસદ આપો । કામચલાઉ રાજ્ય-

તંત્રનો અંત આણો !' વગેરે જાહેરનામાં પ્રધાનોને મૂંઝવી રહ્યાં. તેમની પ્રેરણાથી 'લેનીનને હાથપાર કરો, લેનીનને ગીરફતાર કરો' એવાં જાહેરનામાં વાળા એક સામો તમાશો યોજાયો, અને પક્ષો વચ્ચે અથડામણી થઈ. અને પક્ષોએ હથિયાર ઉંચક્યાં. લેનીન-પક્ષના બળનો સ્વીકાર કરી લેનીનવિરોધી તમાશગીરો નાસી ગયા. ફ્રેન્ચઆરી વિપ્લવ પછી, પાટનગરનો રાજમાર્ગ પહેલી વાર લોહીથી ભીંજાયો. રશિયાનું રાજદ્વારી આકાશ ઉપરથી નિરજ્ર લાગતું તેમાં નવાં વાદળાં દેખાયાં.

પેટ્રોગ્રેડનું પુનરાવર્તન મોસ્કોમાં થયું. કારખાનાનાં કામદારો હથિયાર છોડી કારખાનાની બહાર નીકળ્યા, વિપ્લવવાદી ગીત ગાતાં શહેરના મધ્ય ચોકમાં પહોંચ્યા અને જાહેર સભાઓ ભરી સંબળાવ્યું કે 'અમે કામચલાઉ રાજ્યતંત્રનો અંત આહીએ છીએ.' એ પડકાર પછી કામદારો સરખસ સ્વરૂપે મોસ્કોની સોવીયેટ કચેરીએ ગયા. નેતાઓએ તેમની પીઠ થાપડી, પણ ધુર્તને માટે શાન્તિ ધરવા સૂચવ્યું. નેતાઓએ કામદારોને કહ્યું : 'હાકલ પડે ત્યારે ઝુકાવવા તૈયાર રહેજો. અત્યારે શાન્તિ ધરો.'

કામદારોના આ રોષપ્રદર્શનની કામચલાઉ રાજ્યતંત્ર ઉપર તત્કાળ અસર થઈ. કામચલાઉ રાજ્યતંત્રીમંડળે પોતાના પાંચ પ્રધાનો પાસે રાજનામાં અપાવ્યાં અને તેમને સ્થાને વિરોધી પક્ષના નેતાઓને લીધા. રશિયાનું પહેલું સંમિશ્ર રાજ્યતંત્ર—Coalition Government—હસ્તીમાં આવ્યું. વિરોધી પક્ષ આ નવા પ્રધાનમંડળમાં લઘુમતિ ધરાવતો હતો. એટલે તે કંઈ ખાસ અસર ઉપજાવી શકે તે અશક્ય હતું.

આ તંત્રપલટા ઉપર લેનીને ૧૪મી મેના દિવસે નીચે મુજબ લખ્યું: '૧૯ થી ૨૧ એપ્રિલના દિવસોએ પેટ્રોગ્રેડમાં ફરી વાર ગંભીર આંતરિક યુદ્ધ મચે એવું વાતાવરણ હતું...થોડા દિવસ ગયા અને સંમિશ્ર રાજ્યતંત્રનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. સંમિશ્ર રાજ્યતંત્ર રચાયું. હવે વાતો ચાલે છે કે કામચલાઉ રાજ્યતંત્રી-

મંડળના બધા પ્રધાનો ફારેગ થશે અને નવું જ પ્રધાનમંડળ રચાશે. આમ અત્યારનું તંત્ર અસ્થિર સ્થિતિ ભોગવે છે તેની પાછળ ક્યાં કારણો છે?...અત્યારનું કામચલાઉ રાજ્યતંત્ર મુડીવાદીઓનું પ્રતિનિધિ છે. તે યુદ્ધમાંથી ફારેગ થવાની સ્થિતિમાં નથી. જેનું તે પ્રતિનિધિ છે તે મુડીવાદીઓનું હિત અને જમીનદારોની જમીનો તેણે રક્ષવાં જોઈએ. ત્યારે કામદારો અને સૈનિકોની સોવીયેટો એ તો એક જૂદા જ વર્ગની પ્રતિનિધિ છે. એ વર્ગને યુદ્ધ સાથે નિસ્પર્ધ નથી, મુડીવાદીઓ નફાના ગંજ ખડકથે જાય તેમાં તેને હિત નથી, જમીનદારોની જમીન આપાદ રહે એ તેના લાભની વાત નથી...તેઓ અને મુડીવાદીઓ સંમિશ્ર પ્રધાનમંડળ રચી રાજ્યતંત્ર ચલાવે એ અશક્ય છે. એ સ્થિતિ ઝાઝા દિવસ નહિ નભે...આ સ્થિતિના ઉકેલ માટે રશિયન પ્રજા પાસે એક જ માર્ગ છે: અને તે માર્ગ તે અમારો માર્ગ છે. અમે કહીએ છીએ કે મુડીવાદીઓને રશિયાના રાજ્ય-તંત્રમાં ક્યાંય સ્થાન નહિ રહેવું જોઈએ. સર્વ સત્તા સોવીયેટનાં હાથમાં આવવી જોઈએ. એકાદ પ્રધાનનો ફેરફાર અર્થશૂન્ય છે. આખી નીતિ બદલાવી જોઈએ...બધી સત્તા કામદારો અને સૈનિકોની સોવીયેટના હાથમાં આવવી જોઈએ. મુડીવાદીઓમાં હવે રજા માત્ર ઇતખાર નહિ મૂકવો જોઈએ.’

લેનીનની આ વિચારણા કામદારોના હૃદયમાં સીધી ઉતરી ગઈ. બધી સત્તા કામદારો અને સૈનિકોની સોવીયેટના હાથમાં આવવી જોઈએ. મુડીવાદીઓમાં હવે રજા માત્ર ઇતખાર નહિ મૂકવો જોઈએ.’—લેનીનનાં એ વચનો તેમની રજુગર્જના બની ગયાં.

લેનીન વધારે ને વધારે એકાગ્રતાથી તેના પક્ષને સુદૃઢ બનાવવામાં ગુંથાયો. તેની તેજસ્વી વિચારણાએ સંખ્યાબંધ કામદારોને શિથિલતા ફેંકી દીધી અને બહુ બોલશેવીક બનાવવા માંડ્યા. ફેબ્રુઆરી વિપ્લવ પછીના એ મહિનામાં તેના પક્ષના સભ્યોની સંખ્યા ખૂબ

ખૂબ વધી. એક પેટ્રોગ્રેડમાં જ, વિપ્લવ પછીના એ મહિનામાં સભ્ય-સંખ્યા સોળ ગણી વધી. ખીજાં કેટલાંય શહેરોમાં ત્રીશ ત્રીશ ગણી વધી. લેનીનનો પક્ષ જોતજોતામાં રશિયામાં સર્વોપરિ પક્ષ બની રહ્યો. લેનીનની વિચારણા, મહાપૂર સર્વ સપાટ જમીન ઉપર ફરી વળે તેમ, આખા રશિયામાં ફરી વળી.

લેનીને તેના પક્ષના અખબારમાં ઉચ્ચાર્યું: ‘રશિયાભરના બોલ્શેવીકોની એક પરિષદ ભરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. રશિયાભરના બોલ્શેવીકો બરાબર સંગઠિત અને, એક આદમીની જેમ કાર્ય કરે એવી બળ-જમાવટ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.’ એ માસની ૭ મી તારીખથી ૧૨ મી તારીખ સુધી અખિલ રશિયન બોલ્શેવીક મહાસભા મળી. મહાસભા અદ્ભુત સફળતાથી વિભૂષિત બની. લેનીનનો આશય પાર પડ્યો. વિરોધી પક્ષના-મેન્શેવીકોના અખબારને પણ કબૂલવું પડ્યું કે ‘લેનીનની પ્રતિભાએ આખી મહાસભાને વશ કરી લીધેલી....લેનીનના પ્રભાવ પરત્વે એ મત હોઠ શકે નહીં.’

બોલ્શેવીક મહાસભાએ કેટલાક અતિ મહત્ત્વના ઠરાવો પસાર કર્યા. ‘બોલ્શેવીક પક્ષે તેના બધા બળપૂર્વક રશિયાભરમાંથી તમામ જમીનદારી મિલકત તત્કાળ અને સંપૂર્ણ રીતે કબજે કરી લેવાનો નિર્ધાર પોકાર્યો ; લેનીનના ચોથી એપ્રિલના વિખ્યાત વ્યાખ્યાનના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો.

આમ, એક પાસે બોલ્શેવીકોની મહાસભાએ બોલ્શેવીક પક્ષમાં નવું બળ પૂર્યું અને રાજ્યતંત્રનો કબજો લઈ લેવાને માટે તેને તૈયાર બનાવી દીધો, ત્યારે, બીજી પાસે, સંમિશ્ર રાજ્યતંત્ર વધારે ને વધારે શિથિલ અને શક્તિહીન બનતું ગયું. તેના સૈન્યની ટૂંકડીઓએ તેની યુદ્ધનીતિ સામેનો અસંતોષ જાહેર કરવા બળવાનો માર્ગ લીધો. જુન અને જુલાઈમાં સંખ્યામંદ બળવાઓ થયા. સેનાપતિએ અને યુદ્ધપ્રધાને બળવાખોર સિપાઈઓને આકરામાં આકરી સજ્જઓ ફટકારી. પણ એવી પરિસ્થિતિ લગીરે સુધરી નહિ.

પહેલાં સંમિત્ર રાજ્યતંત્રની સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધારે ખરાબ થતી ચાલી. કેટલાંય સ્થળોએ બંને પ્રતસ્પર્ધી પક્ષોના માણસોની પરસ્પર વિરોધી લાગણી એટલી ઉગ્ર બની ગઈ કે રમખાણો થયાં અને લોહી રેડાયાં. મુડીવાદી અખબારોએ અને રાજ્યતંત્ર બોલ્શેવીક પક્ષને એ માટે જવાબદાર ગણ્યો. તે પક્ષના નેતાઓને કોઈ ને કોઈ બહાના નીચે ગીરફતાર કર્યા, તેમનાં અખબારોને બંધ કર્યા, તેમનાં અખબારી કાર્યાલયોનો નાશ કર્યો. આ અધૂર હોય તેમ, બોલ્શેવીકોની વિરુદ્ધ પ્રજામત કેળવવા મુડીવાદી અખબારોએ ઉઘાડે છોગ બોલ્શેવીક પક્ષના નેતાઓને જર્મનોના પમારદાર ખાતમીદારો કહેવા માંડ્યા.

પણ લેનીન ઉપર તેની કંઈ જ અસર થઈ નહીં. સંમિત્ર પ્રધાનમંડળનાં આ દમન-પમલાંને તેણે જાહેર આવકાર આપ્યો. એ ગણિતશાસ્ત્રીએ તેનું અફર ગણિત ગણી છેલ્લું આગમ ભાખ્યું: 'આ સંમિત્ર પ્રધાનમંડળનું આયુષ્ય થોડાં જ અઠવાડિયાંનું છે. મિરિશ્ચૂમ ઉપરથી કોઈ મોટી શિલા પડે અને ચૂરેચૂરા થઈ જાય, તેમ આ રાજ્યતંત્રને હું તેના ઉચ્ચ સ્થાન ઉપરથી પડતું જોઉં છું. તે ક્રિયા શરૂ થઈ ચૂકી છે. વિજ્ઞાનના નિયમ મુજબ એ પતનનો વેગ વધતો જાય છે. થોડા જ દિવસોમાં હું એનો નાશ જોઉં છું.'

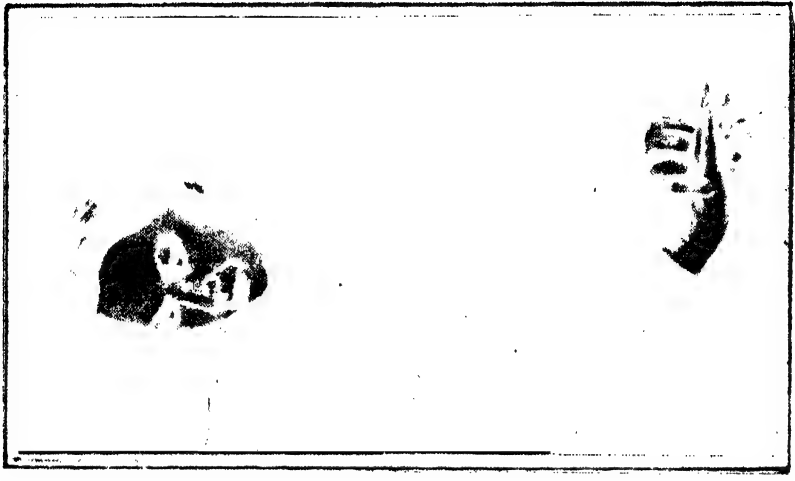
પહેલું સંમિત્ર રાજ્યતંત્ર તૂટ્યું : તેને સ્થાને બીજું સંમિત્ર રાજ્યતંત્ર આવ્યું. તેના પ્રધાનમંડળમાં સામ્યવાદીઓને બહુમતિ મળી. પણ કામદારોના મોટા સમુદાય કોઈ પણ પ્રકારના સમાધાનનો વિરોધી હતો. તેને તો કુલઝપટ સત્તા તેના હાથમાં જોઈતી હતી. એટલે આ ત્રીજો અખતરો પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

લેનીને બીજા સંમિત્ર રાજ્યતંત્રની નિર્દય ઝાટકણી કાઢી અને તેના અનુયાયીઓને અનુરોધ કર્યો : 'દોર ન ચૂકજો: બધી સત્તા કામદારો અને સૈનિકોની સોવિયેટના હાથમાં આવવી

સેનીન

સેનીનનાં પત્ની

જોઈએ. મુડીવાદીઓમાં હવે રજમાત્ર ઇતખાર નહિ મૂકવો જોઈએ.’-એ રણગર્જના, સાધ્ય સિદ્ધ થાય, ત્યાં સુધી, ન જૂલજો.’

અસામાન્ય વેગથી બોલ્શેવિક પક્ષનું બળ વધતું જ ગયું. મુડીવાદીઓ અને જમીનદારોના હાથમાં હથિયાર બનીને રમનાર બીજા સંમિશ્ર રાજતંત્રનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો. ઓક્ટોબર વિપ્લવ-જેણે રશિયાના રાજતંત્રનું સુકાન કામદારો અને સૈનિકોની સોવિયેટના હાથમાં મૂક્યું તે ઓક્ટોબર વિપ્લવનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. લેનીન છેલ્લો હલ્લો કરવાને તૈયાર બની રહ્યો.

§ ૧૨

એક નાના, સાવ સાદા ઓરડામાં એક પુરુષ બેઠો હતો. ઓરડામાં એક નાનું ટેબલ, એક ખુરશી અને એક બાંકડો-એટલું જ સાહિત્ય હતું. ટેબલ ઉપર કાગળો પથરાયેલા પડ્યા હતા અને તે પુરુષ નાના દીવાને ઝીણે અજવાળે-એ રાતનો સમય હતો-ઉઘે માથે કાગળો વાંચી રહ્યો હતો અને કંઈક લખી રહ્યો હતો. ટેબલ ઉપર કાગળોથી અર્ધી ઢંકાયેલી પીસ્તોલ પડી હતી. પડખે જ એક નાની રકાબીમાં થોડું સાદું ખાવાનું પડ્યું હતું. પણ તે પુરુષ તેના કામમાં એટલો ગુંચાયો હતો કે તેને ખાવાનું પણ ભાન નહોતું.

એ પુરુષ તે લેનીન. ૧૯૧૭નો ઓક્ટોબર વિપ્લવ સફળ થયા પછી, બોલ્શેવિકોના હાથમાં રશિયાનું રાજતંત્ર આવ્યું અને લેનીન તેનો મુખ્ય સુકાની બન્યો. ત્યારથી તે તેની ભાવનાને સ્થૂલાકાર આપવા, તેના આદર્શ મુજબ નૂતન રશિયા રચવા, તેના સામ્યવાદને રશિયામાં મૂર્તિમંત બનાવવા, દિવસ અને રાત ઉઘે માથે મહેનત કરતો. કશા જ બબકા વિનાના એ સાદા

ઔરડામાં કશા જ દોરદમામ વિના એસી, તેણે રશિયાના પુન-
વિધાનનું કાર્ય આરંભ્યું. ઓક્ટોબર વિપ્લવ પછી, લેનીનને
રશિયાનું રાજતંત્ર ચલાવતો નીરખનારના અંતરમાં ઉપરની છબી
અંકાઇ ગઇ છે. લેનીનના જીવનકથાકારો લેનીનનો એ ઔરડો
અને લેનીનની યોગી-પ્રકૃતિની આજે મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી
રહ્યા છે. આદર્શ અને ભાવના પાછળ ગાંડા બનેલા એ પુરુષને
કોઇ અંગત સુખભોગની અભિલાષા નહોતી તેનો આથી વિશેષ
જવલંત પુરાવો કયો હોઇ શકે ?

૧૯૧૭ નો ફેબ્રુઆરી વિપ્લવ : એપ્રિલમાં લેનીનનું રશિ-
યામાં આગમન : એક તસુ પણ નમતું નહીં આપવાની લેનીનની
રણગર્જના : પહેલું સંમિશ્ર પ્રધાનમંડળ : બીજું સંમિશ્ર પ્રધાન-
મંડળ : રશિયાની રાજકીય પરિસ્થિતિ. એટલે સુધી પહોંચ્યા
પછી ઓક્ટોબર વિપ્લવનો દિવસ-કામદારો અને સૈનિકોની
સેવીયેટના રાજતંત્રની સ્થાપનાનો દિવસ દૂર નહતો. કામચલાઉ
રાજ્યતંત્રના બીજા સંમિશ્ર પ્રધાનમંડળના પ્રત્યેક પગલાંએ એ
દિવસને વધારે ને વધારે નજીક આણ્યો. બીજા સંમિશ્ર પ્રધાન-
મંડળના પ્રમુખને સ્થાને ફેરેન્સ્કીની વરણી થયા પછી, તેણે
બોલ્શેવીક પક્ષના નેતાઓને ગીરફતાર કરવાનો હુકમ કર્યો. લેની-
નની જમણી ભુજ સમા ટ્રોટ્સ્કી અને ડુનાશ્વસ્કીને ગીરફતાર
કરવામાં આવ્યા. લોકસમુદાયથી એ ન સાંખી શકાયું. પેટ્રોગ્રેડની
સેવીયેટે પોતાની સામાન્ય સભા બોલાવી, બોલ્શેવીકોની બહુ-
મતિ વાળી નવી કાર્યવાહક સમિતિ નીમી. ટ્રોટ્સ્કીની પ્રમુખ
તરીકે ચૂંટણી કરી. મોસ્કોએ પેટ્રોગ્રેડનું અનુકરણ કર્યું. રશિયાના
તમામ શહેરોના કામદારોએ કામચલાઉ રાજતંત્ર અને તેના
નેતાઓ પ્રતિનો રહોસરહો સફલાવ ખખેરી નાખી સંપૂર્ણપણે
લેનીનનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું. ઓક્ટોબરની ૨૩મી તારીખે બોલ્શે-
વીક પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિએ કામચલાઉ રાજ્યતંત્ર સામે
હથિયારબંધ બળવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો અને તેનો અમલ કરવા
કામદારોને હાકલ પાડી. પેટ્રોગ્રેડ અને મોસ્કોની સેવીયેટોએ

વિપ્લવવાદી લશ્કરી કમીટીઓ નીમી. બોલ્શેવીકો અને કામચલાઉ રાજ્યતંત્રની સામે આખરી જંગ મંડાયો. નવેમ્બરની સાતમી તારીખે અખિલ રશિયા સોવિયેટ મહાસભાએ પોતાનું ખીણું અધિવેશન ભરી, તે દિવસથી પોતે રશિયાની સર્વોપરિ રાજ્યસત્તા હોવાનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. તેણે પોતાની વિપ્લવવાદી લશ્કરી સામેલિતે કામચલાઉ રાજ્યતંત્રના લશ્કરો સાથે છેલ્લી લડાઇ લડવા ફરમાન દીધું.....અને અકટોબર વિપ્લવ પૂરો થયો. કેરેન્સ્કીનું રાજ્યતંત્ર જમીનદોરત થયું. લેનીન જેને માટે ત્રીશ ત્રીશ વર્ષ થયાં અમાનુષી પરિશ્રમ લાઇ રહ્યો હતો તે કામદારો અને મૈનિકોની સોવીયેટના સંપૂર્ણ સામ્યવાદી રાજ્ય-તંત્રની સ્થાપના થઇ. જગતના ઇતિહાસમાં નવો યુગ મંડાયો.

નવેમ્બરની નવમી તારીખે સોવીયેટ પ્રધાનમંડળ રચાયું. જીન્દગીનો મોટો ભાગ જેમણે કારાગારમાં અથવા તો દેશપાર ભટકવામાં વિતાવેલો, જેમને રાજ્યતંત્ર ચલાવવાનો કંઈ અનુભવ નહોતો, જેઓ માત્ર પોતાના સિદ્ધાન્તો અને ભાવનાઓ રાજ્યતંત્રમાં ઉતારવા ઝંખતા હતા, એવા બોલ્શેવીક અગ્રણીઓ સોવીયેટ રાજ્યતંત્રના પ્રધાનો બન્યા. લેનીનને વડા પ્રધાનનું પદ સોંપાયું. બિનઅનુભવી, અવ્યવહાર, ભાવનાવાદી બોલ્શેવીક અગ્રણીઓને રાજ્યતંત્ર સંભાળતા જેમને યુરોપના અનુભવી, વ્યવહાર અને કાળના ખાધેલા સામ્રાજ્યવાદી મુસદ્દીઓ મુછમાં હસ્યા. તેમણે નવા તંત્રની આવરદા માંડ ત્રણ દિવસની કલ્પી. યુરોપના સામ્રાજ્યવાદી અખબારોએ અદ્વૈત સાથે એ જાહેર પણ ક્યું. લેનીન સામે મુછમાં હસ્યો. તેણે તેના અખબારમાં એટલા જ જોરદાર અદ્વૈત સાથે જવાબ આપ્યો: ‘યુરોપના સામ્રાજ્યવાદીઓ અને મુડીવાદીઓના ખમે તેવા વિરોધ છતાં, રશિયામાં સામ્યવાદ અને સોવીયેટ રાજ્યતંત્ર રહેવા નિર્માયાં છે.’ અને લેનીનની એ વાણી સાચી ઠરી છે.

લેનીન અને તેના સાથીઓના રશિયાના નવસર્જનની તવારીખ એ જગતે કદિ ન જોયેલી, કદિ ન કલ્પેલી એવી અદ્ભુત

તવારીખ છે. લેનીન અને તેના સાથીઓના હાથમાં સત્તા આવ્યાને આજે અગ્યારમું વર્ષ ચાલે છે. એટલા સમયમાં તો તેમણે યુરોપના મુડીવાદી મુસદ્દીઓની ભ્રમણા ભાંગી નાંખી છે અને તેમની ગણતરીઓને ખોટી ઠરાવી દીધી છે. યુરોપ અને સકળ દુનિયા આજે રશિયાને આશાભૂમિ તરીકે વધાવી રહ્યાં છે. સમાનતા, અંધુભાવ અને વિશ્વશાન્તિમાં માનનારો જગતભરનો વિચારક વર્ગ આજે રશિયા તરફ આશાભરી મીટ માંડી રહ્યો છે. લેનીન અને તેના સાથીઓએ ૧૯૧૭ના અક્ટોબર વિપ્લવ પછી રાજ્ય-તંત્રનું સુકાન હાથમાં લીધા પછી એ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી.

૧૯૧૭ના અક્ટોબર વિપ્લવ પછી, પ્રથમનાં પાંચ વર્ષ સુધી તો, લેનીન અને તેના સાથીઓનો બધો સમય, યુરોપના સામ્રાજ્યવાદી રાષ્ટ્રોના અનેક પ્રકારના હલ્લાઓનો સામનો કરવામાં અને આંતરિક કલહનો અંત આણી આદર્શ મુજબનું સર્જનકાર્ય આરંભવાનું વાતાવરણ તૈયાર કરવામાં ગયો. લેનીને રશિયાના સરમુખત્યાર બનવાની સાથે જ, સૌથી પહેલું કાર્ય યુરોપીય વિગ્રહમાંથી રશિયાના સૈન્યોને પાછા ખેંચી લેવાનું ક્યું. ટ્રોટ્સ્કી, જેણે સોવીયેટ પ્રધાનમંડળમાં વિદેશ પ્રધાનનું પદ લીધું હતું તેણે જર્મનીની સાથે યુદ્ધવિરામની જાહેરાત કરી અને સુવ્રેહની મંત્રણાઓ આદરી. આખરે ૧૯૨૮ના માર્ચની ત્રીજી તારીખે બેસ્ટ-લીટોશક મુકામે જર્મની અને રશિયાએ સુવ્રેહનામાં ઉપર સહી મૂકી. જર્મની સિવાય બીજાં યુરોપીય રાષ્ટ્રો સાથે તો દુસ્મનાવટ ચાલુ જ રહી.

લેનીનને ઉથલાવી નાંખવાની યુરોપીય રાષ્ટ્રોએ અનેક યુક્તિઓ અજમાવી જોઈ. એ બધા કાવાદાવાને લેનીન બરાબર પૂરો પડ્યો. બીજી પાસે લેનીનને રશિયાની અંદર ઝારના હિમાયતીઓ, મુડીવાદીઓ, સમાધાનપ્રિય મેન્શેવીકો વગેરે જૂદા જૂદા પક્ષોના આક્રમણોનો સામનો કરવો પડ્યો. લેનીન પાસે લશ્કર હતું જ નહિ અને દરરોજ રશિયાના જૂદા

જૂદા ભાગોમાં નવા બળવાઓ શરૂ થતા. લેનીનને બધા સમય એ વિપત્તિઓની સામે લડવાના બૂધો યોજવામાં જતો. એ છતાં લેનીને કામદારોને તેમના માનવીય હક્કો બક્ષનાર જાહેરનામું બહાર પાડવામાં અને તે મુજબ શાસનો કાઢવામાં જરા યે વિલંબ ન કર્યો. ૧૯૧૮ના જાન્યુઆરીની ૧૬મી તારીખે સોવીયેટોની મધ્યસ્થ કાર્યવાહક સમિતિએ કામદારોના હક્કોનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું અને રશિયાને સોવીયેટ પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું. આ બંને મહત્વનાં જાહેરનામાં પછી સોવીયેટ સરકારે રાતું લશ્કર ઉભું કર્યું; સરકારી કચેરીઓ મોસ્કો લઈ ગયા; મોસ્કોને સોવીયેટ પાટનગર બનાવ્યું; ૩૦મી જુને કારખાનાં અને ખાણોને રાજ્યની માલિકાનાં જાહેર કર્યાં; ૧૬મી જુલાઈએ ઝાર અને તેના કુટુંબને ઠાર કરી ઝારશાહીની તવારીખની પૂર્ણાંકિત કરી.

આ બધા પછી, લેનીને રશિયાના સામાન્ય જનસમુદાયના કલ્યાણનાં એક પછી એક પગલાં યોજવા માંડ્યાં. સોવીયેટ સરકારને અંધાધુંધી, અવ્યવસ્થા અને ખાનાખરાબીઓ જેવો વારસો મળ્યો હતો તેવો ખીજ કોઈ સરકારને ઇતિહાસમાં નથી મળ્યો. સોવીયેટ સરકારનું એ સૌથી મોટું દુર્ભાગ્ય હતું. સૌથી પ્રથમ તેણે એ અંધાધુંધી અને અવ્યવસ્થાને સ્થાને સુવ્યવસ્થા અને સુશાસન સ્થાપવાનું હતું અને પછી જ જનકલ્યાણની જૂદી જૂદી યોજનાઓ ગતિમાં મૂકવાની હતી. લેનીનના સાથીઓ બંને કાર્ય એક સાથે કરતા હતા. તેઓ એક પાસ જૂદા જૂદા ભાગોમાં થતા બળવાઓ શમાવતા અને બળવાખોરોને પકડી ઉગ્ર શાસન આપતા અને ખીજ પાસ રશિયાભરમાંથી દશ વર્ષમાં અબજોજણને દેશવટો દેવાની, ૧૯૨૭ના નવેમ્બરની સાતમી તારીખે-ઓક્ટોબર વિપ્લવની દશમી વર્ષગાંઠના દિવસે- રશિયામાં ચાહે તે ઉમરનો કોઈ પણ પુરૂષ કે સ્ત્રી લખી વાંચી જાણતો હોવાની, રશિયાનાં ગામડાંઓમાં વીજળીની બતીઓ નાંખવાની, રશિયાના ખેડૂતોના ખેતરોમાં ખેતીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધ-

તિઓ દાખલ કરવાની, રશિયન નારીને રશિયન પુરુષ જેટલા જ અધિકારો ભોગવતી કરવાની-વગેરે અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા માંડી. લેનીનનો અધો સમય આવી યોજનાઓ ઘડવામાં અને તેની વિગતો નક્કી કરી તેને અમલમાં મૂકવામાં જ જતો. લેનીન તેના નાના સાદા ઓરડામાં બેસી એક જ કલમે ઇંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, આસ્ટ્રેલીયા વગેરે યુરોપીય રાષ્ટ્રોની સરકારો સાથે સુલેહના સંદેશોઓ ચલાવતો, એ જ કલમે રશિયન બળવાખોરોને કારાવાસ, સાષ્ટ્રીયીયાવાસ, દેશપારી અને ફાંસીની સજાઓ ફરમાવતો; અને એ જ કલમે જનકલ્યાણની નવી નવી યોજનાઓ અમલમાં મૂકતો. એ બધાં કાર્યો સમાન સ્વસ્થતાપૂર્વક કયે જતો. એ બધામાં તે સામ્યવાદની સંસ્થાપનાની બધી ક્રિયાની પ્રોત્સાહક પ્રગતિ જોતો.

લેનીનની વિચારણાનાં તમામ સૂત્રો પ્રધાનપણે એક જ સાધ્યની સિદ્ધિ મેળવવા મથતાં. લેનીન કામદારો અને કૃષિકારોને સાચું સુખ સંપડે એવા માર્ગો યોજવા પાછળ જ તેની બધી બુદ્ધિશક્તિ ખર્ચતો. રશિયાનો કામદાર અને કૃષિકાર, જે દિવસ-રાત કાળી મહેનત કરે છે, જે સંપત્તિનો સાચો ઉત્પાદક છે, જેના કલ્યાણ અર્થે સોવીયેટ સરકાર હસ્તીમાં આવી છે, તેની જીવનરીતિ બદલે, તેનું જીવનગાનીનું ધોરણ ઉચું આવે, તે અસ્મિતાવાન બની વિરોધી બળોની સામે ટકાર મસ્તકે ઝઝૂમે, એ લેનીનની અને લેનીનના સાથીઓની એટલે કે નવા સોવીયેટ રાજ્યતંત્રની અભિલાષા હતી. એ અભિલાષા સિદ્ધ કરવા તેમણે અથાક પરિશ્રમ લીધો: અને લેનીનના જીવનકાળમાં જ એ અભિલાષા લગભગ સિદ્ધ કરી. લેનીનના વિરોધીઓ પણ આજે કબૂલ કરે છે કે આજ સુધીના ઇતિહાસમાં કોઈ રાજ્ય-તંત્રે સોવીયેટ સરકારની એકાગ્રતાપૂર્વક જનસમાજના કલ્યાણને માટે પરિશ્રમ નથી લીધો. અને એટલે જ, મધ્યકાલીન જર્મીન-દારશાહીની જજોઈ સાવ ચૂસાઈ ગયેલા અને રક્તપિપાસુ ઝાર-શાહીની જૂઠ્ઠાચક્રીમાં પીલાઈ નિર્જીવ બની ગયેલા રશિયાનો

આમવર્ગ આ સોવીયેટ રાજ્યતંત્ર નીચે સ્વાધીન જીવનના નવા પ્રાણુથી તેજસ્વી અને આર્થિક સમાનતાના નવા રૂઢિરથી પુષ્ટ બન્યો છે.

પણ એ બધું છતાં, લેનીન તેના જીવનકાળમાં તેનું ધ્યેય સંપૂર્ણપણે સિદ્ધ ન કરી શક્યો. લેનીન તેના હાથમાં રાજ્યસત્તા આપ્યા પછી બહુ ઝાઝું ન જીવ્યો. લેનીન ઉપર વિરોધીઓ તરફથી ત્રણચારવાર જીવલેણ હુલાઓ થયા. દિવસરાત રાજ્ય-તંત્રના મુખ્ય સુકાની તરીકે કામ કરીને તેણે તેના શરીરને તોડી નાંખ્યું. ત્રણ દશકાના દેશવટા અને રખડપાટ પછી ૪૭ વર્ષની ઉંમરે ૧૯૨૭માં રશિયામાં પાછા ફરનાર લેનીને ૧૯૨૭ની આખરમાં રશિયાના રાજ્યતંત્રની લગામો હાથમાં લીધાને પૂરાં છ વર્ષ ન થયાં ત્યાં તો લેનીનનું શરીર સાવ નંખાઇ ગયું; લેનીન 'જીવતા શબ' જેવો બની ગયો; લેનીનના જ્ઞાનતંતુઓ પણ એટલા થાકી ગયા કે તેમણે પણ કામ આપવાની ના પાડી. ૧૯૨૨માં એક દિવસ સવારે તે પથારીમાંથી ઉભો થવા ગયો; પણ ઉભો થઇ શક્યો નહિ; બોલવા ગયો પણ બોલી શક્યો નહિ. લેનીનના દાક્તરોએ કહ્યું: 'લેનીનને માનસિક અને શારીરિક પક્ષઘાત થયો છે. લેનીનના મસ્તિષ્કના જ્ઞાનતંતુ તૂટી ગયા છે.' લેનીનને આરામ માટે ગામડામાં લઇ ગયા. લેનીન થોડા માસ ત્યાં રહ્યો ત્યાં તેનો શારીરિક અને માનસિક પક્ષઘાત અદૃશ્ય થવા માંડ્યો. ૧૯૨૨ના પ્રારંભમાં લેનીન વિચારતો બોલતો અને ચાલતો થયો. લેનીનને નવી આશા આવી. લેનીન, તેના દાક્તરોની સલાહને અવગણીને મોસ્કો પાછો આવ્યો; ફરી-વાર રાજ્યતંત્રની લગામો હાથમાં લીધી. લેનીન તેની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા પાછળ પાગલ બનીને પરિશ્રમ લેવા લાગ્યો.

પણ એ સ્થિતિ ઝાઝા દિવસ ચાલી નહિ. લેનીનના દાક્તરો, મિત્રો અને સાથીઓની સલાહ અવગણીને લેનીને જે અમર્યાદ માનસિક અને શારીરિક શ્રમ લીધો, તેનું પરિણામ તત્કાળ દેખાયું. લેનીન પાછો બિમાર બની ગયો. ૧૯૨૩ની આખરમાં તે ફરીવાર

જૂના ઈર્દનાં પંજમાં ફસાયો. ફરીવાર તેને મોસ્કોથી વીશ માઇલ દૂર, ગોરકી નામના ગામડામાં લઇ જવામાં આવ્યો. લેનીનની આ માંદગી એ તેની છેલ્લી માંદગી બની ગઇ. સને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરીની ૨૧મી તારીખની સાંજે લેનીનના દેહનો સંયો ખોટકા ગયો, લેનીનનું હૃદય બંધ પડી ગયું. રશિયાનો ઉદ્ધારક, સામ્યવાદનો સંસ્થાપક, કામદારો અને કૃષિકારોનો તારણહાર લેનીન મૃત્યુ પામ્યો. રશિયાભરની જનતાએ સખ્ત આઘાત સાથે એ શોક-સમાચાર સાંભળ્યા. લેનીનધેલું રશિયા, પોતાના જીવનમાંથી પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ ચોરાઇ ગઇ હોય તેમ, લેનીનની પાછળ દિવસો સુધી શોકસાગરમાં ડુબી ગયું.

મોસ્કોના એક અખબારનવેશે લેનીનના મૃત્યુ પછીના મોસ્કોનું બયાન નીચે મુજબ આપ્યું છે: ‘લેનીનના મૃત્યુના ખબર મોસ્કોમાં પહોંચતાં લેનીનનું ભક્ત મોસ્કો સજ્જડ થઇ ગયું. લેનીનનું શબ ગોરકીથી મોસ્કો આણવામાં આવ્યું. લેનીના શબ-સરઘસમાં દશ લાખ માણસો શામિલ થયા. આખા મોસ્કોએ તેના લેનીનના મૃતદેહની પાછળ આવી તેને છેલ્લું અપૂર્વ માન આપ્યું. મોસ્કોના પ્રત્યેક મકાન ઉપર શોકદર્શક વાવટાઓ ચડ્યા. એ વાવટાઓ ઉપર અનેક પ્રેરક મુદ્રાલેખો કોતરેલા. કેટલાયમાં લખેલું: “લેનીનનું મૃત્યું થયું. પણ લેનીન અમર છે. લેનીનની બાવના, લેનીનની સ્થાપેલી સોવીયેટ સરકાર આખી દુનિયા ઉપર વિજય મેળવશે.’ કેટલાયમાં લખેલું ‘લેનીન ગયો, પણ તેનો સમાજવાદ અમર છે... લેનીન જાય છે, એટલે તેના પ્રતિનો અમારો પ્રેમ અને ભક્તિ તેના સમાજવાદ ઉપર વરસાવવા અમે સંકલ્પ કરીએ છીએ.’ આવા સંકલ્પો કરીને, રશિયાની જનતાએ લેનીનને છેલ્લી વિદાય આપી. અને એ સંકલ્પો એ માત્ર અર્થશૂન્ય સંકલ્પો જ નથી રહ્યા. એ સંકલ્પો સિદ્ધ કરવા રશિયાની જનતા કામે લાગી ગઇ છે.’

લેનીનના મૃત્યુ ઉપર એક મહિનો વીત્યા પછી એ જ અખબારનવેશ નીચે મુજબ લખે છે : ‘લેનીનના મૃત્યુ બાદ

તત્કાળ અનેક લેખકોએ લેનીનની જીવનકથાઓ લખી. અનેક સીનેમાકારોએ સીનેમાના પડદા ઉપર લેનીનની જીવનલીલા ખતાવી. મામેગામ લેનીનના જીવનવૃત્તાન્તની પારાયણો થઈ. કોલેજોમાં અને શાળાઓમાં લેનીનના કોમ્યુનીઝમને અભ્યાસના વિષય તરીકે સ્થાન અપાયું. અને સૌથી સંગીન કાર્ય તો એ થયું કે લેનીનના મૃત્યુ પછી એક અઠવાડિયામાં જ, લેનીનના કોમ્યુનીસ્ટ પક્ષમાં નવા સીતેર લગ્ગર સભ્યોની ભરતી થઈ. કોમ્યુનીઝમના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવો જોશ અને એવી નવશક્તિ કોમ્યુનીઝમે લેનીનના મૃત્યુના પરિણામ તરીકે અનુભવ્યાં. જીવતા લેનીન કરતાં મૃત લેનીન વધારે શક્તિશાળી ઠર્યો અને વર્ષો સુધી ઠરશે. ’

લેનીનના મૃત્યુ પછી તત્કાળ લેનીનનાં પત્ની, જેણે લેનીનના દેશવટામાં અને રૂઝળપાટમાં સાથે રહી તેની બાવનાભક્તિમાં હિસ્સેદારી નોંધાવી છે, જેણે સોવીયેટ સરકારની સ્થાપના થતાં જ પ્રધાનમંડળમાં જવાબદારીભર્યું સ્થાન લીધેલું અને જે આજે પણ શિક્ષણપ્રધાન તરીકે ભાવી રશિયા ધડવાતું અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી રહ્યાં છે તેણે એ વિશ્લવવાદી વીરાંગના કમ્પ્રાકાયાએ નીચેનો સંદેશ બહાર પાડ્યો : ‘ લેનીનના અનુયાયીઓ, રશિયાના પ્રજાજનો, લેનીનનું સ્મારક કરવા તમે ઇન્ટેન્ગર હો, તો લેનીનને જીન્દગીમાં જે વસ્તુ સૌથી વિશેષ પ્રિય હતી તે કરો. તેણે તેનાં હગ્ગરો બાપણો અને લેખો દ્વારા રશિયાના ઉદ્ધારનો જે માર્ગ ખતાવ્યો છે અને જે માર્ગે આખી જીન્દગી તે અવિશ્રાન્તપણે ચાલ્યો છે, તે માર્ગે તમે જોશપૂર્વક કૂચ કરો ! ’

રશિયાએ એ સંદેશ બરાબર ઝીલ્યો. લેનીનના મૃત્યુ પછી રશિયાએ લેનીનના દોરેલા માર્ગે કૂચ બરાબર જોશથી જારી રાખી ૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાં જ્યારે સોવીયેટ રાજ્યતંત્રની દશમી જન્મ-ગાંઠ ઉજવાઈ, ત્યારે લેનીને આદરેલો અને લેનીનના અનુયાયીઓ અને સાથીઓએ ચાલુ રાખેલો એ પ્રયોગ જોવા જનારા દેશ-

દેશના પ્રવાસીઓએ વિસ્મિત નયનોએ જોયું કે નૂતન રશિયા એ નૂતન જગતની પ્રારંભભૂમિ છે, તેમને લેનીનના સામ્યવાદના પ્રયોગની સફળતાનાં અનેક ચિહ્નો દેખાયાં. તેમણે લેનીનનો જય માયો, તેમનાં મુખમાંથી સ્વયં ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા : ‘લેનીન અમર છે !’

લેનીનનાં નશ્વર પરમાણુઓ પંચમહાભૂતમાં મળી ગયાની-લેનીન મૃત્યુ પામ્યાની-સફળ રશિયાને શોકસાગરમાં ડૂબાવી દેનારી એ ઘટના ઉપર આજે પાંચ વર્ષ આજ્યાં ગયાં છે : પણ લેનીનનું નામ નથી જૂલાયું : ઉલટું તે નામ વધારે ને વધારે યાદ થઈ રહ્યું છે. જીવન્ત લેનીન કરતાં મૃત લેનીન-લેનીનના શબ્દ કરતાં લેનીનના શબ્દનો પડઘો વધારે સામર્થ્યવાન બન્યો છે. રશિયા હજી લેનીનની પાછળ, લેનીનની જીવનશૈલિસૂરીની પાછળ, લેનીનના જીવનકાર્યની પાછળ, એટલું જ પાગલ છે. જગતભરનાં સામ્રાજ્યવાદી બળોની સામે ઝઝૂમીને અને રશિયામાં વિધવિધ પક્ષોના વિરોધીઓને નિરપવાદ મહાત કરીને લેનીનના અનુયાયીઓ પોતાના હાથમાં સત્તા સાચવી રહ્યા છે અને પોતાના આદર્શોને સ્થિર મતિએ સ્થૂલાકાર આપી રહ્યા છે, તેની પાછળ ઉમેલું મોટામાં મોટું પ્રેરણાબળ હજી એ લેનીનનું નામ છે. રશિયા હજી લેનીન માટે અજબ ભક્તિભાવ ધરાવે છે.

રશિયાની પ્રજાએ લેનીનના મૃતદેહને બહુ જતનપૂર્વક સંધરી રાખ્યો છે, મોસ્કોમાં, કેમ્સ્કીનની સામે જ, ‘રેડ સ્કેવર’ ઉપર, ભવ્ય સ્મરણગૃહ બાંધી, તેમાં કાયની પેટીમાં લેનીનના મૃતદેહને રાખવામાં આવ્યો છે. લેનીન સતો છે. તેણે લશ્કરી પોશાક પહેર્યો છે. તેની છાતી ઉપર ‘ઓર્ડર ઓફ ધી રેડ ફ્લેગ’ ના ચંદ્રક શોભે છે, તેના જમણા હાથનો મુઠો લશ્કરી ઢબે એ ચંદ્રકને અડીને પડ્યો છે. લેનીનનું મુખ દૃઢતાથી બીડાયેલું છે, છતાં હોઠ ઉપર સંતોષનું સ્મિત ફરકે છે. લેનીન જાણે મીઠી નીંદ્રા લેતો હોય, અને હમણાં આંખો ઉઘાડી બોલશે, એવું લાગે છે. પ્રતિદિન

રશિયાના ખૂણેખૂણામાંથી હળરો માણસો ‘રેડસ્કેવર’માં આવે છે અને થોડી ક્ષણો સુધી લેનીનના દેહ ઉપર દૃષ્ટિ ઠેરવી, અવનવી પ્રેરણા પામી, અનન્ય કૃતકૃત્યતા અનુભવી પાછાં જાય છે. લેનીનના મૃતદેહને સાચવનાર એ સ્મરણુગૃહ રશિયાની જનતાને માટે યાત્રા સ્થાન બની ગયું છે. અનેક પરદેશી પ્રવાસીઓ એ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ, લેનીનની મહત્તા અનુભવી સ્તબ્ધ બની જાય છે. લેનીને રશિયા ઉપર એવો અદ્ભુત પ્રભાવ જમાવ્યો છે. લેનીન મરી નથી ગયો; લેનીન જીવતો છે અને જુગજુગ જીવશે—શ્રીમંતાઈ અને કંગાડીયતના માનવીકૃત ભેદોને મીટાવનાર લેનીન સંસ્થાપિત બોલ્શેવીઝમની ભાવના જ્યાં સુધી જીવશે ત્યાં સુધી જીવશે.

§૧૩

“**રિ**યાળાની એક સવારે સોવિયેટ સરકારના મધ્યસ્થ પ્રધાનમંડળનો એક પ્રધાન મોસ્કોની નજીકના એક ગામડામાં જતો હતો. હું તેની સાથે હતો.” અમેરીકાના ‘નેશન’ અખબારે બે વર્ષ પહેલાં (૧૯૨૭ : નવેમ્બર) સોવિયેટ રશિયાની દશમી જન્મગાંઠ વેળાએ પ્રગટ કરેલા ખાસ અંકમાં આલ્બર્ટ રીસ વિલ્યમ્સ નામનો વિખ્યાત પ્રવાસી-લેખક તેનાં રશિયાનાં સંસ્મરણો આલેખતાં લખે છે કે : “અમારો માર્ગ ખરફથી ઢંકાયેલાં ખેતરોમાં થઈને પસાર થતો હતો. અમે નાની ઘોડાગાડીમાં બેઠા હતા. અમારો ઘોડો જરા તેજીનો હતો, અમારો હાંકનાર પણ થોડો મિનજી હતો. જૂના ઝારના કાળમાં જમીનદારો જે બેપરવાઈથી ગાડી હાંકતા, તે બેપરવાઈથી જ તે ગાડી હાંકતો હતો. કોઈ કોઈ ખેડૂત સામા મળતા તે દૂર ખસી જઈ તેને માર્ગ કરી આપતા. એવી રીતે એક વૃદ્ધ ખેડૂત સામો મળ્યો. પોતાની મેજે માર્ગમાંથી તે ન ખસ્યો. એટલે અમારો હાંકનાર તપી ગયો.

તેણે હવામાં ચામુક વીંઝી. ઝાર શહેનશાહ તેના હજુરીને ફરમાન કરતો હોય તેવી રીતે કહ્યું :

‘એ ડોસા, જોતો નથી આ પ્રધાન સાહેબની ગાડી આવે છે ? ચાલ, આંધો ખસી જા !

“કોણ ? પ્રધાન ?” વૃદ્ધ ખેડૂત ખડખડાટ હસ્યો : ‘એ ઝાર તો નથી ને ? ઝાર છે ? ઝારને અમે રસ્તો પકડાવ્યો તો આ પ્રધાન તે વળી કોણ ?

“અમારા હાંકનારે તેને ઘણી ગાજો દીધી, ખૂબ ધમકીઓ બતાવી પણ એ બધું નકામું નીવડ્યું.

“પછી અમારા હાંકનારે તેનો અવાજ બદલાવ્યો. વિનવણી કરવા માંડી : ‘બાપા, આ ઘોડો સાવ નાનો છે, ગાડીએ જૂતવાને હજી ટેવાયેલો નથી, માટે મારગ નહીં આપો, તો તે બરફમાં ખૂતી જશે. ભાઈસા’બ છોને !’

“દીકરા, એમ કે’ની !” ખંધાઇભર્યા હાસ્યથી આંખો ચમકાવીને પેલા બુદ્ધા ખેડૂતે કહ્યું : ‘હવે ઠંડાણે આવ્યો. ઝાર ઉથલી ગયો, તો ય તને અક્કલ ન આવી ?’ એમ કહી તેણે અમને રસ્તો આપ્યો. અમે મુંગા મુંગા તેની સામું જોઇ રહ્યા.”

સોવીયેટ રશિયા એટલે શું, સોવીયેટ રશિયાનો ખેડૂત એટલે શું, એનો દબદબ ખ્યાલ ઉપરનો ફકરો આપે છે. સોવીયેટ રશિયાના ખેડૂતનો આર્થિક ઉત્કર્ષ થયો છે. તે હલકામાં હલકા અનાજનો રોટલો અને દાળનું પાણી પીને કિવસો વિતાવતો તેને બદલે આજે રોટલા ઉપર માખણ અને બીજા પૌષ્ટિક પદાર્થો પામે છે એટલું જ નહિ, પણ તેનામાં સાચી અસ્મિતા પ્રગટી છે અને તેનામાં રાજકારણી સમજણ પણ આવી છે. લેનીન, રશિયાની પ્રજાનો જે સૌથી મોટો ભાગ ખેડૂત, તેના આર્થિક

અને રાજકારણી ઉત્કર્ષ માટે મરણની ઘડી સુધી અથાક મથ્યો અને આખરે એ ભાવના સિદ્ધ કરી.

રશિયાનો આજનો ખેડૂત ભારે ચક્રાર છે, તે દરેક વિષયની ઉડી સમજણ ધરાવે છે, અને તેના રાજકીય હક્કોનો સંપૂર્ણ ભોગવટો કરે છે. ઓક્ટોબર વિપ્લવ પછી રશિયાના ખેડૂતને રાજકારણનું અને રાજ્યતંત્રનું ખૂબ જ્ઞાન મળ્યું છે. એક પાસ નિરક્ષરતાનો નાશ કરવાને ગામડે ગામડે શાળા ઉઘડતી ગઈ અને બીજી પાસ ખુદ ખેડૂતોનાં જ કોડીબંધ અખબારો શરૂ થયાં, સેંકડો બોલ્શેવિક વ્યાખ્યાનકારો ખેડૂતોને રાજકારણી શિક્ષણ આપવા ગામડાંઓમાં નીકળી પડ્યા. હજારોની સંખ્યામાં સભાગૃહો અને પુસ્તકાલયો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આજે ઉત્તર રશિયાના પછાત ગામડાંઓમાં કે કોકેસસ પર્વતનાં પ્રદેશમાં—સર્વત્ર એવા ખેડૂતોનાં જુથનાં જુથ મળશે કે જે યુરોપીયન રાજકારણના પ્રશ્નોની ચર્ચા બહુ જ સુંદર રીતે કરતા હોય છે, જેઓ તેમના પોતાના સોવીયેટ રાજ્યતંત્રમાં અને ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટની નવી ચૂંટણીઓમાં બહુ જ સમજણભર્યો રસ લેતા હોય છે. લેનીને કહેલું તેમ, રશિયાનો ખેડૂત કહે છે કે ‘સોવીયેટ રાજ્યતંત્રમાં અમે અમારો કારભાર ચલાવતા શ્રીખીએ છીએ.’ તેને ખાતરી થઈ છે કે અત્યારનું રાજ્યતંત્ર તે તેનું પોતાનું છે, પોતે એ રાજ્યતંત્રનું એક અંગ છે, પોતાનો અવાજ તેમાં બરાબર સંભળાય છે, અને પોતે ધારે ત્યારે તે તંત્રને બદલી શકે છે. લેનીન અને તેના સાથીઓએ રશિયાના ખેડૂતમાં એવી નવી અસ્મિતા મૂકી છે કે હવે રશિયામાં મમે તે આરમાની સુલ્તાની થાય, સોવીયેટ તંત્રમાં મમે તે પરિવર્તન થાય, પણ રશિયાનો અસ્મિતાવાન, સુશિક્ષિત અને શક્તિવંત ખેડૂત કદિ પણ એ આપખુદ અને જૂદમગાર ઝારશાહીને પુનર્જીવન પામવા નહિ દે.

લેનીનના સર્વ સમાનતાના નવા મંત્રે રશિયન નારીની પણ સારી શકલ બદલી નાંખી છે. એ મશહૂર આદર્શવાદી ચાલ્સ

ફૌરીઅરે કહેલું કે કોઇ દેશની સંસ્કૃતિનું માપ તે દેશની નારી સમાજમાં અને રાજકારણમાં કયું સ્થાન ધરાવે છે તે ઉપરથી નીકળી શકે. એ કસોટીએ કસતાં, રશિયન નારી યુરોપના કોઇ પણ દેશની નારી કરતાં વ્યાજે વધારે હકો ભોગવે છે. એ કારણે રશિયા દુનિયાભરમાં સૌથી વિશેષ સંસ્કૃતિવાન દેશ ઠરે છે. ઝારના કાળમાં રશિયન નારીને એકે સામાજિક કે રાજકારણી હક્ક નહોતા. સ્ત્રી પુરુષની મિલકત મનાતી. ઓક્ટોબર વિપ્લવ પછી પુરુષ જેટલા રાજકારણી હક્કો ભોગવે છે તેટલા જ હક્કો સ્ત્રી ભોગવે છે. રશિયાના કાયદાની સમક્ષ રશિયન પુરુષ અને સ્ત્રી સમાન છે, અને રશિયામાં જ્યાં જૂઓ ત્યાં, જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, રશિયન નારી રશિયન પુરુષની સાથે સ્પર્ધા ખેલે છે. રશિયન શાળાઓમાં પુરુષ-વિદ્યાર્થીઓ જેટલા જ સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓ છે. રશિયાની કોલેજોમાં સ્ત્રી-વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૪૦ ટકા છે. કારખાનાંઓમાં, કામદાર મંડળોમાં, ગ્રામ્ય સોવીયેટોમાં, ઠેઠ પ્રધાનમંડળમાં, પુરુષના જેટલા જ પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓએ સ્થાન લઇ લીધું છે. રશિયન નારી જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં જેટલી સ્વાધીનતા ભોગવે છે તેટલી બીજા કોઇ દેશની નારી હજી નથી ભોગવતી-સર્વ પ્રકારનાં સ્વાતંત્ર્યો ભોગવવામાં સૌથી આગળ વધેલા અમેરીકાની પણ નહિ. રશિયાની નારીનો એ ઉત્કર્ષ એ ઓક્ટોબર વિપ્લવનું ફળ છે.

ઓક્ટોબર વિપ્લવના પરિણામ રૂપ સોવીયેટ સરકારની સૌથી ભવ્ય યોજના તે રશિયામાંથી નિરક્ષરતાને રૂખસદ આપવાની યોજના છે. લેનીને પોતે બેઠેલી તે યોજના છે. લેનીનની પોતાની યોજના મુજબ સોવીયેટ રાજ્યતંત્રની દશમી જન્મમાંઠને દિવસે ચાહે તેવો ખુર્ગ કે બાળક રશિયન-સ્ત્રી કે પુરુષ-લખી વાંચી જાણુતો હોવો જોઈએ. લેનીનના જીવનકાળમાં એ યોજના બહુ જોરથી અમલમાં મૂકી શકાઇ નહિ. કારણ કે ઠેઠ ૧૯૨૨ સુધી તો લેનીનને આંતરિક બળવાઓ અને બાહ્ય આક્રમણો સમાવવા પાછળ જ બધું લક્ષ આપવું પડ્યું. પણ એ છતાં પણ,

એ દિવસોમાં સંખ્યાબંધ નવી નિશાળો ઉઘાડી અને શિક્ષણ-પ્રચાર એ રાજ્યતંત્રનું સૌથી પ્રથમ કાર્ય બની રહ્યું. કીમીયા જેવા પ્રાન્તમાં ઝારના કાળમાં બધાં માત્ર ૧૨ જ નિશાળો હતી ત્યાં લેનીનના કાળમાં એક જ સપાટે નવી ૧૫૦૦ શાળાઓ ઉઘાડી. દરેક પ્રાન્તમાં એ જ પ્રમાણમાં નવી શાળાઓની સ્થાપના થઈ. ‘આમ વર્ગ અગ્નિ રહે એ જ સાફ, બધું તો સામે થાય, બાણવાની સગવડ તો ઉમરાવજાદાઓને જ મળવી જોઈએ’ એવું જે સૂત્ર ઝારશાહીનું જીવનસૂત્ર હતું, તેને સ્થાને ‘રશિયન પ્રજાસત્તાકનો એક પણ પ્રજાજન અગ્નિ નહિ રહેવો જોઈએ’ એ સૂત્ર સોવીયેટ સરકારનું જીવનસૂત્ર બની રહ્યું. અને પરિણામ એ આવ્યું કે આજે રશિયાનો સાઠ ટકા પ્રજાવર્ગ શિક્ષિત બન્યો છે અને ૧૯૩૨ પહેલાં સોવીયેટ તંત્રના સૂકાનીઓ એ પ્રમાણે સો ટકા સુધી લઈ જવા ચાહે છે.

લેનીને એક વાર રશિયાનું રાજ્યતંત્ર રશિયાના કામદારો અને કૃષિકારોના કબજામાં આણ્યા પછી, તેનું બધું લક્ષ્ય એ પ્રજાસત્તાકના પાયા પાતાળ સુધી ઉડા નાંખી દેવા પાછળ તેમ જ એ સત્તાને બધી રીતે સુદૃઢ બનાવવા પાછળ એકાગ્ર હતું. લેનીન બરાબર સમજતો હતો કે સોવીયેટ રાજ્યતંત્રની સુદૃઢતા એ રાજ્યતંત્રના અંગમૂત એવા પ્રજાજનોની સજાનતા, સંતોષ અને સુખીપણા ઉપર નિર્ભર છે. એટલે જ, લેનીને રશિયન પ્રજાને ઉચે લેવા, તેના પ્રત્યેક વર્ગમાં તેના લાક્ષણિક ગુણની ખીલાવટ કરવા, સર્વ કોઈને તેમના માનવીય અધિકારોનો ભોગવટો કરવા દેવા, આર્થિક સમાનતાના સિદ્ધાન્તને સ્વૂક્ષાકાર આપવા અનેક અનેક યોજનાઓ કરી, અને તેમને અમલમાં મૂકી. કોઈ પણ રાજ્યતંત્ર, જે પોતાને પ્રજાકીય કહેવડાવતું હોય, જે સાચોસાચ પ્રજા-કલ્યાણ માટે અસ્તિત્વ ભોગવતું હોય, તેને માટે એ બધી યોજનાઓ અનુકરણીય છે. લેનીન, તેના બાઈ એલેક્ઝાન્ડર રશિયાના ઝારને ઠાર કરવાના ગુન્હા બદલ ફાંસીએ ચડીને રશિયાને નામે પ્રાણની બેટ ધરી તે દિવસથી, ત્રીશ ત્રીસ વર્ષ સુધી, રશિયાના પ્રજા-

વર્ગમાં અસંતોષનો દાવાનળ સળગાવવામાં, ઝારશાહીનું નિકંદન કાઢી નાંખવા સર્વ પ્રકારના હિંસક માર્ગો બોધવામાં, દરેક જાતની મોરચા કરવામાં રચ્યોપચ્યો રહેલો : લેનીને તેની આખી જીન્દગી એ વિનાશક કાર્ય જ કરેલું : એ જ લેનીન, તેના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવતાં, એટલે કે તેનું વિનાશક કાર્ય પૂરું થતાં, ભવ્ય સર્જન-કાર્યમાં મશગુલ બની શક્યો. વિનાશક લેનીન વિધાયક લેનીન બની શક્યો અને જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવું જે વિનાશક કાર્ય તેણે કર્યું તેવું જ અપૂર્વ વિધાયક કાર્ય પણ તેણે કરી બતાવ્યું.

લેનીનનું વિનાશક કાર્ય, જેણે લેનીનના જીવનનાં ત્રીશ વર્ષો લીધાં તે જેટલા વિસ્તારથી અહીં આલેખાયું છે, તેટલા વિસ્તારથી લેનીનનું વિધાયક કાર્ય, જેને લેનીન તેના જીવનના માત્ર છ વર્ષ જ આપી શક્યો તે અહીં નથી આપી શકાયું. પણ લેનીનના જીવનને સમજવા ઇચ્છનારાઓએ એ ભવ્ય જીવનની બન્ને બાજુઓ બરાબર સમજવી રહે છે. આદર્શવાદ સાંધી પ્રથમ પોતાના મરણ માટે જમીન તૈયાર કરે છે, એટલે કે વિરોધી તત્ત્વોનો નિર્દયતાપૂર્વક સંહાર કરે છે; પછી જ્યારે એ સંહારકાર્ય પૂરું થાય છે, ત્યારે તેનું અદ્ભુત સર્જનકાર્ય શરૂ થાય છે. આદર્શવાદીનો એ જીવનક્રમ છે. પણ થોડા જ આદર્શવાદીઓનું જીવનની એ બન્ને મોસમો માણવાનું-સંહારક અને સર્જક બન્ને કાર્યો કરી શકવાનું-સદ્ભાગ્ય હોય છે. લેનીન એવો વિરલ સદ્ભાગી બની ગયો.

§૧૪

લેનીનનો એક કદામાં કદો શત્રુ એમ. એ. લેન્ડો આલેકેનો લખે છે : “સરમુખત્યાર (લેનીન) એક વખત તેના મસદ્દર ઝોરડામાં તેના કામમાં દટાયેલો હતો. લેનીનના અનુ-

યાથીઓ જોને ‘અમર મેજ’ કહે છે, તેના ઉપર અતિ મહત્વના રાજદ્વારી કાગળો પથરાયેલા હતા. લેનીન ભારે ચિન્તામાં હતો. એ સમયે, દૂરના એક પ્રાંતમાંથી એક ચિંથરામાં વીંટળાયેલો કામદાર એક નાની, નજીવી ફરિયાદ કરવા લેનીનની પાસે ગયો. મેં માનેલું કે તે હતાશ ચંધને, લેનીનને ગાળો દેતો પાછો ફરશે. એટલે તે કામદાર પાછો ફરે તેની રાહ જોધને હું ઉભો હતો. તે લેનીનની મુલાકાત લધને પાછો ફર્યો. મેં જોયું કે તે હર્ષવિશમાં પાગલ બનીને પાછો ફર્યો હતો. તે નાચતો ને કુદતો પાછો દોડ્યો આવતો હતો. તેની આંખોમાં મસ્તી ઉભરાતી હતી. તેની સાનદારી કોણ જાણે ક્યાં ચાલી ગઈ હતી. તે સાવ ફરી ગયો હતો.

“મેં એને પૂછ્યું: ‘શું વાતો કરી?’ પણ તેની મસ્તી ઓછી જ થતી નહોતી. તે ફરી ફરીને એક જ વાત બોલતો હતો: ‘ઓ ! એ જ સાચો માણસ છે ! એને માટે તો હું મારો જન કાઢી આપું. આજથી મારો નવો અવતાર શરૂ થાય છે. અહો ! આપણો ઝાર આવો હોત તો ?.....’

“તે શાંત પડ્યો, ત્યારે મેં તેને ફરીને પૂછ્યું: પણ તને તેણે શું કહ્યું તે તો કહે !’ તે કામદારે ફરીને પણ એવો ને એવો અર્થ-હીન જવાબ આપ્યો: ‘અરે, લેનીને મને કહ્યું કે આ બધું તમારું જ છે. તમને ગમે તે તમે લઈ શકો છો. આખું રશિયા હવે કામદારો અને કૃષિકારોની મિલકત છે. પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો: અમારા સિવાય કોઈમાં ઇતિહાસ મૂકીશ મા. અમારા સિવાય તમારા કોઈ મિત્રો નથી. અમે એક જ તમારા સાચા મિત્રો છીએ.’

“રશિયાના કામદારોએ આવાં વચનો અનેક વિપ્લવ-વાદીઓને મુખેથી અનેક વખત સાંભળ્યાં હતાં. પણ ત્યારે કોઈ કામદારને મેં આની માફક ગાંડા બનતા નહોતા જોયા. આવાં જ હજાર વખત બોલાયેલાં વચનો જ્યારે લેનીન બોલતો, ત્યારે તેના સાંભળનાર ઉપર કોઈ અવર્ણનીય પ્રભાવ પડતો.”

લેનીનનું વ્યક્તિત્વ એવું સર્વવિજયી હતું. લેનીનની હાજરીમાં ઉભનાર અને લેનીનનાં મુખનાં થોડાં વચનો સાંભળનાર તેનો ગમે તેવો વિરોધી પણ તેનો પ્રશંસક બની જતો. લેનીનમાં એવું કોઈ અનેક જાદું હતું. પોતાના સૂત્રોમાં, પોતાના વચનોમાં, પોતાના કાર્યોમાં લેનીનને એવો અચ્છાયમાન વિશ્વાસ હતો કે લેનીનની સમક્ષ આવનાર ગમે તેવા આદમીમાં તે વિશ્વાસનાં તત્ત્વો ઉડાં ઉતરી જતાં. રશિયાબરના ખેડૂતો, કામદારો, સુશિક્ષિતો, વિરોધીઓ-એ સર્વ ઉપર લેનીનનો એટલો અજબ પ્રભાવ હતો એ કારણે જ લેનીન નૂન રશિયા સર્જી શક્યો.

લેનીનને ખરાબયે કદિ નિરાશ નથી બનાવ્યો કે વિજયે કદિ ઉન્મત્ત નથી બનાવ્યો. તે ઇતિહાસના પ્રવાહના પ્રગતિક્રમના ધ્યેય તરીકે જનસમૂહાયના સામ્રાજ્યમાં (The Empire of the Impersonal Massમાં) માનતો હતો; અને ‘એ જનસમૂહાયનું સામ્રાજ્ય’ તેના પોતાના જીવનકાળમાં જ રશિયામાં ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિને પરિણામે રશિયામાં સ્થપાવાનું જ છે: એવી તેની અચૂક ગણતરી હતી. એટલે જ્યારે ઝારશાહીનો અંત આવ્યો, જ્યારે સમાધાનવાદીઓના સંમિત્ર પ્રધાનમંડળને રૂબરૂ લેવી પડી, અને જ્યારે લેનીનના હાથમાં રાજ્યતંત્ર આવ્યું, ત્યારે લેનીન, કશો જ અસામાન્ય બનાવ ન બન્યો હોય તેમ, પોતે રશિયામાંથી હઠપારી ભોગવતી વખતે જે સ્વસ્થતાથી કામ કર્યું જતો હતો તે જ સ્વસ્થતાથી, રાજ્ય ચલાવવા લાગી ગયો. સત્તર વર્ષની ઉમરે, તેના બાઇ એલેક્ઝાંડરને ફ્રાંસી અપાઇ ત્યારે, ‘એ સાચો માર્ગ નથી, સાચો માર્ગ બીજો જ છે’ એ વચનો સાથે તેણે ઝારશાહીને ઉથલાવી નાંખવાના શપથ લીધા, ત્યારથી તેની બધી પ્રવૃત્તિઓનો દોર સત્તા-રાજ્ય-સત્તા-હાથ કરવાનો હતો. અને જ્યારે સત્તા હાથમાં આવી, ત્યારે તે, તેના ધ્યેયની સિદ્ધિને અર્થે તેનો ખરાબર ઉપયોગ કરવા લાગી ગયો. બોલ્શેવીકોના હાથમાં સત્તાની લગામ આવી છે, લેનીન સરમુખત્યાર બન્યો છે એવી જાહેરાત હજી રશિયાના દૂર

દૂરના ખૂણાઓમાં પહોંચી નહોતી, હજી રશિયામાં અંધાધુંધી અને અરાજકતાનું વાતાવરણ વર્તતું હતું, ત્યાં તો લેનીને રાજમહેલના મુખ્ય પ્રધાનના ખંડમાં બેસી ટેલીફોન હાથમાં લીધો અને સૌથી પ્રથમ લશ્કરના અમલદારોને હુકમ આપવા માંડ્યા. લેનીને એક દૂરના કિલ્લાના લશ્કરી અમલદારને ફરમાવ્યું :

‘ લશ્કર અને નૌકાસૈન્ય અમને સોંપી દેવાનો તમને હુકમ મળી ગયો છે કે નહિ ? ’

‘ હા. ’

‘ તમારી પાસે કેટલા સિપાઇઓ છે ? અમારે જટલા મળી શકે તેટલા સિપાઇઓની જરૂર છે. પણ જે સિપાઇઓ કશી જ શરત વિના અમને વફાદાર રહી શકે તે જ સિપાઇઓ જોઈએ. ’

‘ આશરે પાંચ હજાર. ’

‘ તેઓ ક્યારે કૂચને માટે તૈયાર થઈ શકે ? ’

‘ બહુ તો, ચોવીશ કલાકમાં. ’

‘ તમે તેમને માટે મોદીખાનાની બધી જરૂરી સગવડો કરી લ્યો છો ? ’

‘ હા. ’

‘ ઠીક, એ આખી ટુકડીને તૈયાર કરો અને કૂચ માટે તત્કાળ હુકમ આપો. ’

લેનીન એ રીતે શાસન કરતો, એ રીતે ફરમાન આપતો. ઉપરીપણુનો કશો જ દેખાવ નહિ, વાતચીતમાં એક પણ વધારાનો શબ્દ નહિ, અવાજમાં વિજયની ઝીણી સરખી પણ ધ્રૂંગરી નહિ. તે ગણિતશાસ્ત્રીની ચોક્કસાઈથી, ચોક્કસ અવાજે, ચોક્કસ હેતુને માટે, સાદા, સીધા, ચોક્કસ શબ્દોમાં જ વાત કરતો. લેનીનના હાથમાં જ્યારે સત્તા આવી ત્યારે ચોમેર અંધાધુંધી હતી, પ્રાન્તો પ્રાન્તો વચ્ચે કશો સંબંધ નહોતો, રીતસરનું

વ્યવસ્થિત અમલદાર મંડળ નહોતું, કશું લશ્કર નહોતું, નાણાં નહોતાં, રાજ્યનું નાવ કશી જ નેમ વિના અને કશો જ માર્ગ આંક્યા વિના મધદરિયે હાલકલોલક સ્થિતિમાં ગોથાં ખાધ રહ્યું હતું. એવે લેનીને હાથમાં સત્તા લીધી, અને દૂર દૂરની દીવાદંડીમાંથી નૌકાને માર્ગ દેખાડનારા ફિરજો છૂટે અને નૌકાને સલામત માર્ગ દોરી જાય તેમ, લેનીને અદ્ભુત ચોક્કસાધથી હુકમો આપવા માંડ્યા, એકાએક અવ્યવસ્થામાંથી સુવ્યવસ્થિત નવું શાસનતંત્ર ઉભું થયું, લેનીન તેના મોખરે ઉભો અને રશિયામાં નવસર્જન શરૂ થયું. લેનીને એ રીતે ઝારશાહીના ખંડીયેરે ઉપર, અદ્ભુત, અનન્ય, ભવ્ય, નૂતન રશિયાનું વિધાન કર્યું.

અને લેનીન એ કદર સામ્યવાદી ક્રાન્તિકાર દોરા કાપ્લાનની ગોળીથી જખ્મી થયા પછી થોડા મહિના રીખાઇને મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી, એ છેલ્લી ઘડી સુધી, તેના વિરોધીઓના કે અનુયાયીઓના વિચારની પરવા કર્યા વિના, તેણે નક્કી કરેલા માર્ગે, તેની આંખ સમક્ષ ધ્રુવતારકની જેમ રહેતા તેના ધ્યેયની સિદ્ધિને માટે જ મથ્યો. તેણે સુમધુર, સુકોમલ, કાવ્યમય ઉર્મિલતાને ઇન્દ્રગીમાં કદિ સ્થાન આપ્યું જ નહોતું; અને સરમુખત્યાર બન્યા પછી તો તેણે નિર્દય, નંદાર, હૃદયહીન કાર્યકર બનીને જ સૌને સામ આંચકાઓ આપવા માંડ્યા. મમે તેવા વિપરીત સંજોગોમાં પણ તે તેનો દોર કદિ ચૂકતો નહિ. તેના હાથમાંથી સત્તા આજે ચાલી જશે કે કાલે ચાલી જશે એવી સ્થિતિમાં એ તે યોગેશ્વરીની સ્વસ્વતાથી તેનું દૈનિક કાર્ય કરે જતો.

૧૯૨૧માં, જ્યારે મોસ્કોમાં બળવો મંડાયો હતો, જ્યારે લેનીનનો પક્ષ સત્તાપ્રદ થવાની પળે પળે ભીતી લાગતી હતી, ત્યારે પણ, લેનીન તો, રાજ્યતંત્રની બીજને ઝીણી લાગતી વિગતો ઉપર એકાગ્ર બની એ પરત્વેના હુકમો આપવામાં જ મશગુલ હતો. એવી એ કટાકટીની પળે, લેનીને પોતાને હાથે હુકમ લખેલા :

‘ગોર્કી અને સીનનોવાના (એ ગામડાનાં) ખેડૂતોને તત્કાળ વીજળીની બત્તીઓ મળે એવી વ્યવસ્થા કરો.’ લેનીનનાં હાથમાં રાજ્યતંત્રની લગામો આવ્યા પછી લેનીનનો બધો વખત આવા હુકમો લખવામાં જ ગયો છે. કટાકટીની ઘડીઓમાં પણ જ્યારે તે ‘એ નાના ગામડાના ખેડૂતોને તત્કાળ વીજળીની બત્તીઓ આપવાના હુકમો’ લખતો, ત્યારે તેના સાથીઓ અને અનુયાયીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. પણ લેનીન કહેતો: ‘બોલ્શેવીઝમના સમર્થનના હજાર ઠરાવ કરતાં, મારો આ એક હુકમ બોલ્શેવીઝમને વધારે બળ આપે છે. હું સાચે જ માર્ગે છું.’

લેનીન તેના ધ્યેયને સદા નજર આગળ રાખી, સંજોગો જોઈને જ દાવ નાંખતો. તેને પાછા પગલાં ભરતાં કદિ સંકોચ થતો નહિ, તેને કાર્યદિશા બદલતા કદિ આંચકો લાગતો નહિ. જે જનતાના કલ્યાણને માટે તેણે સરમુખત્યારનું પદ મેળવેલું તે જનતાને-રશિયાના કામદારો અને કૃષિકારોને-વધારેમાં વધારે સુખશાન્તિ સાંપડે તે માટે તે ઘડીના છૂટા ભાગમાં તેના સુકાનની દિશા બદલી નાંખતો. લેનીનનો પક્ષ સત્તાધીશ બન્યા પછી, જ્યારે રશિયામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, અને લુપ્તે મરતાં ખેડૂતોએ લેનીનના સામ્યવાદના સિદ્ધાન્તો સામે બળવો માંડ્યો, ત્યારે લેનીને તત્કાળ, તેનો માર્ગ બદલી નાંખ્યો: તેણે નવી આર્થિક શાસન પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી. એ નવી નીતિ અમલમાં આવતાં તેના અનેક અનુયાયીઓમાં ઉગ્ર અસંતોષ પ્રગટ્યો: તેમણે જાહેર રીતે કહેવા માંડ્યું કે લેનીન બોલ્શેવીઝમના સિદ્ધાન્તોનો લોપ કરે છે.

પણ લેનીન એ બધું સાંભળી માત્ર હસતો. લેનીને આ નવી નીતિ અમલમાં મૂકી તેને પરિણામે દોરા કાપવાને તેના ઉપર જીવલેણ ગોળીબહાર કર્યો. લેનીન ઉપર આગળ આવી જ રીતે ત્રણ વખત હુમલા થયેલા. એટલે એ ત્રણ હુમલા વખતે લેનીન જોવો અડગ રહેવો તેવો જ અડગ આ ચોથા હુમલા વખતે પણ રહ્યો. પણ દોરાનો આ હુમલો ધાતક

નીવડ્યો. એ હુમલા પછી લેનીનની શક્તિઓ સરી જવા માંડી. લેનીનને તેનું મૃત્યુ નજીક દેખાયું. એટલે લેનીને બોલ્શેવિક પક્ષની સત્તાના પાયા કોમ્યુનિઝમ ન ઉખડી શકે એવા સુદૃઢ કરવાને તેની નવી નીતિને માર્ગે આગળ પગલાં ભરવાં માંડ્યાં. લેનીને ‘ખાનગી મિલકત’ના હક્કો અમુક રીતે પાછા આપવા માંડ્યા. તેણે પરદેશી વેપારી મંડળીઓને છૂટછાટ તેમ જ સલામતીની ખાળાધરી આપીને વસાવવા માંડી. તેણે ચલણને સુવ્યવસ્થિત કર્યું. તેણે અમેરીકા અને જર્મનીથી ધનનેરો અને ખીજા નિષ્ણાતો બોલાવ્યા. તેણે ખેતરોમાં યંત્રો દાખલ કર્યાં. તેણે આખા રશિયામાં વીજળીક શેશની પ્રગટાવી દીધી. તેણે યંત્રોના પ્રચાર માટે એક નવું જ ખાતું ઉઘાડ્યું. તેણે સમયનો અને સાધનોનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવાનો ખેડૂતોને બોધ આપવા એક મંડળ સ્થાપ્યું.

આમ, મરતાં મરતાં લેનીને રશિયાની પ્રજાને જગતનું સન્માન ધરાવવી, જગતની બળવાન પ્રજાઓમાં સમોવડ તરીકે લેખાતી પ્રજા બનાવવા બધા માર્ગોનો ઉપયોગ કર્યો. લેનીને ગદ્ય કાલે મધ્યકાલીન ઝારશાહીના અધિકારયુગમાં સડતી રશિયન પ્રજાને આજે યુરોપ અને અમેરીકાના છેલ્લામાં છેલ્લા અઘતન વિચારો અને આચારો, સાધનો અને સામગ્રીઓ વસાવતી નૂતન પ્રજા બનાવી દીધી. લેનીનના આ કાર્ય માટે તેને તેની શાસન-પદ્ધતિમાં કેટલીય વાર પલટા લેવા પડ્યા. જગતે ઉચાર્યું કે લેનીન મુડીવાદી અને છે, સામ્યવાદને પરદરે છે. પણ લેનીન તો ધ્યેયને નજર આગળ રાખીને, ચુસ્ત ધ્યેયવાદી તરીકે, તેની પાસેના મતુષ્યોનું માનસ અને સ્થિતિ સંજોગો જોઈને જ એ પલટા લેતો અને અડગ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહેતો: ‘આજ માર્ગે ધ્યેય તરફ વધારે ઝડપથી જઈ શકાશે.’ લેનીને તેની ધ્યેયસાધનામાં સાધનો પરત્વે કદિ ચિન્તા કરી જ નહિ. જે સાધનો, જે માર્ગો, તેને તેના આદર્શની સ્વપ્નજૂમિ તરફ લઈ જનારા તેને લાગ્યા તેનો તેણે નિઃસંકોચ ઉપયોગ કર્યો.

લેનીન જાણે નિર્દયતાનો અવતાર હતો. તેના રાજદ્વારી વિરોધીઓ પ્રતિ તે કદિ દયા નહીં બતાવતો. તેના હૃદયમાં ઉર્મિ-લતાનો ગુપ્ત પ્રવાહ વહેતો હતો; તે જનતાના દુઃખ અને માનવી-કૃત અસમાનતા ન સહી શકતો; માલેતુગ્નરોની મહેલાતો અને મીસ્કીનોની મટુલીઓ જોઈ તેના હૃદયમાં ભાલું ભોંકાતું; પણ તે બધી હૃદયવેદનાને તે હૃદયની ગૂહામાં જ સંતાડી રાખતો અને એ સંચિત વેદનામાંથી પ્રગટતો રોષ ને આગ તે તેના કાર્યોમાં રેડતો. નિષ્ઠુર બની, લાગણીઓને કચરી નાંખી, જે સમાજરચના આ બધી અસમાનતાને જન્મ આપે છે તેને સંહારવા તે તેની કલમ, તેની જીજ્ઞા તેના હાથપગ, અને તેની બુદ્ધિશક્તિનો અથાક ઉપયોગ કરતો; તેના માર્ગમાં જે આડે આવે તેને તે નિર્દયપણે ઉખેડી નાંખતો. તે કહેતો : ‘તમે સાચેસાચ એમ માનો છો કે તમે મરણિયા સંગ્રામ વિના તમારા શત્રુઓને મ્હાત કરી શકવાના છો ? એમ માનવું એ ભ્રમણા છે, એ ન માફ કરી શકાય એવી નિર્બળતા છે, તમે દયાની સહેજ પણ લાગણી બતાવો છો અને તમારા શત્રુઓ તમારા ઉપર સવાર થઈ જાય છે.’ લેનીને એક વખત ગોર્કીને કહેલું : ‘અમે માનવતા અને દયાના દેવદેવીઓની આરાધનામાં રોકાયા હોત, તો કદિ પણ અમારો વિપ્લવ સફળ ન જ થયો હોત. આવી અવ્યવસ્થા અને અસમાનતાથી છિન્નમિન્ન થઈ ગયેલી આજની દુનિયામાં માનવતાની સુકુમાર લાગણીઓ કેમ ચાલી શકે ? અમે એવી માનવતામાં નથી માનતા. માફ કરજો ગોર્કી, હું તેને નામદાઈ કહું છું. અમારું નિશાન શું છે તે અમે જાણીએ છીએ, અને અમે જેને સત્ય માનીએ છીએ તેને સિદ્ધ કરતાં અમને કોઈ રોકાઈ શકશે નહીં.’ લેનીનને બ્યારે તેની પત્ની ફ્રાંસીએ ચડવા જતા માણસો પ્રતિ દયા કરવા વિનવતી, ત્યારે પણ લેનીન એક જ કુર જવાબ આપતો-લેનીન તેની જીવનભરની સહચારિણીને પણ કહી દેતો : ‘નહીં, હું તારી વિનવણીઓ સાંભળવાનો નથી. તારાં બધાં કાલાવાલાં વૃથા છે.’

લેનીન તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓ, વિરોધીઓ કે શત્રુઓ ઉપર નબળો હલ્લો કરવામાં માનતો જ નહીં : એક જ સપાટે તેમને જમીનદોસ્ત કરવા પાછળ બધી શક્તિઓ એકાગ્ર કરવામાં જ તે માનતો અને તેમને જમીનદોસ્ત કર્યા પછી જ જાંપતો. હળવો હલ્લો કરવો, ધીમે ધીમે પગલાં ભરવાં—એ વસ્તુ તેના સ્વભાવમાં નહોતી. શત્રુને જ્યાં સુધી તે મરણોન્મુખ ન જોતો, ત્યાં સુધી તે શાન્તિ અનુભવી શકતો નહિ. જે સંસ્થાના નાશ માટે તે આખી જીન્દગી ઝઝૂમ્યો, તે સંસ્થાનું આપખુદ જારશાહીનું—આ પૃથ્વી ઉપર નામ નિશાન નહીં રહેવું જોઈએ, એવા તેના દૃઢ નિશ્ચયને પરિણામે જ, તેના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી, તે સંસ્થાના છેલ્લા પ્રતિનિધિને—છેલ્લા જાર અને તેના કુટુંબને—૧૯૧૮ના જુલાઈની ૧૬મી તારીખે હાર કરવામાં આવેલાં. લેનીને જારશાહીના છેલ્લા પ્રતિનિધિનો એ રીતે અંત આણ્યો—અને જાંપ અનુભવ્યો.

લેનીનનું અજબ વ્યક્તિત્વ, લેનીનની અદ્ભુત શાસનશક્તિ, લેનીનની શત્રુઓને નિર્દયતાપૂર્વક સંહારવાની જીવનરીતસુરી : આ ત્રણે વિશિષ્ટતાઓમાં લેનીનની લોખંડી ઇચ્છાશક્તિનો ઉમેરો થતો અને લેનીન અજ્ઞેય અને સર્વવિજયી બની રહેતો. લેનીન માનતો કશું જ અશક્ય નથી. તેના સાથીઓ કે અનુયાયીઓમાંથી કોઈના મુખમાંથી ‘અશક્ય’ કે ‘અસંભવિત’ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ થતું, ત્યારે લેનીન ખડખડાટ હસતો. દૃઢ ઇચ્છા, એટલી જ દૃઢ વ્યવસ્થા, અને અથાક કલેગ—એની પાસે કોઈ વસ્તુ અશક્ય નથી, એમ લેનીન બોધતો અને આચરી બતાવતો. એ લોખંડી ઇચ્છાશક્તિએ રશિયાને એક જ રાત્રિમાં સૈકાની મજલ કરાવી દીધી. જારશાહી, મધ્યકાલિન વાતાવરણ, જાર એટલે મશ્વરેતા પ્રતિનિધિ—એ સ્થિતિમાંથી, લેનીને, માનવ માત્રની સમાનતા, કામદારો અને કૃષિકારોનું રાજ્ય અને અદ્યતનમાં અદ્યતન સાધન સામગ્રીનો ઉપયોગ—એવી સ્થિતિ સર્જી : લેનીને જગતને પ્રેરણાદાયી નૂતન રશિયાને અસ્તિત્વમાં આણ્યું.

આ બધી વિશિષ્ટતાઓને બળે લેનીન એ એવો પુરૂષ બની મથો કે જેના વચ્ચે તેર કરોડ પ્રજાજનોના દેશ રશિયાના ‘માનસ અને મુખ’નું પલક માત્રમાં રૂપાન્તર કરી નાંખ્યું. લેનીને ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કર્યો. લેનીને આ સ્થૂળ દેહની ઇન્દ્રિયોથી જે પામી ન શકાય એવી કોઇ પણ વસ્તુમાં માનવાની ના પાડી. તેણે ધર્મ, કલા, સંસ્કૃતિ—એ બધી શબ્દજાળને પીડિતોને પીડિત જ રાખવાનું અને શ્રીમંતોની જાહોજલાલી જાળવી રાખવાનું પ્રચારકાર્ય કહ્યું. તેણે ઉર્મિવશતાને નિર્બળતાના રોમ તરીકે ઓળખાવી. તેણે ‘અલૌકિકતાના પ્રેમ’ને મુખાંધની પરિસીમા કહી. તેણે પ્રેમ, દયા, માનવતાને ત્યાજ્ય વસ્તુઓ લેખી. તેણે શત્રુઓ પ્રતિ ધિક્કાર બોધ્યો. તેણે જીન્દગી, દેશ અને દુનિયાની સર્વ સમસ્યાઓને એક જટિલ આર્થિક સમસ્યા જ કહી. અને આ બધી માન્યતાઓને આચરણમાં મૂકીને જ, તેણે નૂતન રશિયા સર્જ્યું.

૬૧૫

દતિહાસના તખ્ત ઉપર એક એકથી ચડી જાય એવા અનેક નરપુંખવોએ જીવનસીલા ખેલી છે. પણ લેનીન એ એવો પુરૂષ છે કે જેની સમસ્ત માનવજાતની આજસુધીની તવારીખમાં જોડ નથી. જેમ લેનીન—સ્થાપિત બોલ્શેવીઝમ એ જગતભરમાં અજોડ વસ્તુ છે, તેમ એ બોલ્શેવીઝમનો સંસ્થાપક લેનીન એ પણ એવી જ વસ્તુ છે. લેનીનનો ઉપયોગવાદ, લેનીનની ધ્યેયાસક્તિ, લેનીનની વિચારશક્તિ : એ બધું અજોડ છે.

એટલે અજોડ એવા લેનીનની મહત્તા માપવાનાં માપ પણ જૂદાં જ યોગ્યવાની જરૂરત રહે છે. પ્રથમ તો, કોઇ મહાપુરૂષની આપણી કલ્પનાની મૂર્તિ કરતાં લેનીનની સ્થૂળ મૂર્તિ એકદમ જૂદી પડી જાય છે. લેનીનના સાથીઓ કહે છે કે લેનીનનો

દેખાવ રશિયાના સામાન્ય ખેડૂત જેવો હતો—રશિયાના કોઇ ગામની બગીચામાં ચાલ્યા જતા માણસોમાંથી પ્રત્યેક દસમો માણસ તમને લેનીન જેવો જ લાગે. લેનીનના ચહેરા ઉપર એક પણ અસામાન્ય લક્ષણ નહોતું. ઓકટાબર વિપ્લવ પછી, કલમ, પીટી કે ટાંકણાથી લેનીનની પ્રતિકૃતિ ઉતારી લેવા અનેક કલમ-કસો, કલાકારો અને શિષ્યાચાર્યો દ્વર દૂરના દેશથી આવતા. પણ સાદા કપડાની માથા ઉપર જેમ તેમ નાંખેલી ટોપી, અને ગામ-ડીયા ખેડૂતની જેમ શણના પાટલુનના ખીસામાં હાથ નાંખીને ઉભેલા સાવ સામાન્ય લાગતા લેનીનને જોઇ તેઓ નિરાશ થઇ જતા. પણ એ છતાં, લેનીન જ્યારે તેની નાની ઝીણી, ઉંડી, આસમાની આંખો તેમના તરફ ફેરવતો, ત્યારે તેઓ નૂતન રશિયાના વિધાતા લેનીનના સાન્નિધ્યમાં હોય તેમ તેમને લાગતું. લેનીનનો બધો પ્રભાવ તેની એ આંખોમાં વ્યક્ત થતો.

લેનીનનો સામાન્ય દેખાવ જોઇએ અનાકર્ષક હતો, તેટલી જ અનાકર્ષક તેની વાણી હતી. લેનીન કદિ સારો વક્તા નહોતો. લેનીનનો અવાજ ઘોઘરો હતો. તે કદિ શબ્દોની પસંદગી કરતો નહીં. તે કદિ ઉપમા, રૂપક કે કલ્પનાઓનો ઉપયોગ કરતો નહિ, તે સદા સાદી સીધી વાત જ કરતો. રેની દુલોપ મીલર નામનો વિખ્યાત જર્મન લેખક જેને ‘A volcano of cold thought and a genius of icy fire’ કહે છે એવો લેનીન જ્યારે બોલતો, ત્યારે જાણે તેના મુખમાંથી વિપ્લવવાદી નિયારો તોપના ગોળાની જેમ છૂટતા. લેનીનના એ સામર્થ્યે જ રશિયાના તેર કરોડ પ્રજાસમૂહને કદર વિપ્લવવાદી બનાવ્યા અને દુનિયાના ઇતિહાસમાં સામ્યવાદને સદૃશ વસ્તુ તરીકે મુકરર સ્થાને સ્થાપી.

લેનીનને મન મુખથી ક્યારાતો તે કલમથી લખાતો શબ્દ એ કાર્યનું જ એક રૂપ હતું. એટલે જ તે શબ્દના ક્યારાણુની પાછળ કાર્યના જોટલું જ બળ મૂકતો. વિપ્લવો અને ક્રાન્તિઓ માત્ર કાગળ ઉપર દરાવો રૂપે નહીં રહેવાં જોઇએ,

પણ તેનું કાર્યમાં રૂપાન્તર થવું જોઈએ-એ લેનીનનો ધ્યેય-મંત્ર હતો. એટલે જ લેનીન ગમે તેવાં મહત્વનાં સૂત્રો-સિદ્ધાન્તો કરતાં નાનામાં નાના એક અમલી કાર્યને વધારે મહત્વનું લેખતો.

ગોર્કી કહે છે કે તસ્વારની ધાર સમી તીક્ષ્ણ લેનીનની બુદ્ધિ હતી. એ બુદ્ધિએ એ બધી વસ્તુ તપાસતો. એ બુદ્ધિની સહાયથી તેણે તેના જીવનસિદ્ધાન્તો બાંધ્યા હતા. એક બુદ્ધિનું જ સાહચર્ય સ્વીકારનાર લેનીન આદર્શદૃષ્ટાની કોઈ અજમ શ્રદ્ધાપૂર્વક એવી માન્યતા ધરાવતો થયેલો કે આ પૃથ્વી ઉપર ન્યાય અને સમાનતાની સ્થાપના કરવી એ શક્ય વસ્તુ છે. લેનીનને જીવન ક્રાન્તિકારીના ઉત્સાહથી એ માન્યતાને સિદ્ધ કરવા જીન્દગીભર મહેનત કરી. તેના ધ્યેયની સાથે-પૃથ્વી ઉપર ન્યાય અને સમાનતાની સ્થાપના કરવાના ધ્યેયની સાથે-જે વસ્તુને સીધા સંબંધ ન હોય એવી એક પણ વસ્તુમાં તેણે લગીર પણ રસ ન લીધો. બાવનાધેલા માણસની જેમ, તેની કલ્પનાની આદર્શસૃષ્ટિને આ પૃથ્વી ઉપર અવતારવામાં જ તેને જીન્દગીની સર્વોપરિ મગ્ન જોઈ. તેને તેના ધ્યેયની સત્યતામાં એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે તેને કોઈ દિવસ કોઈ પ્રકારની આશંકાએ, નિરાશાએ કે મનોમન્યને સતાવ્યો નહીં. તે એકાગ્ર બનીને, તેનું ધ્યેય પાર પાડવા પાછળ જ મંડ્યો- અને તે પાર પડ્યું.

લેનીનના મૃત્યુ પછી, થોડા વખત પછી, સકળ માનવજાતની દૃષ્ટિએ લેનીનના જીવનમાંથી અને લેનીનનાં કાર્યોમાંથી મહત્વની ઘટનાઓ જૂદી તારવવા મોસ્કોમાં વિક્રાન પુરૂષોની એક સમિતિ નીભાઈ હતી. તેણે સોવીયેટ સરકારના દ્વંતરખાનાનાં દ્વંતરે દ્વંતર ચૂંટ્યાં, દસ્તાવેજે દસ્તાવેજ જોયા, લેનીનના અક્ષરોમાં લખેલા તમામ કાગળો વાંચ્યા, લેનીનના સાથીઓ અને અનુયાયીઓમાંથી અગ્રેસરોની જીજ્ઞાસાઓ લીધી: પણ જેને જમત સમક્ષ લેનીનના જીવનની મહત્વની ઘટના તરીકે મૂકી શકાય એવી એક પણ વસ્તુ હાથ ન લાગી. 'ઇગ્ઝાંડની સાથે આ રીતે વર્તજે, જર્મનીની

આ માગણીનો સ્વીકાર કરજો, તે કામદાર બાદને ત્રણ બાળક હોઈને ચાર શેર અનાજ વધારે આપજો, તે કારખાનાંના કામદારોને સારો ખોરાક કેમ મળ્યો નથી તેની તત્કાળ તપાસ કરો, તે મામનાં ખેડૂતોને તત્કાળ ખેતી માટે મોટરો અપાવી દો, ગોર્કી ગામમાં તત્કાળ વીજળીની બત્તીનો પ્રયત્ન કરો,—આ પ્રકારનાં જ લેનીનનાં સૌથી મહત્વનાં ઉચ્ચારણો નીચળ્યાં. અને છેવટે એ સમિતિએ નિર્ણય બાંધ્યો કે આવાં ઉચ્ચારણોમાં જ લેનીનની મહત્તાનું સાચું રહસ્ય રહેલું છે. લેનીનનું જીવન, એ રીતે, બીજાને નજીવાં લાગે એવાં નાનાં નાનાં કાર્યો દ્વારા આદર્શસૃષ્ટિના સર્જનાર તરીકે આદર્શભોમનાં સ્વપ્ન-દષ્ટાંતોએ સદા નજર સન્મુખ રાખવા જેવું છે. કારીગર પોતાના નકશા મુજબ, એક પછી એક ઇંટ મૂકીને, પોતાની મહેલાત ચણે, તેમ, એક પછી એક કાર્ય દ્વારા પોતાની આદર્શસૃષ્ટિ સર્જનાર લેનીન ઇતિહાસમાં અગ્રેય છે.

પશ્ચિમના સામ્યવાદ મુજબ—સામ્યવાદની ગીતા સમા જેના અમર પુસ્તક ‘કેપીટલ’માંથી લેનીનને જીવનની પહેલી પ્રેરણા મેળવી તે કાર્લ માર્ક્સના સિદ્ધાન્ત મુજબ—આજની દિવસે દિવસે વિકાસ પામતી જતી સંસ્કૃતિની આખરી સ્વાભાવિક ક્રિયા તરીકે જનસમૂહ સર્વસત્તાધીન બનશે એમ મનાયું છે; મધ્યકાલીન એકદંત્ર સત્તા અને ઉમરાવશાહી પછી મુડીવાદીઓનો યુગ આવશે અને મુડીવાદના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે જનસમુદાયની સર્વસત્તાધીન શતાનો યુગ આવશે એવો વિકાસક્રમ સામ્યવાદના સિદ્ધાન્ત-પ્રબોધકોએ સ્થાપ્યો છે. એટલે કે જનસમૂહની સર્વસત્તાધીનતા પહેલાં મુડીવાદ એ વિકાસના એક પગથીયા તરીકે અનિવાર્ય વસ્તુ મનાઈ છે. પણ લેનીને એ માન્યતાનો અસ્વીકાર કર્યો. તેણે ઝારશાહીના કાળમાંથી સીધી જીલંગ મારીને, મુડીવાદના કાળનો આખો સંકેત ઓળંગી જઈને, કામદારો અને કૃષિકારોના પ્રજાસત્તાકમાં પગ મૂક્યો. લેનીન હજી જીવાનીના દિવસોમાં સાધારીયામાં સડો ત્યારે તેણે તેની હંમેશની અચળ શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉચ્ચાર્યું કે

‘મુડીવાદની ભૂમિકા વટાવવાનું રશિયા માટે અનિવાર્ય’ નથી. એ ભૂમિકાને ઓળંગી જઇને આપણે સીધા સામ્યવાદની સ્થાપના કરી શકીશું.’ અને લેનીને પોતાનું એ વચન સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

લેનીને બ્યારે પહેલી વાર આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે ઝાર-શાહી સિંહાસનારૂઢ હતી, એ સિંહાસન અચલાયમાન હતું. એ કાળે, સામ્યવાદમાં માનનારા બહુ જ થોડા જુવાનો હતા. ઝાર-શાહીને તેની જરા યે પરવા નહોતી. પોતાને સામ્યવાદી કહેવડાવનારો કાંઈ જુવાન નજરે પડતો કે તુરત જ ઝારશાહીના અમલદારો તેને કારાગારના દરવાગ્નઓની પાછળ હડસેલી દેતા કે સામ્યપીરીયામાં સડવા રવાના કરી દેતા. ત્યારે લેનીન સમા સામ્યવાદીઓને કારાગારની કાટડીઓમાં પૂરાઈને કે સામ્યપીરીયામાં સડતાં સડતાં કે રશિયામાંથી નાસી છૂટીને યુરોપમાં ભટકતાં ભટકતાં સામ્યવાદની સાધના કરવી પડતી. લેનીન પોતે જીન્દગીના દિવસો સામ્યપીરીયામાં અથવા તો સ્વીટ્ઝરલંડમાં કાઢતો હતો. લેનીનની પોતાની એ કાળે એવી નિરાધાર દશા હતી. ઝારશાહીની કિલ્લેબંદી લેનીન સમા સામ્યવાદીઓને પડકાર કરતી અડગ ઉભી હતી. તેમાંથી એક કાંકરી પણ ખરે એવું ક્યાંય એકે ચિહ્ન દેખાતું નહોતું. એ છતાં લેનીને અણિતશાસ્ત્રીની અફર ગણતરી કરીને આગમ બાપ્ત્યું કે ઝારશાહી થોડા જ વખતમાં નાબૂદ થશે અને એના સ્થાને કામદારો અને કૃષિકારોનું સામ્યવાદી શાસન સ્થપાશે, અને લેનીને પોતે બાખેલી એ ભવિષ્યવાણી આખરે સાચી ઠરાવી.

લેનીન ઉપર છેલ્લી વખત જીવલેણ હુમલો થયો, ત્યારે ટ્રોટસ્કીએ કહેલું : ‘લેનીનનું મૃત્યુ થશે એવો અમને વિચાર આવે છે, ત્યારે અમને એમ થાય છે કે લેનીન વિના અમારું આખું જીવન નિરર્થક બની જશે, અમે પણ જાણે મર્યા જેવા થઈ જશું.’ એક સ્થળે ઝીનોવીફે, ઓક્ટોબર વિપ્લવનું સિંહા-વલોકન કરતી વખતે કહેલું : ‘ઓક્ટોબર વિપ્લવની સફળતામાં તેવું ટકા હિસ્સો એક લેનીનનો જ હતો. એ સમયમાં બોલ્શે-

વીક કાર્યકરોમાં એક લેનીન જ એવો હતો કે જે શંકાપીડિતોની શંકાઓ નિર્મૂળ કરતો, નિષ્ક્રિયોને ક્રિયાની પ્રેરણા કરતો અને સૌને મક્કમ નિશ્ચયથી મરણીયા બનાવી મેદાન ઉપર ખેંચી જતો.’ એ જ ઝીનોવીફ અન્યત્ર કહે છે: ‘ઓક્ટોબર વિપ્લવ પહેલાં, રશિયાના જનસમૂહને એ વિપ્લવ માટે તૈયાર કરવામાં ઓગ-ણીશમી સદીના છેલ્લા દશકાથી જે જે સામ્યવાદીઓએ દિરસો આપ્યો છે, તેમાં સૌથી વિશેષ દિરસો લેનીનનો છે: એક બાળુ બધા સામ્યવાદીઓનું કાર્ય મૂકીએ, અને બીજી બાળુ એકલા લેનીનનું કાર્ય મૂકીએ, તો પણ કદાચ લેનીનનું છાબડું વજનથી નીચું નથી જાય.’ વિપ્લવ પહેલાં, વિપ્લવ દરમિયાન, અને વિપ્લવ પછી લેનીનના કરેલા કાર્યોનો તેના પોતાના ભેરૂઓએ મૂકેલો ઉપરનો આંક છે. એ બતાવે છે કે બોલ્શેવીઝમ, અત્યારનું સામ્યવાદી રશિયા એ એક લેનીનની કૃતિ છે.

રેની પ્રલોપ મીઝર કહે છે કે: ‘લેનીને જનસમૂહનું સામ્યવાદી સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું : લેનીનની એ અતિ જગ્ગર ઐતિહાસિક સિદ્ધિ એમ બતાવે છે કે એવી સિદ્ધિને માટે લેનીન સમા નર-પુંગવની હાજરીની જરૂરત અનિવાર્ય છે. બોલ્શેવીઝમ એ લેનીનની સિદ્ધિ છે. બોલ્શેવીઝમ આપણે લેનીન દ્વારા જ સમજી શકીએ. બોલ્શેવીઝમની સંસ્થાપના લેનીનથી જ શક્ય હતી. બોલ્શેવીઝમ લેનીન વિના અર્થહીન લાગે. સીઝર કે નેપોલીયનના ઇતિહાસને તેમના વ્યક્તિત્વથી જૂદો પાડી શકાય નહિ, તેમ બોલ્શેવીઝમનો વિચાર સરખો લેનીન વિના અશક્ય છે..... બોલ્શેવીઝમ એ એક જગ્ગર ઐતિહાસિક ક્રિયાના ફળ રૂપે છે, બોલ્શેવીઝમની પાછળ યુગયુગની ક્રિયાનો ઇતિહાસ ઉભો છે, લાખો અને કરોડો માણસોના મનમાં જનસમૂહના પ્રગ્નસત્તાકના વિચારે ક્યારની જડ નાંખી દીધી હતી, એ બધું સાચું, પણ એની સિદ્ધિને માટે લેનીન જેવા નરપુંગવના કાર્યની જરૂર હતી.’

મી. વિન્સ્ટન ચર્ચિલ સમા કદર અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદીને પણ તેના ‘History of My Own Times and the

Part I Played in It' ના પુસ્તકમાં લેનીનની શબ્દછબી આલેખતાં, 'ઝારશાહી, મુડીવાદ, લશ્કરખળવાદ અને શાહીવાદ'ના પરિણામ રૂપ પાકેલા એ પુરૂષની વિરલ શક્તિઓની સ્તુતિજ કરવી પડી છે. તે લખે છે: 'લેનીનનું મસ્તિષ્ક એ કોઈ અજબ સંચો હતો. જ્યારે તેનું મુખ જગત તરફ મંડાતું, ત્યારે તેની સન્મુખ સમગ્ર જગત, તેની આખી તવારીખ, તેના સંતાપો તેની બેવકૂફીઓ, તેના દંભો અને સૌથી વિશેષ તેના અન્યાયો— એ બધું તેના સમગ્ર સ્વરૂપમાં તેની સમક્ષ ખડું થતું. એ મસ્તિષ્ક બધી વસ્તુઓ, સમાન રીતે, અત્યંત ધૂણા ઉત્પન થાય એવા સ્વરૂપમાં, અને સાથે સાથે એટલા જ પ્રેરક સ્વરૂપમાં નીરખી શકતું.....લેનીનની બુદ્ધિ સર્વદર્શી હતી, અને કેટલી ચે વાર તો અદ્વિતીય ચમકાર બતાવતી. એ બુદ્ધિ જગતનું સમગ્ર દર્શન કરી શકતી—એવું દર્શન, એટલે સુધી, બાગ્યેજ કોઈ માણસ આજસુધી કરી શક્યો છે...લેનીન અદંત બળવાખોર હતો. તેણે બધી સ્થાપિત અને પ્રચલિત વસ્તુઓનો ઇન્કાર કર્યો. તેણે ઇશ્વરનો, રાજાનો, દેશનો નીતિનો, સંધિઓનો, સુલેહનામાંઓનો, કરજનો, બાડાઓનો, વ્યાજનો, કાયદાઓ અને શિરસ્તાઓનો, લખેલા અને અણલખેલા તમામ કરારોનો— સંક્ષેપમાં આજની આખી સમાજરચનાનો ઇન્કાર કર્યો..... લેનીન જબ્બર વિનાશક હતો. પણ તેણે વિનાશ કર્યો તે નવી રચના રચવા... લેનીન જાણે કિત્તાખોરીની સજીવ મૂર્તિ હતો. પણ તેની કિત્તાખોરી અંગત સ્વરૂપની નહોતી. કોઈ એક માણસને સંહારવાની જરૂરત હોય ત્યાં, ત્યારે તેને દુઃખ થતું. પણ લાખખોને સંહારવા, વર્ગોના વર્ગોનો વિનાશ કરવો, પ્રત્યેક મુલકમાં આંતરિક કલહ જગાવવો, એ લેનીનનું જીવનકાર્ય હતું.'

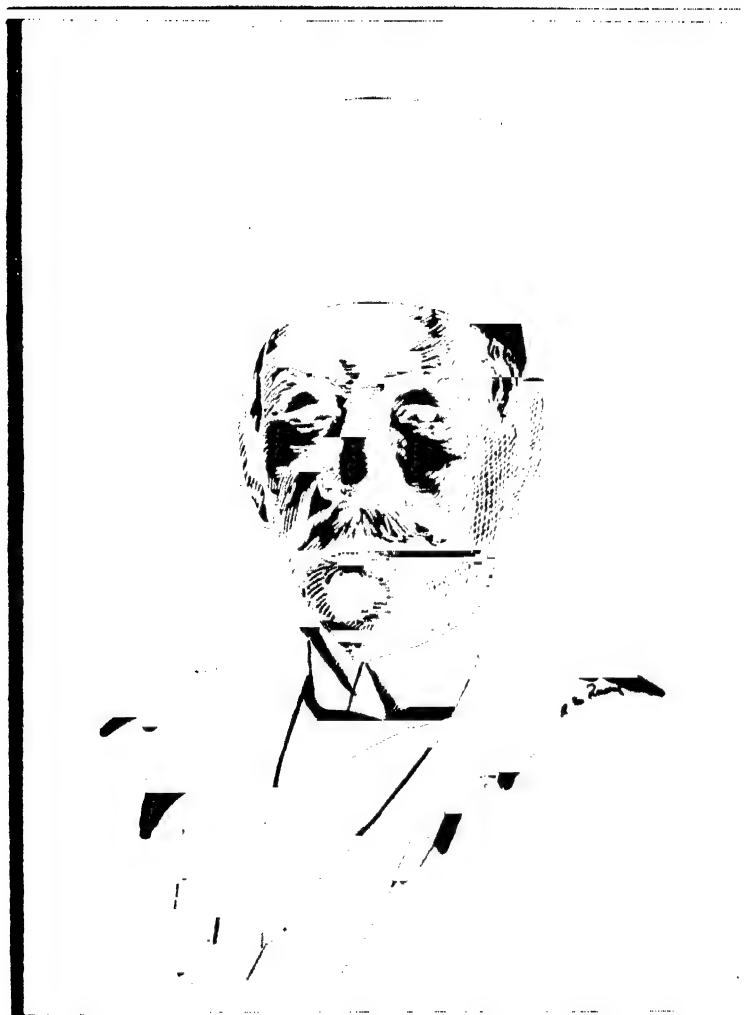
આમ, લેનીનના સાથીઓ, ભેડઓ, પ્રતિસ્પર્ધીઓ અને ચર્ચાલ સમા કટ્ટર સામ્રાજ્યવાદી વિરોધીઓને લેનીનની મહત્તાની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ જ કરવી પડે છે. લેનીનના યુરોપીય જીવનકથાકારો પણ એ પુરૂષની ઇતિહાસમાં અપૂર્વ એવી પ્રતિભા જોઈને ઘડીભર

મંલી જાય છે, પણ એ છતાં પણ, લેનીના જીવનકાર્યનો સાચો આંક તો હજી વર્ષો પછી નીકળી શકશે. લેનીનની ઇતિહાસ ઉપર, માનવજાતના માનસ અને વિચારણા ઉપર કેવી પ્રબળ અસર પડી છે, તે હજી વર્ષો પછી જ ખરાબર જોઈ શકાશે. દુનિયાની સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ બદલી નાંખનાર અને નવા યુગને પ્રવર્તાવનાર મુગપ્રવર્તક લેનીનની મહત્તાનાં માપ હજી આજે—તેના મૃત્યુ ઉપર હજી માંડ પાંચ જ વર્ષ વીત્યાં છે ત્યાં—ન નીકળી શકે.

પણ એ બધાં પછી, એક વાત આજે પણ સ્પષ્ટ છે અને પૃથ્વીના અંત સુધી સ્પષ્ટ રહેશે: એ વાત એ કે લેનીનનું જીવન એટલે દુનિયાની માનવજાતના એક વર્ગને દલિત અને પીડિત રાખનારી ઝારશાહી અને મુડીવાદની સામે પડકાર. લેનીને તેના વતનમાં એ પડકારને સાર્થક કર્યો; ઝારશાહીને અને મુડીવાદને સાતમે પાતાળ દફનાવ્યા; માનવજાતના સ્વાભાવિક વિકાસના અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે આખરે શ્રમજીવીઓનાં સામ્યવાદી પ્રગ્ન-સત્તાક સ્થપાવું જોઈએ અને ઝારશાહી, મુડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદનો નાશ થવો જોઈએ એ સામ્યવાદી સિદ્ધાન્તોને તેણે સિદ્ધ કર્યા; જગતના ઇતિહાસમાં લેનીનનો એ મોટામાં મોટો ફાળો છે. આજે જ્યાં જ્યાં ઝારશાહીઓ સ્વચ્છંદ ખેલે છે, જ્યાં જ્યાં મુડીવાદીઓ શ્રમજીવીઓને ઝૂંટી મહેલોમાં મહાલે છે, જ્યાં જ્યાં સામ્રાજ્યવાદ પચાઉંઘીરીના સીતમે આચરે છે, ત્યાં ત્યાં, ઝારશાહી, મુડીવાદ અને સામ્રાજ્યવાદના શિકાર બનેલા માનવસમૂહોના હૃદયમાં લેનીન અને લેનીનનો સામ્યવાદ જીવતાં છે—અને રશિયાના પુનરાવર્તનની તૈયારી કરી રહ્યાં છે. આજે જગતના પીડિતો અને દલિતો, તેમને ઉદ્ધારનો—સર્વસમાનતાનો માર્ગ બતાવી જનાર લેનીનનાં જીવનમાંથી પ્રેરણા પામી, તેમની દુઃખની ઘડીઓમાં થોડીવાર સુખ અનુભવી રહ્યાં છે અને મુક્તિના દિવસની માર્ગપ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં છે. જગતમાં જ્યાં સુધી, પીડન અને અસમાનતા રહેશે, ત્યાં સુધી પીડિતો અને દલિતોનાં અંતરમાં લેનીન અમર છે!

ઈજ્ઞતનો ઉદ્ધારક

:: સા'દ ઝમલુલ પાશા ::

સા'દ અગલુલ પાશા

સા'દ ઝગલુલ પાશા

§૧

અમેરિકાનો એક જ્ઞાનભિખુ પ્રવાસી પૂર્વની પ્રજાઓનું દિલ વાંચવા સને ૧૯૨૧માં એશિયાઈ જૂમિ ઉપર ભટકતો હતો. એણે ચીન જોયું; એણે ડા. સુન યાટ સેનના અનુયાયી યુવક-સંઘનાં દર્શન કર્યા; એણે હિન્દુસ્તાન જોયું; એણે ચિતરંજન અને મોહનદાસની આંગળીએ ડાલતા સ્વરાજ્યની લડત લડતા ભારતવર્ષની નવપ્રજાનાં અંતર ઉકેલ્યાં; અને પછી તે ઇજ્જતમાં પહોંચ્યો. ઇજ્જતના માલિક જેવા થઈ પડેલા જૌરાંગોએ આ ભલા પ્રવાસીને પાઠ ભણાવવા માંડ્યા કે ઇજ્જત સુખી છે; માત્ર થોડા ફેળવાયેલા ચળવળખોરો જ, થોડા ભેજાંચરકેલ વિદ્યાર્થીઓ જ ખોટું તોફાન મચાવી રહ્યાં છે. પ્રવાસીને થયું કે પોતાના પ્યારા દેશને નામે પ્રતિદિન જેલ બરતા મિસરી જીવાનોનો આ માતૃદેશ સુખી છે એમ કેમ માનું? એ પ્રવાસી ઇજ્જતની સાચી હાલત સમજવા ઇજ્જતનાં ગામડામાં ઘુમવા નીકળી પડ્યો. એક સાંજે એક ગામડામાં એક વૃદ્ધ મિસરી પટેલના ડાયરામાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને તેની સાથે થયેલી વાતોને પોતાની ડાયરીમાં ટપકાવી લીધી. એ નોંધનો એક ફકરો નીચે મુજબ :

“પણ આ અંગ્રેજો પ્રત્યે તમને આટલો બધો રોષ શા માટે આવે છે? તેમને તમારા મુલકમાંથી હાંકી કાઢવા તમે શા

માટે આટલા બધા તલસો છો ?' આડી અવળી વાતોથી કંટાળી મેં આખરે સીધો સવાલ પૂછ્યો.

‘શા માટે ? હજીમ અમારું છે એટલા માટે.’ અત્યાર સુધી ચુપ બેઠેલા એક વૃદ્ધ મિસરીએ જવાબ દીધો. તેની આંખો ઉઠ્ઠાટથી લાલ દેખાવા માંડી. તેની સફેદ દાઢી દીવાના પ્રકાશમાં ચળકવા લાગી.

‘પણ તમારી ફરિયાદ શી છે ?’ મેં બીજો સવાલ પૂછ્યો.

‘ભાઈ, તમે ફરિયાદો પૂછો છો ? ફરિયાદો કદાચ ગણાવીએ તે કદાચ ન ગણાવીએ ? ફરિયાદોનો કોઈ આરો નથી. અમારા ઉપર ગુજરતા જૂલ્મોની કોઈ સીમા નથી. જીવનમાં ડાહ્યે ને પગલે પરદેશીઓની પરાધીનતા બરદાસ્ત કરવી એ કોઈ નાની ફરિયાદ છે ? મારા છોકરા માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચી તેને બાણાવીગણાવી તૈયાર કરું એટલે અંગ્રેજ બહાદૂર કહેશે કે એને પેલી કારકુનની ખુરસી ઉપર બેસાડી દો. અને દેશના કારભારની-બડા બડા લાટ સાહેબોની જગ્યાઓ તો અંગ્રેજોના બેઠા માટે ! એ ગુલામી અમારે નથી જોઈતી. દિવસરાત કાળી મહેનત કરી ખેતરો ખેડીએ અને અઠગક દાણા નીપજાવીએ, છતાં અમારે તો ભુખમરો જ વેઠવો પડે અને બધી બાદશાહી અંગ્રેજો માણે એ સ્થિતિથી અમે ચાક્યા છીએ. અમે અમારું સંભાળી લઈ શકીએ તેમ છીએ.’

‘વળી અંગ્રેજોને ગમે તેટલું જ અમારે બોલવું ને તેમને ગમે તેટલું જ ચાલવું. એ ખેડીઓ હવે અમારાથી નથી સહેવાતી.’ એક બીજા વૃદ્ધ મિસરીએ બોલવા માંડ્યું. ‘લડાઈ દરમ્યાન અમારાં ઉંટ, અમારાં ગધેડાં, અમારા દાણા અને અમારી દૈલત : એ બધું અમે અંગ્રેજોને ચરણે ઠાલવ્યું. અને સાથી વિશેષ તો, અમારા જીવાન જોધમલ પુત્રોની એક મોટી ફોજ તેમની સેવામાં સોંપી. પણ તેનો બદલો શા ? અમારા

મળામાં એક પછી એક નવી સાંકળો પડતી જાય છે. હવે અમે તેમને એળખી ગયા છીએ. તેમને હવે તો, અમારા નવ મળના નમસ્કાર છે.'

એ યોગાનમાં એક ખાટલા ઉપર એક કદાવર, મોટા ઝખ્ખાવાળો, લાંબી દાઢીવાળો ને તેજસ્વી આંખોવાળો પુરુષ ચુપ બેઠો હતો. તે અમારા સવાલજવાબ શાંતિથી સાંભળતો હતો. કોઇ પણ માણસે તેને સાંભળવો જ જોઇએ, સૌએ તેને માન આપવું જ જોઇએ, એવી તેની પ્રતિભા હતી. તેનો આસમાની ઝખ્ખો સમેટતાં તે એકદમ બેઠો થયો અને જાણે ભારી સામે આંખો ફાટી જોઇ રહ્યો. દિલને જાણે કલટાવી નાખતો હોય તેમ તે બોલી ઉઠ્યો :

‘હા: પણ હજી તો ઘણુંએ બાકી છે. અંગ્રેજોએ અમારા શિરે લાદેલા ગુલામીખતોની વાત તો તમે નહીં જાણતા હો. અંગ્રેજોને અમારા કપાસની એટલી લુખ છે કે અમારા ખેતરોમાં તેઓ ફરજિયાત કપાસનું જ વાવેતર કરાવે: અમારા ઔદ્યોગિક વિકાસમાં લાખો અંતરાય નાખે. અમે એથી તોબાહ પોકારી ગયા છીએ. હવે તો તેમને ગમે જ છુટકો છે. તેમને રહેવું હોય તો એક રીતે જ રહી શકે : અમારા મિત્ર તરીકે, અમારા માલિક તરીકે નહીં. હવે તો અમારે ઇસ્તીફાદ જોઇએ છે. અઝાદી એ જ અમારું ધ્યેય છે.’ ખુબસુરત એ મિસરીએ મોં ઉપરનો પરમેવો ડુછવા માંડ્યો. હું એના મુખના ભાવ ઉચરથી સમજી શક્યો કે એ ઇસ્તીફાદ-આઝાદી-એટલે સ્વાધીનતાની બાંગ પોકારે છે. હું ચુપ ન રહી શક્યો :

‘પણ આઝાદી રસ્તામાં નથી પડી એ માલૂમ છે ને ? તેની પુરેપુરે કીમ્મત ભરવા તમે તૈયાર છો ?’

‘આ જિન્દગાની એને માટે છે. અમારા નવજુવાન બેટાઓનાં લોહી એને માટે છે.’

‘—અને મહોરદારો અને બેટીઓનાં પણ.’ એક બીજા વૃદ્ધ પડછંદ અવાજે હાકલ પાડી.

આખી મંડળી ઉભી થઇ ગઇ.

‘આ અંગ્રેજો અમારે નહીં જોઇએ. અમારે ઇસ્તીક્લાદ જોઇએ.’ એ જ શબ્દો ગુંજી રહ્યા. આખા વાતાવરણમાં ‘આઝાદી આઝાદી’ના પડલા ગાળી રહ્યા. ઉપર આકાશના ચમકતા તારાઓ પણ ‘આઝાદી’ શબ્દો જ ગુંજી રહ્યા.

સર્વત્ર એ જ શબ્દો વાંચતો હું મારે ઉતારે આવ્યો. આ એક જ પ્રસંગથી હું ઇજ્ઞાનના દિવને, મિસરીઓની સર્વોપરિ વાંચનાનાં પામી ગયો છું. અંગ્રેજોએ ઇજ્ઞાન ખાલી કરવું જ જોઇએ.”

૬૨

ઇસ્તીક્લાદનો આવો અદ્ભુત નાદ ઇજ્ઞાનના ગામડે ગામડે ફાણે જગાવ્યો ? અમેરિકન પ્રવાસીને પોતાના અનુભવના પરિણામે પોતાની ડાયરીમાં ‘અંગ્રેજોએ ઇજ્ઞાન છોડી જવું જ જોઇએ’ એ પ્રકારની નોંધ નોંધવાની ફરજ પાડતી આવી નવસંદિ ફાણે સર્જ ?

પોતાના વતન ઉપર આક્રમણ લાવતી ગમે તેવી બળશાળી પ્રજાની સામે પણ સિંહની ત્રાડે ત્રાડવું એ તુતન ઇજ્ઞાન સર-જનાર નરવીરનું નામ સાંદ ઝગલુલ પાશા. પ્રાચીન રોમન સેનેટરોનાં સ્મરણો તાબાં કરાવતા અને રોમ નગરમાંથી પોતાની કરણીને પ્રતાપે સારી દુનિયાને ચકિત કરતા ઇટલીના આધુનિક સરસુખત્યાર મુસોલિનીએ એક વેળા કહેલું કે ‘વનરાજ જેમ જનવરના દેહ ઉપર નહોર વતી ઉઝરડા કરે તેમ, માઈ જીન્ડ-ગીનું કાર્ય જનતાના ઇતિહાસ ઉપર મારા પોતાના આંકાઓ

મુકવાતું છે.' મુસોલિની જે કહી રહ્યા છે અને કરી રહ્યા છે તે કરી બતાવી—એથી ક્યાં જે વિશેષ કરી બતાવી આ ઝગલુલ આજે તેની પ્રિય કર્મભૂમિ ત્યજીને અમર ધામને પંથે પડ્યો છે.

જેમ એક કુશળ કુંભકાર માટીનો પડિા લઈ તેમાંથી પોતાને મનમાનતો ઘાટ ઘડે, તેમ ઇજ્જતના આ રાષ્ટ્રવિધાતાએ ઇજ્જતના જનસમૂહમાંથી સશક્ત અને સ્વમાનપ્રિય મિસરી પ્રજાનો ઘાટ ઘડી, સકળ જગતનો ઇતિહાસપ્રવાહ બદલી નાખી, મિસરી પ્રજામાંથી છેલ્લી વિદાય લીધી છે. મિશ્નર દેશને નામે પોતાના જીવનનાં પંચાવન વર્ષની આદ્યતિ આપી, શરીરમાં શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા ચાલુ રહી ત્યાં સુધી ઇજ્જતની જ ભક્તિ કર્યા કરી, એ નરવીર, સિત્તોતેર વર્ષની પકવ વયે, ગયા (૧૯૨૭ના) ઓગસ્ટ માસની ૨૩મી તારીખે, જીવન સફળ કર્યાના સંતોષ સાથે પરલોક સીધાવ્યો છે. ઇજ્જતના ખોળિયામાંથી પ્રાણ ચાલ્યો ગયો હોય તેમ, મંદિરમાંથી જાણે દેવ ઉપડી ગયા હોય તેમ, જીવનમાંથી ચૈતન્ય ચોરાઈ ગયું હોય તેમ, ઇજ્જતની સમસ્ત પ્રજા આજે એ અદ્વિતીય રાષ્ટ્રવિધાતાના અવસાન પર આંસુ સારી રહી છે.

ઝગલુલનો જન્મ થયો ઇસ્વી સન ૧૮૬૦ની સાલમાં, ઇજ્જતના ઇબ્રિયન નામના જીલ્લામાં, તેના એક પ્રતિષ્ઠિત ખેડૂત કુટુંબને ઘેર, ઝગલુલે પ્રાથમિક શિક્ષણ લીધું તેના મામ-ડાની નાની નિશાળમાં; અને પછી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પહોંચ્યો કેરોની 'અલ અઝહર' વિદ્યાપીઠમાં. ત્યાં ૧૮૮૦માં, ૨૦ વર્ષની ઉમરે તેણે શિક્ષણ પૂરું કર્યું અને એક સરકારી અખબારના સંપાદક તરીકે જિન્દગીની શરૂઆત કરી. એ નોકરીમાં એનો કિતકર્ષ થવા માંડ્યો. પણ એટલામાં તો ઇજ્જતના સ્વાધીનતાના યુદ્ધના ઇતિહાસમાં યાદગાર એવી ૧૮૮૨ની સાલ આવી,

ઇજ્જતનાં ખેદીવ ઇસ્માઇલે પોતાની ફનાગીરી નિભાવવા પોતાની પાસેના સુએઝ કેનાલના ચાળીસ લાખ પાઉન્ડની

કીમ્મતના શેર વિલાયતને વેચ્યા, તે દિવસથી ઇજીપ્તમાં અંગ્રેજોનો બરાબર પગપેસારો શરૂ થયો. વિલાયતના એ અંગ્રેજ દુકાનદારો, પૂર્વના મુલકોમાં જે રીતે ધીમે ધીમે સત્તા જમાવતા જવાને માટે વિખ્યાત થયા છે તે જ રીતે તેમણે ઇજીપ્તમાં પણ પોતાની કાર્યવાહી શરૂ કરી. ઇજીપ્તની આઝાદીને જીવન કરતાં યે વધારે કીમ્મતની ગણનારા સ્વાધીનતાપ્રેમી ઇજીપ્તવાસીઓને એ બદ્દમુરાદો સમગ્ર ઇજીપ્ત અને અરબી પાશાના નેજા નીચે રાષ્ટ્રીય હલચલનાં મંગળાયરણ થયાં.

તે કાળમાં મિસરીઓ અહિંસકતાના ઉપાસક નહોતા. તેઓ તલવારથી, ઉઘાડા બળવાથી, બાવડાંની તાકાતથી પોતાની સ્વાધીનતાને સાચવવામાં માનતા હતા. અરબી પાશાએ ૧૮૮૨માં બળવાની હાકલ દીધી અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા શહેરમાં લૂંટ પાડી બળવાની શરૂઆત કરી દેઢરો પીટયો કે અંગ્રેજો અને બીજા જે પરદેશીઓ અમારા વતનને જાંજીરો પહેરાવવાને અહીં આવ્યા છે તેમની અને અમારી વચ્ચે જીવસંઘર્ષોની દુશ્મનાવટ છે. અમે તેમને અમારો દેશ છોડી જવાની સૂચના કરીએ છીએ. અને નહીં તો તેમને અમારાથી આપી શકાશે તેવી આક્રમકતામાં આકરી સજા આપતાં અમે અચકાશું નહીં. આ ઉપરાંત આવતા ભવમાં તેમને ખુદા સજા કરશે તે જાણી.

દેશની મુક્તિ માટેના જંગનાં રણશાંખાં વાગે અને કયો મર્દ, કયો જુવાન ઘરખુણે બેસી રહી રહે? અને તેમાં યે બાવીસ વર્ષનો જુવાન ઝગલુલ, જેના દિવસો ઇજીપ્તની મુક્તિનાં સ્વપ્નો જોવામાં જ જતા, તે તો કેમ જ શાન્ત રહી રહે? જગતને આજે પણ વિસ્મય પમાડી રહેલી મિસરની પ્રાચીનતમ અને જગજગત સંસ્કૃતિના આસપાસ વેરાયેલા અવશેષો જોઈ જોઈ, એ ભવ્ય સંસ્કૃતિની કલ્પના કરી. ઝગલુલ તેની મિસરી માતૃભૂમિ પ્રત્યે અદ્ભુત પ્રેમભાવ અનુભવતો. આસપાસ ઉભેલા જૂત મિસરી જહોજલાલીના અંડિયેરો જોઈ તે ન

વર્ણવી શકાય એવી વ્યથા અનુભવતો. મિસરની ભૂમિને કાચું સોનું પકાવવા જેટલી ફળદ્રુપ બનાવનારી નાઇલ સરિતા, જેમાં એક કાળે આઝાદ નરોનાં મોહક પ્રતિબિમ્બ પડતાં, તે જાણે શોકમાં ગિરફતાર બની હોય તેમ, તેનાં આસમાની નીર મુંગાં મુંગાં વહેતાં જોઇ, તે અનિર્વચનીય સંતાપ અનુભવતો. બબ્બ પીરામીડો—રોમન સીઝરના ધસારા સામે થે અણનમ ઉભાં રહેતાં એ મિસરી વૈભવના સ્મરણચિહ્નો—જોઇ, અને એ સુદિવસોની સાથે આજના દુદિનોની અગ્નિયે સરખામણી મૂકી, તેનું લોહી તપી ઉઠતું. પ્રતિદિન, તે જ્યારે પોતાની નોકરીમાંથી છૂટો થઇ સાંજના પોતાના ઓરડામાં બેસતો ત્યારે તેની આંખો સામે આ જ ચિત્રો ખડાં થતાં, અને તેની દરેક સંધ્યા, પોતાના ખ્યારા વતનની પરાધીન દશાના બાને, ઝલાનિના, રોષના, નિશ્ચયના વિધત્તિધ રંગોએ રંગાઇ રહેતી. દરેક સાંજે ઝગલુલના મકાનની પાસે જ નાઇલનાં ગમગીન નીરમાં સૂર્યનું બિમ્બ અદક્ષ થતું ત્યારે, ઝગલુલ હાથનો મુકકો ઉગામી, દાંત ભાંસી, મોંનો સીનો કટ્ટર બનાવી, મક્કમ નિશ્ચય કરતો કે ‘આ જીવન અને આ દેહ મિસરની ગુલામીનાં બંધનો તોડવા અર્થે જ અને મિસરને સ્વાધીન, સ્વતંત્ર બનાવવા અર્થે જ નિર્માયાં છે. એ એક જ ધ્યેયની વેદી ઉપર હું સર્વસ્વનું બલિદાન આપીશ અને ઇજીપ્તની ‘ખસ્તીકલાદ’ પોકારીશ.

એ મક્કમ નિશ્ચયનો અમલ કરવાની ઘડી આવેલી જોઇ ઝગલુલે નોકરી ફગાવી દીધી અને અરબી પાશાના નેમ્લ નીચે જઇને ઉભો. તેલેલકેખીર મુકામે મિસરીઓ અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુદ્ધ મચ્યું. વિલાયતના તે કાળના વડા પ્રધાન એડ્વર્ટનની સરકારે ૨૦ લાખ પાઉન્ડ સાથે છ હજાર સિપાઇઓનું સૈન્ય તત્કાળ મોકલ્યું. અંગ્રેજો જીત્યા અને મિસરી ‘બળવાખોરો’ હાર્યા. અરબી પાશા અને ઝગલુલ વગેરે અંગ્રેસોને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. અને કાસર—અલ નીલની લશ્કરી કોટડીઓમાં

તેમને કેદ રાખવામાં આવ્યા. પોતાના જાહેર જીવનની આવી મંગળ શરૂઆત થતી જોઇ, પ્રસન્નચિત્ત બની ઝગલુલે જોલની કોઠડીમાં પણ મિસરી માતાની જ માનસિક આરાધના કર્યા કરી.

૬૩

વનનું પ્રથમ પ્રકરણ સોનેરી અક્ષરોએ લખી ઝગલુલ ૧૮૮૩માં છૂટો થયો. તેની સરકારી નોકરી તો મધ હતી, એટલે તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરી, બારિસ્ટર બની વકીલાત શરૂ કરી અને બીજી તરફથી પોતાની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ વધારવા માંડી. ‘અલ અઝહર’ વિદ્યાપીઠમાં તેને પોતાના જેવા ઘણા યે પાણીદાર જીવાનો સાથે મિત્રાચારી થયેલી. હવે તેણે એ મિત્રાચારી તાજ કરવા માંડી અને ‘સ્વાધીનતા તથા બળવો’ અને એવા એવા ક્રાન્તિકારક વિચારોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. શેખ જમાલુદ્દીન-અલ-અફઘાની અને શેખ મહમ્મદ અબ્દુની સોબતમાં તેણે પૂર્વની પ્રજાઓને જાગૃત કરવાની અને તેમને શસ્ત્રમની ધોંસરીમાંથી મુક્ત કરવાની સ્વપ્નમાળાઓ રચવા માંડી.

જીવાન ઝગલુલના વકતૃત્વે તમામ વર્ગો ઉપર જાદુ કરવા માંડ્યું. તેની અસામાન્ય બુદ્ધિમત્તાએ પ્રૌઢની પ્રીતિ મેળવવા માંડી. તેના આતશે અંગ્રેજોને દાંત કચકચાવતા કર્યા. એ બધાં બળોને આધારે જોતજોતામાં ઝગલુલનો આર્થિક ઉત્કર્ષ પણ થયો અને ૧૮૯૨માં તેણે ફ્રેન્ચ ભાષા તથા ધારાશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ‘કોર્ટ ઓફ અપીલ’માં મુખ્ય સલાહકારને સ્થાને તેની નીમણુંક થઇ.

આ અરસામાં ઝગલુલે, વિખ્યાત વિપ્લવવાદી પ્રિન્સેસ નાઝલીના મકાન ઉપર જામતી કેરો નગરના ક્રાન્તિવાદીઓની

મિજલસમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. ત્યાં તેને મુસ્તફા પાશા ફાહમીની પિછાન થઈ. ૧૮૯૫થી ૧૯૦૮ સુધી ઇજ્જતના વડા પ્રધાન તરીકે ઇજ્જતનું ભાવી ઘડનાર આ મુસ્તફા પાશા ફાહમી ઝગલુલ ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો. ૧૮૯૬માં તેણે ઝગલુલની સાથે પોતાની એકની એક પુત્રીનાં લગ્ન કરી દીધાં, અને ૧૯૦૬માં તેને પોતાની દેખ-રેખ તળે કેળવણીનો પ્રધાન બનાવ્યો.

૧૯૦૮માં મુસ્તફા પાશા ફાહમીએ વડા પ્રધાનનો હોદ્દો છોડ્યો અને નવું પ્રધાનમંડળ રચાયું ત્યારે પણ ઝગલુલ પોતાની શક્તિને પ્રભાવે કેળવણીના પ્રધાન તરીકે કાયમ રહ્યો. ઝગલુલે કેળવણી-પ્રધાન તરીકે શિક્ષણનો યુગ જ પ્રચાર કર્યો. પોતાની સરદારી નીચે ભવિષ્યમાં ચનારી સ્વાધીનતાની દેશવ્યાપી હલ-ચલમાં. ઇજ્જતના ખુણેખુણાના લોકોને ભાગ લેવડાવવાની જાણે આગળથી તૈયારી કરતો હોય તેમ, તેણે કેળવણીનો એટલો તો જખ્ખર પ્રચાર કર્યો કે તે જોઈ તેના સાચા પ્રધાનો અને અંગેજ હાકેમો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા.

૧૯૧૦માં ઝગલુલને ન્યાયખાતાનો પ્રધાન બનાવવામાં આવ્યો, પણ ૧૯૧૨માં લોર્ડ ક્રિયનરના આગમન પછી ઝગલુલને એ જગ્યા છોડવી પડી. પછી એ જ વર્ષમાં, લોર્ડ ક્રિયનરને હાથે ઇજ્જતને નવી પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓ મળતાં, ઇજ્જતની વડી ધારાસભાના ઉપપ્રમુખ તરીકે ઇજ્જતનાં મતદારમંડળોએ ઝગલુલને ચૂંટી મોકલ્યો. ઝગલુલની સરદારી નીચે આમ રાષ્ટ્રીય પક્ષ સ્થપાયો અને ઝગલુલે ધારાસભામાં વિરોધપક્ષના અગ્રણીનો મુગટ પહેર્યો. પહેરતાં વેંત જ તેણે તો 'ઇજ્જતને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા જોઈએ-એથી જરા થે ઓછું ન ચાલે' એવી હાકલ દીધી. દેશમાં રાષ્ટ્રીય હલચલ પૂર જોસમાં શરૂ થઈ અને ઇજ્જતે ઝગલુલને પોતાના આત્મારામ તરીકે હૃદયના સિંહાસને સ્થાપ્યો. ઇજ્જતના રાજકારણમાં, ઇજ્જતની સ્વાધીનતાની લડતમાં, મોખરે એક ઝગલુલ જ દેખાવા લાગ્યો.

એવામાં ૧૯૧૪માં યુરોપમાં મહાવિગ્રહ મંડાયો. અંગ્રેજોએ ધારાસભા તથા બીજી પ્રગટાય સંસ્થાઓને દરવાજે તાળાં મારી દીધાં અને ઇજ્ઞાનના દરબજા પરત્વે નવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. એ જાહેરનામાંથી, ઇજ્ઞાન જે આજ સુધી તુર્કી સામ્રાજ્યની સત્તા નીચે હતું તેને તુર્કીથી અલગ જાહેર કરી, બ્રિટિશ છત્ર નીચે લેવામાં આવ્યું. બીજા જાહેરનામાંથી ઇજ્ઞાનના ખેદાવ હીલ્મી, જે તુર્કીના પક્ષનો હતો તેને પદબ્રહ્મ જાહેર કરવામાં આવ્યો અને તેની જગ્યાએ શાહજહા હુસેન કમાલને ઇજ્ઞાનના સૂક્ષ્મતાન તરીકે સિંહાસને બેસાડવામાં આવ્યો.

બીજી બાજુએ ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસથી ૧૯૨૨ના પ્રારંભ સુધી, અંગ્રેજોએ ઇજ્ઞાનમાં લશ્કરી કાયદાનું રાજ્ય ચલાવ્યું. એ આદ વર્ષોમાં, લશ્કરી કાયદાએ ઇજ્ઞાનવાસીઓ ઉપર કેવો કાળો સીતલ યુગ્યો તેનો ખ્યાલ તો, પગખમાં લશ્કરી કાયદાનું રાજ્ય સ્થાપાને ઓડવાયરે પગખીઓને પોકરાવેલી તોખા હતી જે યોગ એ વાકેફ હશે તેને સહેજે આવી જશે. આ વર્ષોમાં વિલાયતે એક તરફથી યુરોપીય યુદ્ધમાં ઇજ્ઞાનનાં સર્વ સાધનસામગ્રી પૂર્ણ છૂટથી વાપરવા માંડ્યાં અને બીજી તરફથી ઇજ્ઞાનવાસીઓને, રખેને તેઓ સામા થઈ જાય એ ભીતિથી, અંગ્રેજી સિપાહીની ઓડી નીચે કચરાવા દીધા પણ એથી ઇજ્ઞાનવાસીઓનો સ્વાધીન બનવાનો આતશ તો દિવસે દિવસ વધારે જ સળગતો ગયો અને ઝગમગની સરદારી નીચે રાષ્ટ્રીય હલચલનો પ્રવાહ વધારે ને વધારે જોરદાર બનતો ચાલ્યો.

§૪

“ઇજ્ઞાનવાસીઓ પોતાના દેશનું રાજતંત્ર બરાબર સંભાળી શકે તેમ છે. તેમને અંગ્રેજોની કે કોઇની રક્ષાની જરૂર નથી. ઇજ્ઞાનની પ્રજાને નામે હું અંગ્રેજોને કહું છું કે તમે તમારો

દેશ છોડીને ચાલ્યા જાઓ, બસ, ચાલ્યા જ જાઓ. અમારે તમારી કોઈ વાત નથી સાંભળવી. અમે અંગ્રેજ સત્તાનું રક્ષણ કદિ નોતર્યું જ નથી, એટલું જ નહીં પણ તેનો સદા ઇન્કાર જ કર્યો છે.' આવા યુદ્ધ પડકારની સાથે ઝગલુલે હવે અંગ્રેજો સામે ઉઠાડે છોગ મોરચા માંડ્યા. તેણે બીજી બધી પ્રવૃત્તિઓને તિલાંજલિ આપીને ઇજ્જતની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાની હલચલ ઉપાડી અને તેમાં તેના ધ્વજ નીચે અલ અઝહર વિધાપીઠનો તમામ વિદ્યાર્થીસમુદાય તથા ઇજ્જત આખાનો તરણસંઘ આવીને ખડો થઈ ગયો.

યુરોપમાં યુદ્ધ ખતમ થયું તેને બીજે જ દિવસે, સા'દ ઝગલુલ પાશાએ-ઇજ્જતના એ હૃદયનાયે, સમસ્ત મિસરી પ્રજાને નામે, ફરોમાં વસતા અંગ્રેજ સત્તાના પ્રતિનિધિને રીતસર ખબર મોકલ્યા કે 'હવે ઇજ્જત ખાલી કરો.' બીજી તરફથી એ દક્ષ રાજપુરોએ ઇજ્જતની માગણીથી વિલાયતને વાકેફ કરવા ઇજ્જતના પ્રતિનિધિઓનું શિષ્ટમંડળ વિલાયત લઈ જવાની વાત ચલાવી. વિલાયતના ડાહ્યા ગણાતા પણ વિજયના નશામાં ચક્ર્યૂર બનેલા રાજપુરોએ એ માગણીનો જવાબ વાળ્યો કે 'ઇજ્જતની બાબતમાં ચર્ચા કરવાની અમને અત્યારે દુરસદ નથી.' ઝગલુલને એ જ જવાબ જોઈતો હતો. આખું દારખાનું તૈયાર હોય અને તેને એક જામગીરી દામવાની જ જરૂર રહે તેમ, ઇજ્જતમાં દારખાનું તો ક્યારનું તૈયાર થઈ ગયું હતું-માત્ર એક જામગીરીની જ જરૂર હતી. તે આ જવાબે પૂરી પાડી. ઇજ્જતના પ્રધાનમંડળમાંથી મુખ્ય પ્રધાન રશદી પાશા અને અદલી પાશાએ રાજનામાં આપ્યાં. ઝગલુલે ફરીવાર મર્જના કરી કે 'અંગ્રેજ સત્તાની છાયા નીચે ચાલતા રાજતંત્રમાં વડા પ્રધાનનું આસન સ્વીકારવા કરતાં, સ્વતંત્ર ઇજ્જતના એક કંગાળમાં કંગાળ શહેરી બનવામાં હું વિશેષ માન સમજું છું.'

ઝગલુલે વિલાયત જવાની વાત માંડી વાળી અને નવો દાવ માંડ્યો. તેણે પારીસમાં બેઠેલી સુલેહ પરિષદ સમક્ષ ઇજ્જતનો

દાવો રખૂ કરવાના ખરીતા મોકલ્યા. દુરોપના પ્રતિનિધિઓની એ પરિષદ સમક્ષ ઇજ્ઞાપતના આત્મનિર્ણયના અધિકાર માટે દલીલ કરવા તેણે બાર પ્રતાપી મિસરીઓનું શિષ્ટમંડળ તૈયાર કર્યું. અંગ્રેજોએ એ કેમ સાંખી શકે? તેમણે માન્યું કે તોપ અને તલ્લવાર બતાવવાથી ઝગલુલ અને તેના સાથીઓ ચુપ થઈ જશે અને આ ચળવળ બેસી જશે. તેમણે અનુમાન કર્યું કે ઝગલુલને અને તેના મુખ્ય સાથીઓને હથેલિયાર કરવાથી આ ઉદ્ધાનો તત્કાળ સમી જશે. અંગ્રેજોએ એ બંને ઉપાયો અજમાવ્યા. ૧૯૧૯ના માર્ચની ૮મી તારીખે ઝગલુલને અને તેના ત્રણ સહ-ચારીઓને ગિરફતાર કરી માલ્ટા ટાપુમાં દેશપાર કરવામાં આવ્યા. સિત્તેર વર્ષનો પુઢો ઝગલુલ મિસરી માતાનું નામ જાહેર કર્યું અને 'દેશબાંધણી, મારી ગેરહાજરીમાં માફ કામ બધ ન કરજો' એવો ઇજ્ઞાપતને સંદેશો દેતો માલ્ટા આવ્યો.

ઇજ્ઞાપતની પ્રજા-લાગણીઓને જવાબામુખી ફાટી નીકળ્યો. અંગ્રેજોના આ કૃત્યને ઇજ્ઞાપતની સમસ્ત પ્રજાએ દેશનું ભયંકર અપમાન માની લીધું. મિસરીઓએ પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવા દેશ ભરમાં સ્વાધીનતાની ચળવળ બમણા ત્રેરથી ચલાવી: રમખાણો થયાં, પરદેશીઓના ખૂન થયાં, અનેક નિર્દોષોનાં લોહી રેડાયાં. અંગ્રેજ સત્તાધીશોએ લશ્કરી કાયદાનો અમલ વધારે સખ્તાઈથી માંડ્યો. છતાં ઇજ્ઞાપતનો પ્રકાષ ન શમ્યો તે ન જ શમ્યો. ઇજ્ઞાપતની એક માગણી હતી: અમારો ઝગલુલ અમારી વચ્ચે જાણો મૂકો. ને અંગ્રેજોએ આખરે ઝગલુલને છૂટો કરવો પડ્યો.

ઝગલુલ માલ્ટાથી સીધો પારીસ ગયો. તેણે ફરીવાર ઘોષણા કરી કે 'ઇજ્ઞાપતને કોઈનું રક્ષણ નથી જોઈતું. ઇજ્ઞાપતને બીજી પ્રજાઓની જેમ આત્મા-નિર્ણયનો અધિકાર જોઈએ છે. ઇજ્ઞાપત સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા માગે છે.' પણ તેની એ વાત, ન તો પારીસની સુલેહ પરિષદે સાંભળી કે ન તો તેને અંગ્રેજોએ કાન દીધા.

ઝગલુલે જોયું કે પરાધીન પ્રજાઓને માટે તેમની સ્વાધીનતા પાછી મેળવવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે કટ્ટર અસહકારનો. તેણે પારીસથી પાછા આવી એ શસ્ત્ર અજમાવ્યું. ઇજ્જતમાં અસહકાર શરૂ થયો. તમામ સરકારી સંસ્થાઓનો બહિષ્કાર મંડાયો. વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓએ, હજારોની સંખ્યામાં, તેમની શાળા કોલેજો છોડી. પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપ્યાં. સરકારી નોકરોએ અને અમલદારોએ સરકારી નોકરીઓ છોડી. આખું રાજતંત્ર અટકી પડ્યું.

હિન્દના અસહકારના પરિણામે જેમ ૧૯૨૧ના છેલ્લા મહિનાઓમાં લોર્ડ રેડિંગ કંપી ઉઠ્યા હતા અને ગમે તે શરતે સમાધાન માગતા હતા તેમ ઇજ્જતમાં પણ એ ઘડી આવી. અંગ્રેજ સત્તાધીશોને ધોળે દિવસે આકાશમાં તારા દેખાત ગયા ! ઇજ્જતને સ્વતંત્રતાનાં વચન અપાયાં. ઇજ્જતની માગણીઓનો વિચાર કરવા મિલ્નર કમીશનની નિમણૂક કરવાનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું.

૬૫

૧૯૧૯ના નવેમ્બરની ૧૦મી તારીખે, ઇજ્જતને સ્વરાજ્યનો દાવો તપાસવા મિલ્નર કમીશનને ઇજ્જત મોકલવાની વિધાયતની પાર્લામેન્ટમાં જાહેરાત થઈ. એ વેળા ઝગલુલ-ઇજ્જતને એ વિધાયક-પારીસમાં હતો. તેણે ઇજ્જત ઉપર માત્ર ત્રણ શબ્દોનું ટુંકું ફરમાન મોકલ્યું : ‘મિલ્નર કમીશનનો બહિષ્કાર કરો.’ અને પછી એક મહિને ઇજ્જતની જૂમિ ઉપર મિલ્નર કમીશનને પગ મૂક્યો. પણ એક મહિનામાં તો ઇજ્જત મિલ્નર-કમીશનનો સદંતર બહિષ્કાર કરવાનો અક્રમ નિશ્ચય કરીને-એની સંપૂર્ણ તૈયારીઓ કરીને-કમીશનના સ્વાગત માટે તૈયાર થઈ ગયું હતું.

નવેમ્બર ૧૦થી ડીસેમ્બર ૧૦ સુધી ધજીમના ગગનમાં એક જ સૂર ગાજતો હતો : ‘મીલ્નર મીશનનો અહિંકાર કરો.’ પારીસથી ઝગલુકે જે ફરમાન મોકલ્યું હતું તેનો એ અનેકગણો સમ્બળ અને પ્રજ્ઞવ્યાપક પડછંદો હતો. મીશનના અહિંકારની અને ખ્રિસ્તન પ્રત્યે રોષની જોસભેર હલચલ ચાલી રહી હતી. ખ્રિસ્તિય સત્તાધારીઓએ ‘સ્વાધીન ધજીમ’ મંડળના પ્રમુખ અને સર્વ સભ્યોને ગિરફતાર કર્યા, તમામ રાષ્ટ્રીય અખબારોને બંધ પાડ્યાં. તો જે એ હલચલ મોળી ન પડી, એ તો, ગંગા નદી તેના મુખ તરફ વિશાળ ને વિશાળ બનતી જાય તેમ, વિશેષ ને વિશેષ જોરદાર અને વ્યાપક બનવા લાગી. વડી ધારાસભા અને પ્રાન્તિક ધારાસભાના સભ્યોએ મીલ્નર મીશન સામે વિરોધ નોંધાવ્યો. કલ્કત્તાએ, ઉમરાવો, વકીલો અને વિદ્યાર્થીઓએ પણ તેની સામે પોકાર પાડ્યો. ધજીમનાં શહેરોમાં હડતાલો પડી; ધજીમનાં ગામડાંઓ-જ્યાં ખ્રિસ્તિય દમનનીતિ પૂરપાટમાં ચાલી રહી હતી-તેમણે પણ મીલ્નર મીશનની સામે સખ્તમાં સખ્ત આલુગમે નોંધાવ્યો.

આમ જ્યારે આખી પ્રજા મીલ્નર મીશન સામે ઉકળી રહી હતી, ત્યારે થોડા સ્વાર્થસાધુઓએ મીશનનો સત્કાર કરી અંગત તલવાર સજી લેવાની તૈયારીઓ માંડી. પ્રજાથી એ ન સહેવાયું. પ્રજાના જુવાન વર્ગે તેમને એ પ્રયત્નો છોડી દેવા ચેતવણી આપી. પણ તો જે, પોતાને ‘સ્વતંત્ર વિનિતો’ તરીકે ઓળખાવતા એ ગૃહસ્થોએ મીશનની સાથે સહકાર કરવાની પેરવી જારી રાખી. આખરે એ પક્ષ ઉપર મિસરી જુવાનોએ જસારીઠીઓ મોકલી. ખૂન થવાની દહેશતથી અચકાઈને, તેમણે પોતાનું પાપાયરણ છોડી દીધું અને ધજીમનો પ્રજાસાગર મીલ્નર મીશનની સામે સિંહની ત્રાડથી ધુરકવા લાગ્યો.

૧૯૧૯ની એ સાલ : ડીસેમ્બર મહિનો : એની દશમી તારીખ : એ દિવસે લોર્ડ મીલ્નર અને તેના ત્રણ અંગ્રેજ સંગા-

થીઓનું મંડળ ઇજ્જતને કિનારે પગ મૂકતું હતું. ઇજ્જતવાસીઓ ખ્રિષ્ટિય તાજની છાયા નીચે સ્વરાજ્ય મેળવવાને લાયક છે કે નહીં તેની તપાસ કરવા લોર્ડ મીલ્નરનું મંડળ ખ્રિષ્ટિય પાર્લામેન્ટ તરફથી ઇજ્જત આવતું હતું.

ઝગલુલની પ્રેરણા નીચે ઇજ્જતની પ્રજાએ એનો સત્કાર કર્યો— નીચેના ઢંઢેરાથી : ‘ઇજ્જત સ્વરાજ્યને લાયક છે કે નહીં, ઇજ્જત-વાસીઓ તેમના પોતાના દેશનો કારભાર ચલાવવાની શક્તિ ધરાવે છે કે નહીં, ઇજ્જતની પ્રજા સ્વતંત્રતા સાચવી શકે તેમ છે કે નહીં એ તપાસવાનું કામ ઇંગ્લાંડનું કે અંગ્રેજોનું નથી. ઇંગ્લાંડ સ્વાધીનતાની નવાજેશ કરે અને ઇજ્જત તેનો ઝુકાને સ્વીકાર કરે, એવી ઇજ્જતની પ્રજા પાસેથી આશા રાખવી એ અમારું ભયંકરમાં ભયંકર અપમાન છે. સ્વાધીનતા એ જો અમારો સ્વાભાવિક, જન્મસિદ્ધ હક હોય, તો અમે એની કોઇની પાસેથી ભીષ્મ માગવાના નથી; અમે એને માટે લાયક છીએ કે નહીં તે સંબંધમાં કોઇના પ્રમાણપત્રની અમને પરવા નથી. અમારો એ હક અમારો જ છે. એનો કોઇથી મન્કાર થઇ શકે જ નહીં. ઇજ્જતના ભાગ્યવિધાનનો અધિકાર ઇજ્જતની પ્રજાનો જ છે.’ લોર્ડ મીલ્નર, સર જોન મેક્સવેલ, રેનેલ, રોડ, લોમ્બ : ઇજ્જતના સ્વરાજ્યના આધિકારની તપાસ કરવા આવેલું એ અંગ્રેજી ‘શાહી પંચ’ સન્નિહ થઇ ગયું.

અને પછી ઝગલુલના શબ્દે ડોલતા ઇજ્જતે એ બહિષ્કાર શી રીતે આવર્યો? એ કયા રોમાંચકારી છે. જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. જગતની જે જે પ્રજાઓને પોતાની સ્વાધીનતા જીતવા લડતો લડવાની છે તેમને માટે સોનેરી બોધપાઠ આપનારો એ શૌર્યપ્રેરક ઇતિહાસ છે. ઝગલુલના જીવનનું એ તેજસ્વી પ્રકરણ છે. ઝગલુલની મનો-ભાવનાઓએ સ્થૂળ વાધા પહેરી ઇજ્જતની રમણીય ધરતી ઉપર કેવી વિજય કીડા કરી, એની એ પ્રેરણાદાયી તવારીખ છે. જે દિવસે મીલ્નર મીશન ઇજ્જતના કિનારા ઉપર પગ મૂકતું

હતું, તે દિવસે ઇજ્જતભરમાં સાર્વજનિક હડતાલ હતી. ઇજ્જતના દૂર દૂરના ખુણામાં પડેલાં ગામડાંમાં પણ એ દિવસે હડતાલ હતી. એ ગામડાંનો ગામડીયો મિસરી પણ મીલ્નર મીશનના બહિષ્કારના ખયગામથી પરિચિત હતો. કોઇ મહાપુરુષનું મૃત્યુ થયું હોય અને સકળ પ્રજા તેની મૈયતમાં કબ્રસ્તાને સીધાવી હોય અને પાછળ શહેરો અને ગામો સ્મશાન જેવાં સુનસાન દેખાતાં હોય, એવો એ દિવસે ઇજ્જતના લગભગ બધાં જ શહેરો અને ગામોનો દેખાવ હતો. અને પાટનગરનું દૃશ્ય તો ક્યાંય વિશેષ વિકરાળ હતું. ઇજ્જતનો એવો સત્કાર પામીને, પોતાના રક્ષણ માટે ફરતી લશ્કરી મોટરો અને ઉપર વિમાનોથી સંરક્ષિત બનીને મીલ્નર મીશન પોતાને ઉતારે પહોંચ્યું. મિસરી પ્રજાએ ઝગલુલના જયનાદથી ગગન વિદાયું. ઝગલુલના સાથીઓ મીલ્નર મિશનની આવી દયામણી દશા થયેલી જોઇ ઝગલુલને વન્દન કરી રહ્યા.

પછી ઇજ્જતની પ્રજા માત્ર એક દિવસની હડતાલ પાડીને જ બેસી રહી નહીં. તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે જ્યાં સુધી મીલ્નર મીશન ઇજ્જતમાં રહે ત્યાં સુધી ઇજ્જતના પ્રજાત્વનું તેમજ બરાબર જ્ઞાન થાય એવાં પ્રદર્શનો ચાલુ રાખવાં. એટલે, મીશનના આગમનના દિવસથી જ, ઇજ્જતના તમામ વકીલોએ આઠ દિવસની હડતાલ જાહેર કરી અને સરકારી અદાલતોમાં ન જવાવું નક્કી કર્યું. ખીજ પાસ ઇજ્જતના તમામ સરકારી નોકરોએ ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી હડતાલ પાડી. તમામ પંક્તિના મિસરી નોકરીયાતોએ કામ પડતું મૂકી દીધું અને મીલ્નર મીશનને ઘડીબર થરથરાવી મૂક્યું.

અને આમ બ્યારે વકીલો અને નોકરીયાતો હડતાલ પાડી બહિષ્કારની ઝુબેશને અમાપ નવું જોર આપે, ત્યારે ઇજ્જતનો જીવાન વર્ગ, ઝગલુલનો પ્યારો તરણ વિદ્યાર્થીસમુદાય પાછળ કેમ રહી શકે? ઇજ્જતની તમામ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓએ-કુમારોએ

અને કુમારીઓએ શાળાઓ ખાલી કરી અને મિસરી સ્વાધીનતાની પતાકાઓ લઇ, સરઘસ રૂપે ફરવા માંડ્યું.

પોતાને મિસરી કહેવડાવવામાં મગરૂબી લેનાર દરેકે દરેક આદમી અને ઓરતને આમ પ્રજાકીય નિર્ધારને શિર નમાવતાં અને અહિંકારની ઝુંમેશને વધાવી લેતા જોઇને, ઇજ્જતના પ્રધાનોથી પણ ન રહેવાયું. તેમણે પણ પોતાના માનવંતા હોદ્દાઓનો ત્યાગ કર્યો અને પ્રજાકીય હડતાલમાં સાથ દીધો. મીશનને ઝગલુલના નામનો પ્રભાવ સમજવા લાગ્યો.

ત્રણ ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી, ઇજ્જતનો આ જુવાળ જોઇ-અને તેને દિવસે દિવસે વધારે તે વધારે ચડતો જોઇ, લોર્ડ મીન્નર મુંઝાયા. તેણે એક દાવ નાખ્યો. મીસરીઓને શાન્ત કરવા એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. તેમાં મિસરીઓને કહેવામાં આવ્યું કે 'તમે અમારી પાસે આવી તમને ઠીક પટે તે વાત કરી શકો છો. તમારે અમારાથી ડરવાનું કોઇ કારણ નથી. અને આપણે એક ખીમ લગીએ મળીએ, દિલ ખોલીને વાતો કરીએ, અમારી વાત તમે સમજો અને તમારી વાત અમને સમજવો તો જ, આપણી વચ્ચેની ગેરસમજુતોનો અંત આવે અને આપણે સમાધાન ઉપર આવી શકીએ તે.'

ચક્રાર મિસરીઓ એકા ન છેતરાયા. તેમણે માખીખાઇ બનવાની અને ફરોશીયાબાઇની જળમાં ફસાવાની સાફ ના સંમળાવી. રાષ્ટ્રીય ઇજ્જતને, મીન્નરના જાહેરનામાં સામે પડકાર દીધો કે : 'તમારી બલી મુગદોને માટે ઇજ્જત તમારે આભારી છે. પણ જ્યાં સુધી અમારા સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર ન થાય, જ્યાં સુધી ઇજ્જતના સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાના ધ્યેયને તમે કબૂલ ન રાખો. ત્યાં સુધી અમને તમારો સહકાર ન જોઇએ.' મીશનનો અહિંકાર અખંડ ચાલુ રહ્યો.

આ અહિંકારની હત્રચત્રમાં મિસરી વિદ્યાર્થીઓએ સરસ ફાજો આપ્યો. તેમણે હડતાલો પડાવી, સરઘસો ગોઠવ્યાં, દુકાન-

દારોને દુકાનો બંધ રાખવા સમજાવ્યા અને સેમીરામીસ હોટેલ-કે જ્યાં મીલ્નર મીશનનો ઉતારો હતો-તેને ફરતો ચોવીસે કલાક પહેરો રાખ્યો કે જેથી કોઇ મિસરી તેમની પાસે જઇ શકે નહીં. મીશનનો કોઇ સમાસદ મોટરમાં બેસીને હોટેલની બહાર જાય કે તરતજ વિદ્યાર્થીઓની એક દુકડી, મોટરમાં ચડી તેમની પાછળ પડી જ હોય ! મીશનના એક સભ્યે યાકીને પોકાર કર્યો કે ‘મિસરી વિદ્યાર્થીયી તો તોબાહ, બાર વખત તોબાહ ! અમને કોઇને એક મીનીટ પણ રેલા મુકતા નથી !’

આ બહિષ્કારની હલચલમાં ઇજીપ્તના નારીસંઘે પણ વિસ્મય પમાડે એવો અગ્રેસર ભાગ લીધો. હિન્દુસ્તાન અને ઇજીપ્ત પ્રત્યે અભાવનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની મથામણ કરવા માટે નામચીન અનેલા સર વેલેન્ટાઇલ શિરોલને ઇજીપ્તની બહુર મહિલાઓની આ વેળા મોંમાં આંગળાં નાંખીને સ્તુતિ કરવી પડી છે. ૧૯૨૦ના જન્યુઆરીની ૨૭ તારીખના ‘ટાઇમ્સ’માં તે લખે છે કે :

‘આ દિવસોમાં મિસરી સ્ત્રીઓનાં ટોળે ટોળાં શરીરોમાં ઉતરી પડ્યાં હતાં. ઉમરાવ કુટુંબની નારીઓ તેમના પડદા અને કાળા કપ્પા સહિત અને બીજી નારીઓ ઉધાડે મોંએ નીકળી પડી હતી. બહિષ્કારના દેખાવોમાં તે મોખરે ચાલતી. તેઓ પોતાનાં સરધસ કાઢતી-તેમની ગાડીઓમાંથી સ્વાધીનતાની વીરદાક ગળવતી અને ‘અંગ્રેજોને હાંકી કાઢો’ના ગગનસ્પર્શી પડકારો કરતી અને રાષ્ટ્રીય પતાકાઓ ફરકાવતી. તેઓ ઝગલુલ પાશાના મકાન પાસે ટોળે મળતી અને મકાનની અટારીએથી ઝગલુલની મહોરદાર તેમને બાબણો આપતી.

‘તેઓ, હુલ્લડમાં મરાયેલા મિસરીઓના જનાજની પાછળ વિલાપ કરતી નીકળતી અને કોઇ કોઇ વેળા તો પોતે ખુદ તોફાનમાં પણ ઝંપલાવતી. જ્યારે સરકારી નોકરોએ હડતાલ જાહેર કરી, ત્યારે તેઓએ સરકારી ઓફિસોને દરવાજો પોતાનો

પહેરો ગોઠવી દીધેલો કે જેથી કોઈ માણસ પાછો કામે જઈ શકે નહીં.

‘છેલ્લા બે મહિનામાં તો આ સ્ત્રીઓની દુકડીઓએ જાહેર ટ્રામગાડીઓનો કબજો લઈ લેવાનું અને તેમાં બેસીને તેને મરજી મુજબ હંકારતાં હંકારતાં, ‘મીશનનો અહિંકાર કરો, મીશનનો અહિંકાર કરો’ એવી હાકો પાડવાનું જ કામ કર્યાં કર્યું છે. તેઓ પોતાની પાસે કાગળના નાના વાવટા રાખતી અને જે કોઈ યુરોપીયન તેમની સામે મળે તેના મોં ઉપર ફેંકતી.

‘મોટી નારીઓનો આ ચેપ કન્યાશાળાઓમાં પણ પહોંચી ચૂક્યો હતો. કન્યાશાળાની કન્યાઓએ પણ, વિદ્યાર્થીઓની જેમ, હડતાલ પાડી હતી અને કેળવણીખાતાના પ્રધાન ઉપર તારો મોકલ્યો, મીલ્નર મીશન સામે પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો હતો. કન્યાઓની હડતાલની આ હલચલ એટલી સર્વવ્યાપી અને સંજ્ઞા હતી કે ખુદ પ્રધાનોને ફરિયાદ કરવી પડતી કે અમે અમારી પુત્રીઓને રોકી શકતા નથી.

‘ઇજ્જતની મહિલાઓ જે જુસ્સો બતાવી રહી છે તેની પાછળ રહેલી અતિ વ્યાપક કટુતાનો ગંભીરપણે વિચાર નહીં કરવામાં આવે તો એ જગજગ ભૂલ કરી ગણાશે. મિસરી મહિલાઓની આ હલચલ એ, બ્રિટિશ ‘પચાવગીરો’ની સામે ઉદ્દામ પક્ષની ઝુંબેશને પરિણામે આજે ઇજ્જતનાં ફેલાયેલી બળવાની ઉગ્ર ભાવનાનું પ્રતિબિંબ છે.’

આમ, ઇજ્જતના અણુએ અણુ ઉપર ઝગલુલનો વિજય લખાયેલો વાંચી, વેલેન્ટાઇલ શિરોલ જેવાને ઝગલુલની ઝુંબેશની આટલી ગંભીર નોંધ લેતો જોઈ ઇજ્જતની પ્રાન્તિક ધારાસભાઓએ અને વડી ધારાસભાઓએ મળીને મીલ્નર મિશન પ્રત્યે ઘૂણાભાવ બતાવનારા, ઝગલુલનું અનુમોદન કરનારા અને પોતાની સ્વાધીનતાની ઉદ્ધેષણા કરનારા ઠરાવો કર્યા. ઇજ્જતનાં ગામ ગામડાંના સરકારી

મુખીઓએ અને નાયકોએ ગામે ગામની એ કરાવેનો પ્રતિષ્ઠા કરનારાં જાહેરનામાં બહાર પાડ્યાં. અલ્પ અઝહર વિદ્યાપીઠે-જેના કુલપતિ ઇજ્જતના સુલતાન છે-તેણે પણ વિશાપન બહાર પાડીને ઇજ્જતની પ્રજાના સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાના દાવાનું સમર્થન કર્યું. સુલ્તાનના કુટુંબના શાહજાદાઓએ પણ રાષ્ટ્રીય ઇજ્જતના બહિષ્કારના કાર્યક્રમની જાહેરમાં તરફદારી કરી.

આ રીતે મીલનર મીશને ત્રણ મહિના સુધી હોટેલમાં બગાસાં ખાધાં કર્યાં, પણ તેઓ એક પણ મિસરીની જુગતની લાઇ શક્યા નહીં કે એક પણ મિસરી સંસ્થાને સહકાર કરવા લલચાવી શક્યા નહીં. મિસરી પ્રજામાં બાગલા પાડવામાં, યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી તેનું મંગલૂન તોડવાનાં પ્રયાસમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યાં. મીલનર સાર્વજનિક આખરે થાક્યા, નિરાશ થયા અને વિલાયત પાછા ફરવા અિસ્તરા બાંધવા માંડ્યા.

દરમિયાન ઇજ્જતની વડી ધારાસભાના પ્રજાનિયુક્ત સભ્યોએ એક વિશેષ વાર મળી. ઘોષણા કરી કે ‘ઇજ્જત’ સ્વાધીન છે અને ઇજ્જતની પ્રજા એ સ્વાધીન, સ્વતંત્ર પ્રજા છે.’ ઇજ્જતમાં ઘેર ઘેર સ્વાધીનતાનો ઉત્સવ ઉજવાઇ રહ્યો. ઇજ્જતનું આકાશ ‘ઇસ્તીક્લાદ’ના અવાજથી ગાજી રહ્યું.

મીલનર મીશને આખરે, નારીપાસ બનીને ૧૯૨૦ના માર્ચ મહિનામાં પાછું વિલાયત સીધાવ્યું. મીલનર અને તેના સાથીઓ મિસરીઓની જુગતનીઓ તો ન લાઇ શક્યા, મિસર અિંટશ તાજની છાયા નીચે સ્વરાજ્ય મેળવવાને લાયક છે કે નહીં તેની તપાસ તો ન કરી શક્યા, પણ એક ગાંઠ વા : ગયા કે ઇજ્જતને જાળવી રાખવું હોય તો શાંત કર્યે જ છુટકો છે.

સામ્રાજ્યની રક્ષાને માટે ગમે તેવી મુશ્કેલી કરવાને તૈયાર નાચા દેશબક્ત લોડ મીલનરે, ઇંગ્લાંડ પહોંચી, ઇજ્જતની સાચી સ્થિતિથી તેના દેશબદ્ધોને પરિચિત કર્યા અને ખોટી પ્રતિજ્ઞાનો

મોહ છોડી, સાચા મુસદ્દાને શાબે તે રીતે તેણે ઇજ્જતની પ્રગ્નના સરદાર જગલુલને સંધ્યા સંબોધવાનું શરૂ કર્યું. તેણે જગલુલને અને તેના સાથીઓને વિલાયત આવવા અને સમાધાનની શરતો રજૂ કરવા વિનંતિ કરી—એ જ જગલુલ કે જેને બ્રિટિશ સરકારે ઇજ્જતની પ્રગ્નના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવા ના પાડેલી, એ જ જગલુલ કે જેને બ્રિટિશ વિલાયત આવવાનો પાસપોર્ટ આપવા ના સંભળાવેલી, એ જ જગલુલ કે જેને બ્રિટિશોએ ગિરફતાર કરેલો અને દેશપારી ફરમાવેલી, એ જ જગલુલ કે જેને મુલાકાત આપવાની પણ આજ સુધી અભિમાની બ્રિટિશો ના સંભળાવ્યા કરતા.

૬૬

લોર્ડ મિલ્નરની વિનંતિને વશ થઇ સાત સહચારીઓ લઇ, જગલુલ ૧૯૨૦ની ૭મી જુને વિલાયત પહોંચ્યો. વિલાયતમાં લોર્ડ મિલ્નરની પાસે તેણે ઇજ્જતની માગણીઓ મૂકી. પણ ખાસ પરિણામ ન આવ્યું.

આગરે, ઐરિશિયનની સરકાર તરફથી ૧૯૨૧ના માર્ચ મહિનામાં ઇજ્જત પચ્ચે જાહેરનામું બહાર પડ્યું. તેમાં જાહેર થયું કે આગરથી ઐરિશિયન ઇજ્જતની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરે છે. પણ સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત બનાવનારી કેટલીક શરતો પણ એ જ જાહેરનામામાં પ્રકટ થઇ, સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાના પૂર્વરી જગલુલ-રક્ષકે એ શરતો કેમ રચે ?

જગલુલે ઇજ્જત પાછા આવી બેવડા બેરથી પોતાની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાની ચળવળ ઉપાડી. તેણે મિસરના વિભાગે વિભાગમાં ભ્રમણ કર્યું અને મિસરીઓને આદેશ દીધો કે ‘સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા—અને લગીરે ઓછું નહીં—એ જ તમારું નિશાન

રાખજો.' એવો આદેશ આપીને ઝગલુલ ધજીપતના પાટનગરમાં પાછો ફર્યો. ૧૯૨૧ના ડીસેમ્બર માસમાં તેણે એક જંગી રાજદારી સભા બોલાવી અને તેની સમક્ષ રાજકીય હડતના નવા કાર્યક્રમની રૂપરેખાઓ જાહેરમાં મૂકી. એ જોઈ તે વખતના ધજીપતના હાઇ કમિશ્નર લોર્ડ એલેન્બીના હૃદયમાં ભારે ભીતિ પેસી ગઈ. તેણે ઝગલુલ ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે તમારે રાજદારી ચળવળમાંથી મુક્ત થવું અને તમારા મૂળ વતનના ગામડામાં જઈને રહેવું. ઝગલુલ એવા અવિચારી અને ઉદ્ધત હુકમનો શો જવાબ આપે ? તેની પાસે તો એક જ જવાબ હતો અને તે એ કે 'હું મારું કાર્ય છોડવાનો નથી.' લોર્ડ એલેન્બીની આંખો ઘાટી બની. પોતાના હુકમની અવગણના કરનાર ધજીપતના આત્મારામ ઝગલુલ સામે કોઈ પણ આરોપ પુરવાર કર્યા વિના, તેણે તેને દેશપાર કરવાનો હુકમ ફરમાવ્યો.

પોતાના સર્વોપરિ દેશનાયકને દેશપાર જતો જોઈ—મિસરને નામે, એકોતરે વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થામાં, લથડી પડેલ તબિયત લઈને, બ્યારે સૌ કોઈ સર્વ પ્રવૃત્તિ છોડી જીંદગીના છેલ્લા દિવસો સુખમાં ગાળવા તલસે ત્યારે, ઝગલુલને ત્રીજી વખત એ સજ્જને વધાવી લેતો જોઈ—એ મહાપુરુષને વંદના કરવા લોકોનાં ટાંગેટાળાં એના ઘર આગળ ઉભરાવા લાગ્યાં. બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ, સૌ કોટિના મિસરિઓએ તેમના સરદારના ઉપર ઘેરો નાખ્યો અને 'ધણું જીવો ઝગલુલ પાશા'ના જયનાદથી ગગન ગળતી મૂક્યું.

અંગ્રેજ સેનાપતિએ ફરમાન કાઢ્યું કે ઝગલુલનો નામોચ્ચાર કોઈ પણ વર્તમાન પત્રમાં, કોઈ પણ બાવામાં, ક્યાંય પણ, કોઈએ પણ, કદિ ન કરવો. એ આજ્ઞા તોડનાર અંગ્રેજ સેનાપતિનો ભોગ થઈ પડશે. એ હુકમ નીકળ્યા પછી, રમઝાનને છેલ્લે દિવસે કેરો નગરની બધી મસ્જિદો મિસરીઓથી ચિકાર ભરાઈ ગઈ હતી. કેરોની મુખ્ય મસ્જિદમાં કેરોના તમામ નામાં-

કિત ખાનદાન શહેરીઓ નમાઝ પઢવા આવ્યા હતા. ઇજ્જતનો ખુદ રાજા પણ પોતાના આખા પ્રધાન મંડળ સાથે હાજર હતો. પંદર હજારની જગલુલ મેદની જમી હતી. શહેરીઓની પાંચ પાંચની હારની વચમાં નાગી તલવાર વાળા લશ્કરી સિપાઇઓની એક એક હાર ગોઠવી દેવામાં આવી હતી. રખેને કોઇ તોફાન કરે, રખે ને કોઇ જગલુલના નામનો ઉચ્ચાર કરે, રખે ને કોઇ જગલુલના પક્ષમાં બાવળ કરી નાખે ! બંદગી પૂરી થઇ. સર્વત્ર ચુપકી પથરાઇ રહી. એટલામાં મરજુહના એક ખુણામાંથી એક કોમળ, મધુર, સ્પષ્ટ સ્વર શુંજી રહ્યો : ‘ ઘણું જીવો જગલુલ પાશા ! અને દુરત આખી પંદર હજારની મેદની—અધિકારી અને બીન અધિકારી. સરકારપક્ષી અને પ્રજાપક્ષી સર્વેને મોંએથી પ્રતિધોષ થયો : ‘ઘણું જીવો જગલુલ પાશા ! ઘણું જીવો જગલુલ પાશા !’

અંગ્રેજ સેનાપતિનું મિસરી પ્રજાએ આવી રીતે સન્માન કર્યું. જગલુલને દેશપારીનો હુકમ મળ્યો ત્યારે તેની આવી અજબ લોકપ્રિયતા હતી. એ સમયે ઇજ્જતની સર્વ કોટિની જનતાના હૃદયમાં તેનું આવું અનંત સ્થાન હતું.

અને જગલુલની પાછળ તેનો તાજ કોણે પહેર્યો ? તેનું કામ કોણે ઉપાડી લીધું ? દેશબંધુ ચિત્તરંજનદાસ જલે જતાં તેમની જવાબદારીઓ શ્રીમતી વાસન્તીદેવીએ ઉપાડી લીધી હતી; ગાંધીજી ચરોડાની દીવાલો પાછળ પુરાતાં લડત ચાલુ રાખવાની હાકલ શ્રીમતી કસ્તુરબાએ પાડી હતી, તેમ ઇજ્જતમાં પણ ઇજ્જતનો સરદાર જગલુલ દેશપાર થતાં એ સરદારી જગલુલના સહ-ધર્મચારિણી શ્રીમતી સોફિયા બાનુએ હસતે મોંએ સ્વીકારી લીધી. લોર્ડ એલેક્ઝાન્ડરે જ્યારે તેમને સંદેશો મોકલાવ્યો કે ‘ આપને આપના પતિની સાથે જવું હોય તો તેમ, નહીં તો બીજા સુંદર હવા ખાવાના સ્થળે જવાની વ્યવસ્થા થઇ રહી છે’ ત્યારે એ બહાદુર નારીએ એ તુમાખી અંગ્રેજને જવાબ મોકલ્યો કે ‘હું તો અહીં જ રહેવાની છું અને મારા આવિન્દુ કાચે

ઉપાડી લેવાની છું. તમે ઝગલુલના શરિરને દેશપાર કરી શકશો, પણ તેનો આત્મા તો અહીં અમારી વચ્ચે અહનિંશ હાજર જ રહેશે. અહીં, તેના જ ધરમાં, તેના જ આસને, તેનું જ કામ, હું તેની મહોરદાર આગળ ધપાવીશ. ઝગલુલ કદાચ પરબ્રૂમીમાં બેદિસ્તનશીન થાય તો પણ શું ? તેની પાછળ તેના અનુયાયીઓની હારની હાર ચાલી નકળશે. એ પ્રવાહ તમારો કે કોઈનો રોક્યો રોકાવાનો નથી. ધજીપતની સ્વતંત્રતા અમને પુનઃ પાછી મળ્યા પછી અમે જંપવાના છીએ.’

અને સાચ્યે જ સોફિયા બાનુએ ઇસ્તીકબાદની લડત બરાબર જોરથી ચાલુ રાખી. તેણે અંગ્રેજી માલનો બહિષ્કાર શરૂ કર્યો. ધજીપતની રાજધાની કેરોમાં ૪૦ સ્ત્રીઓની બહિષ્કાર-સમિતિ નિમાધ અને દેશભરમાં તેની ઉપસમિતિઓ સ્થાપવામાં આવી. સોફિયા બાનુની પ્રેરણા નીચે મિસરની પરદાનશીન સ્ત્રીઓએ અંગ્રેજી માલ ન ખરીદવા મિસરી દુકાનદારોને વિનવવા ચોકીપહેરાની પ્રવૃત્તિ ચલાવી.

આ બધી પ્રવૃત્તિને પરિણામે ઝગલુલની ગેરહાજરીમાં પણ ધજીપતમાં સ્વાધીનતાની લડતનો જીતો ઉત્તરોત્તર વધતો જ ગયો. જગતે જોયું કે ઝગલુલની ગેરહાજરીમાં ધજીપતની પ્રગતિ નેતૃત્વ કરે એવી વીરાંગના નારીઓ પણ ધજીપતમાં છે.

૬૭

૧૯૨૩ના એપ્રિલ માસમાં ઝગલુલને નબળા તબીયતને કારણે દેશપારીની સજામાંથી મુક્તિ બક્ષવામાં આવી. ઝગલુલને માટે અધીરી મિસરી પ્રબલે તેનું બાદશાહી સ્વાગત કર્યું. ઝગલુલે ધજીપતમાં પગ મૂકતાંની સાથે જ, ૧૯૨૩ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૮મી તારીખે ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન લોર્ડ બોર્લો ધજીપતને

‘સ્વાધીનતા’ અક્ષવાનો જે ઠગારો ખરીતો અહાર પાઝો હતો તેની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી નાખી. એ ખરીતાને અંગ્રેજોની ધૂર્તતા અને કપટખાજનાં નામ આપ્યાં અને ઇજ્જતવાસીઓને સાચી અને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા મેળવવા વધારે જોખમદાર પ્રયત્નો કરવા હાકલ દીધી. ખીજ તરફથી, એ જ ઉદ્દેશથી, તેણે પોતે ૧૯૨૪ના જુન્યુઆરીમાં, નવાં બંધારણ મુજબની ધારાસભાને સર કરી લેવા પોતાના પક્ષને ચૂંટણીમાં ઉતારવાની તૈયારી કરી. એ ચૂંટણીમાં અગલુલના પક્ષે ધારાસભાની કુલ ૯૦ ટકા જગ્યાઓ સર કરી લીધી. અગલુલ પાશાએ પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. અગલુલના મસ્તક ઉપર ઇજ્જતના વડા પ્રધાનનો તાજ પહેરાવાયો.

પોતાના હાથમાં દેશની લગામે આવતાં જ, તેણે ઇજ્જતની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. ઇજ્જતને જે પાંચ શરતોએ સ્વાધીનતાની અક્ષિસ ધરવામાં આવી હતી તે પાંચ શરતો કઢાવી નાખવા અગલુલે પ્રયાસ માંડ્યો. એ વેળા વિલાયતમાં મજૂર-પક્ષ સત્તાધીશ હતો અને રામસે મેકડોનલ્ડ વડા પ્રધાનની ગાદી ઉપર હતો. અગલુલ સમાધાનની આશાએ ઇંગ્લાંડ ગયો. વિલાયતના અને ઇજ્જતના વડા પ્રધાનોની મુલાકાત થઈ. અગલુલ અને મેકડોનલ્ડે દિલ ખોલીને વાતો કરી. અગલુલે ઇજ્જતની સ્વતંત્રતાને સાચી સ્વતંત્રતા બનાવવા નીચેની શરતો મૂકી:

- (૧) ઇજ્જતના મુત્તકમાંથી અંગ્રેજ લશ્કરને કઢાવી લેવો.
- (૨) ઇજ્જતના નાણાંખાતા અને ન્યાયખાતા ઉપર બેસાડવામાં આવેલા અંગ્રેજ સલાહકારોને પાછા ખેલાવી લેવો.
- (૩) ઇજ્જતના રાજકારભાર ઉપર—ખાસ કરીને તેના વિદેશ. વ્યવહાર ઉપર કોઈ જાતનો અંકુશ ન રાખવો.
- (૪) ઇજ્જતમાં વસતા વિદેશીઓ અને નાની કોમોનું તેમજ સુએઝ કેનાલનું રક્ષણ કરવાનો દાવો છોડી દેવો.

(૫) સુદાન ઉપર ધજીપતની સત્તા છે એટલે સુદાન આખ તમાં બધા પ્રકારની દબલ બંધ કરો.

પણુ ઝગલુલના આ પાંચ મુદ્દાઓ પ્રત્યે રામસે મેકડોનલ્ડ કશું જ લક્ષ આપી શક્યો નહીં. ઝગલુલની અવગણના થઇ. કશું જ પરિણામ મેળવ્યા વિના ઝગલુલ પાછો ફર્યો.

અને એ જ વર્ષના-૧૯૨૪ના-નવેમ્બર માસમાં, ધજીપતનો મામલો ફરીવાર રજો ચડ્યો. સુદાનના ગવર્નર જનરલ સરદાર સર લી સ્ટોક્સનું કેરો નગરના બજારમાં ઘોળે દિવસે ખૂન થયું ! અંગ્રેજોને એ વસમું લાગ્યું. તેમણે એ ખૂનની શિક્ષા તરીકે ધજીપતને પાંચ લાખ પાઉન્ડનો દંડ અને બીજી સ્વતંત્ર પ્રજાને અપમાન કરનારી શરતો ફરમાવી. ઝગલુલે એવી બેઠબજીતીભરી શરતો સ્વીકારવા કરતાં પ્રધાનપદનો ત્યાગ કર્યો.

૧૯૨૫માં ફરીવાર ચૂંટણીઓ થઇ ત્યારે પણ ઝગલુલના પક્ષ સખળ બહુમતી સાથે ધારાસભામાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તો ઝગલુલની નબિયત દિવસે દિવસે વધારે પડતી ચાલી. તો એ જિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સુધી એ રાષ્ટ્રવિધાતાએ પોતાનું રાષ્ટ્રવિધાનનું કાર્ય કર્યાં કર્યું. આખરે ૧૯૨૭ના ઓગસ્ટ માસની ૨૩મી તારીખે એ નરવીર તેની કર્મભૂમિનો ત્યાગ કરી ખુદાના દરબારમાં ચાલી નીકળ્યો અને ધજીપતના ઇતિહાસનું એક અત્યંત મહત્ત્વનું પ્રકરણ પૂરું થયું.

ધજીપતની સેવામાં જ જીવનપુષ્પ સમર્પી કૃતાર્થતા અનુભવનાર અને જીવનની છેલ્લી ઘડીઓએ પણ ધજીપતનું જ નામ રટનાર આ ઝગલુલના દેશબાંધવોએ, એ વીરનર પ્રત્યે પ્રજાકીય પ્રેમભાવ દાખવવા, એ રાષ્ટ્રવિધાતાનું સ્મરણ પ્રજાકીય સ્મૃતિમાં શાશ્વત આંકી રાખવા, કેરો અને એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ શહેરોમાં તેની આરસપ્રતિમાઓ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. વિશેષમાં, ઝગલુલનું મકાન ખરીદીને

ત્યાં ઝગલુલના મૃતદેહને સંઘરી રાખી અને તેની આસપાસ ઇજ્જમના ગૌરવની વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન કરીને, ઝગલુલસંગ્રહસ્થાન રચવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

ઇજ્જમની પ્રજા વીર ઝગલુલની પ્રાંતમા નિદાનશે ને તેના દર્શને નવપ્રેરણા પામી, સ્વમાન બચુ પ્રજાકીય જીવન જીવવાનો નવઉત્સાહ અનુભવશે. ઇજ્જમના ભાવી પ્રજાજનો એ ઝગલુલ-સંગ્રહસ્થાનની યાત્રા કરશે: અને, ઇજ્જમમાં જ્યારે ચોમેર અંધ-કાર છવાયો હતો, ઇજ્જમના પ્રજાજન જ્યારે પરાધીનતાની જાંજીરો પહેરી નિર્બળ જીવન જીવી રહ્યા હતા, ઇજ્જમે જ્યારે પુનરુજ્જીવનની બંધી યે આશાઓ છોડી દીધી હતી ત્યારે, એ અધિકારને વિદારી પ્રકાશ પ્રગટાવનાર, એ પરાધીનતાની જાંજીરો તોડી ફેંકી દેનાર, એ નિરાશાને સ્થાને નવ આશાનો સદેશ આપનાર નરવીરના મૃતદેહનાં દર્શન કરી, એ સંગ્રહસ્થાનના પવિત્ર વાતાવરણમાંથી દેશપ્રેમ અને દેશસેવાનો નવો પયગામ મેળવી, મિસરની ભક્તિમાં જ જીવન અર્પી દેવાનો મક્રમ નિરધાર રચશે. એ ભાવી પ્રજાજનોનો સંઘ જગતને સુણાવશે કે ઝગલુલના દેહનું અવસાન થયું છે, પણ ઝગલુલ જીવે છે; અને નેપોલિયન ને નેહસન, લેનિન ને મેઝીની, તિલક ને ચિત્તરંજન, સુન યાટ સેન ને એવા અનેકાનેક રાષ્ટ્રવિધાયકો અનંત જીવન જીવી રહ્યા છે તેમ, સૃષ્ટિના અંત સુધી જીવ્યા કરશે.

૬૮

ઇજ્જમની આઝાદી-ઉત્સુક પ્રજાએ જેને પોતાના તારણહારના પૂજનીય સ્થાને સ્થાપ્યો, જેની આજ્ઞાઓ ઉઠાવવામાં જિન્દગીની કૃતકૃત્યતા માની અને જેના જીવનભરના પરિશ્રમને પરિણામે જોતજોતામાં જગતની નજરમાં માનવંતું સ્થાન મેળવ્યું, એ ઝગલુલના મૃતદેહ ઉપર તેણે, કેવાં આંસુ સાર્યાં છે, કેવો

હૃદયભેદક વિલાપ કર્યો છે તેનું ખ્યાન એક હિન્દી મુસ્લીમ બાંધવ સ્વાનુભવથી જ આપે છે. મૌલાના નુરુલ હક નદવી, જે અરબ્બી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા અને તેને અંગેનું સંશોધન કાર્ય કરવા ધજીમના પાટનગર કેરોની જગવિખ્યાત અલ અઝહર વિદ્યાપીઠ (જેમાં આજે ૨૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ સરસ્વતીની આરાધના કરી રહ્યા છે)માં ચાર વર્ષ રહી, ઝગલુલના અવસાન પછી તુરત જ હિન્દ પાછા ફર્યા છે તે એક અખબારનવેશની પાસે* કહે છે કે :

‘ઝગલુલ પાશાનું અવસાન થયું ત્યારે હું કેરોમાં હતો અને તેની મૈયતમાં મેં ભાગ લીધો હતો. કેરોમાં તે દિવસે મેં જે દૃશ્યો જોયાં છે તે હું મારી જીન્દગીમાં નહીં જૂલી શકું. ઝગલુલ એટલે ધજીમના જીવાનોતે મન તેમનો ખુદા : અને ધજીમનાં જી, પુરૂષો, બચ્ચાં સૌને મન તેમનો તારણદાર. ઝગલુલ માટે ધજીમની પ્રજામાં જે ભક્તિ ઉભરાતી મેં જોઈ છે તેવી મેં ક્યાંય-ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાનમાં તો કદિ નથી જોઈ. ઝગલુલનો જનાજો નીકળ્યો તે વેળાનાં દૃશ્યો એટલાં ભવ્ય, એટલાં ગંભીર, એટલાં અમૂતપૂર્વ અને એટલાં હૃદય-સ્પર્શી હતાં કે યુદ્ધમાં યુદ્ધ મિસરીઓએ ભીની આંખે મને કહ્યું છે કે આવો સાર્વજનિક અને પ્રજાવ્યાપી વિલાપ કોઈ દિવસ મિસરી પ્રજાએ કોઈ મૃત્યુની પાછળ કર્યો હોય એવું અમારા સ્મરણમાં નથી. ઝગલુલે જીન્દગીભર ધજીમની જે અમૂલ્ય સેવા કરી, મિસરી પ્રજાના પુનરુદ્ધારની સાધનામાં જે ધગશથી શરીર નીચોવી નાંખ્યું, તેને સંભારી સંભારીને, ઝગલુલના મૃત્યુને દિવસે મિસરી જીવાનો અને મિસરી શ્રદ્ધો, મિસરી ઓરતો અને મિસરી બાળકો આંસુની નદી વહાવતા હતા. ઝગલુલ તેનું સ્વપ્નું સિદ્ધ કરીને મરણ પામ્યા, પરિપક્વ વયે તેણે આંખો મીંચી, તો યે, તેના મૃત્યુથી સારી મિસરી પ્રજાને સમ્મત આઘાત પહોંચ્યો છે, નાઇલના તીરના એ મુલકમાં પ્રત્યેક ઘરમાં ગમગીની રાજ્ય કરી રહી છે, સૌ કોઈને એમ થઈ રહ્યું છે કે અમે અમારો પિતા ગુમાવ્યો છે. કેરોના માર્ગો

ઉપર તો મેં લોકોને ટાંગે મળી એમ પણ પોકાર કરતાં સાંભળ્યાં છે કે ઇજીપ્તનો આત્મારામ આદ્યો ગયો, ઇજીપ્ત આજે અનાથ બની ગયું છે.

‘એતુલ ઉમાત-પ્રજાભુવન-ઝગલુલના ધરને મિસરી પ્રજા એ નામથી ઓળખે છે-એ મકાનથી કચ્છરતાન આઠ માઇલ દૂર છે. ઝગલુલના મૃતદેહે કચ્છરતાન તરફ ફર્ય માંડી ત્યારે, એ આઠ માઇલનો માર્ગ શોકના શ્યામ પોશાક પહેરેલાં મિસરી સ્ત્રી, પુરૂષો અને બાળકોની ઠૂઠી દટાઇ ગયો હતો. એ દૃશ્ય જોતાં મારી આંખો પણ ભાંતી બની. મારું મન એકદમ માફરે વતન હિન્દુસ્તાન દોડ્યું. મેં હિન્દી પ્રજા અને મિસરી પ્રજાની તુલના કરવા માંડી અને ઉઠે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. ઝગલુલના જનાજના અને તે વેળાના માણસોના મહાસાગરના ફેરાઓ મારી કને આ રહ્યા. તે જોઈને તમે હેરત પામશો.’

ઝગલુલના મૃત્યુની ઇજીપ્તના રાજકારણ ઉપર શી અસર થશે ? એવો અખબારનવેશે સવાલ પૂછતાં મૈલાના તુરકે કહ્યું :

‘ઇજીપ્તનું રાજકારણ સમજવાને ત્યાંના જૂદા જૂદા રાજદારી પક્ષો સંબંધમાં પ્રથમ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. ઇજીપ્તની મુસ્લીમ અને ખ્રીસ્તીય પ્રજા ચાર રાજકીય વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે : (૧) વતનીઓ, (૨) વાફીઓ, (૩) બંધારણવાદીઓ, (૪) વિનીતો. વતનીઓ, જેઓના સરદારપદે હાશીઝ એ રમઝાન છે, તેઓ આ ઘડીએ ને આ ઘડીએ અંગ્રેજોને ઇજીપ્તમાંથી વિદાય લેવાવવા માંગે છે. તેઓ કહે છે કે ‘ઇજીપ્ત અમારું છે અને અંગ્રેજોએ કોઈ પણ શરત વિના ઇજીપ્તમાંથી ચાલ્યા જવું જોઈએ.’ ખ્રીસ્તીય પક્ષ વાફીઓનો. તેમના સરદારપદે મહુમ સાંદ ઝગલુલ પાશા હતા. અને આજે ઝગલુલનો તાજ તેમના તેજસ્વી અનુગામી મુસ્તફા પાશા નાહસના મસ્તક ઉપર મૂકાયો છે. આ પક્ષ પણ અંગ્રેજોને ઇજીપ્તમાંથી હાંકી કાઢવામાં માને છે ; પણ તેમની સાથે સંબંધ બગાડ્યા વિના એ વસ્તુ

સિદ્ધ કરવા મથે છે. બંધારણવાદીઓ બંધારણને આંચ ન આવે એવા માર્ગે ઇજ્જતનું કલ્યાણ વાંચ્છે છે. અને છેલ્લા વિનિતો, જેઓ ઇત્તેહાદીઓના નામથી ઓળખાય છે તેઓ ગમે તે ભોગે અંગ્રેજોની સાથે ઇજ્જતનું નસીબ જોડી રાખવા ઇચ્છે છે.

‘આ ચાર પક્ષોમાંથી છેલ્લા બે પક્ષો તો સાવ નિર્જીવ છે. ઇત્તેહાદીઓમાં તો ઇજ્જતની પ્રજ્વળે રજ માત્ર આસ્થા નથી અને બંધારણવાદીઓના શુભાશય સિવાય તેમનામાં ઝાઝી શ્રદ્ધા નથી. આજે ઇજ્જતમાં સૌથી વધારે સામર્થ્ય મહુમ ઝગલુલના વાફદ પક્ષનું છે. જે સ્થાન હિન્દમાં અસહકારી-સ્વરાજ્ય પક્ષનું છે, તે સ્થાન ઇજ્જતમાં વાફદ પક્ષનું છે. એ વાવટા નીચે ઇજ્જતની પ્રજ્વળો મોટો સમુદાય ખડો છે. અમુક યુરોપીયન અખબારોએ ઝગલુલના મૃત્યુ પછી ખબરો ફેલાવેલા કે વાફદ પક્ષ નિર્બળ બની ગયો છે. પણ એ જુઠ્ઠાણું છે. ઝગલુલે ઇજ્જતની પ્રજ્વળે એની તૈયાર કરી છે કે ઇજ્જતની સ્વાધીનતા સિદ્ધ કરવાના પ્રધાન મુદ્દા ઉપર બે ઇજ્જતવાસી-ઓની વચ્ચે મતભેદ જ સંભવતો નથી.

‘વતનીઓ થોડા વખતમાં સર્વોપરિ રાજકીય પક્ષ બની જશે એમ કહેવાય છે. પણ મને એ વસ્તુ ખરાબર નથી લાગતી. ખરી વાત તો એ છે કે ઝગલુલના વાફદ પક્ષ અને રમઝાનના વતન પક્ષ વચ્ચે સાધ્ય પરત્વે એવો કોઈ ભેદ જ નથી. ઝગલુલ ન્યાં સુધી જીવતા હતા ત્યાં સુધી તો ઇજ્જતની પ્રજ્વળા હલ્કનાથ હતા. ત્યાં સુધી દોષની તાકાત નહોતી કે તેનાં ઉચ્ચારણો કે આજ્ઞાઓ સામે આંગણી ઉઠી કરી શકે. ઝગલુલની જોડે વય, દીર્ઘ સેવાઓ અને વિજયી વ્યક્તિત્વ : એ ત્રણને બળે ઝગલુલ તેના પ્રતિસ્પર્ધી પક્ષો પ્રત્યે બેપરવા રહી શકતા. તેના છેલ્લા દિવસોમાં, અવસ્થાની સાથે તે પરદેશીઓ સામેના પ્રકોપમાં થોડા મોળા પડી ગયેલા. પ્રજ્વળે તે ચલાવી લીધેલું-પ્રજ્વળની ઝગલુલ માટે એટલી પ્રીતિ અને ભક્તિ હતી. હવે તેમના અનુગામી નાહાસ પાશાથી સંપૂર્ણતઃ ઝગલુલના પગલે

જ નહીં ચાલી શકાય, ઇજ્જતના જુવાનોને સતોષવા તે પક્ષે વધારે ઉચ્ચ બનવું રહેશે: તો જ વાફ પક્ષ સર્વોપરિ પક્ષ રહી શકશે. અને નાહાસ પાશા પોતે પણ જુવાન છે, તેની નસોમાં જુવાનનું લોહી વહી રહ્યું છે. તેમજ તેને વતન પક્ષની સાથે ખુબ સહવાસ છે, એટલે તે પોતે સ્વયં ઉર્મિથી આદર્શસેવી બનશે. 'ઇજ્જત સ્વાધીન બનવું જોઈએ અને અંગ્રેજોએ ઇજ્જત છોડી જવું જોઈએ' એ ધ્યયમંત્રનું વધારે જોરથી અને વધારે સક્રિયપણે રટણ થશે. આમ થશે તો વતન પક્ષ વસ્તુતઃ વાફ પક્ષથી જૂદો જ નહીં રહે. સક્ષેપમાં ઝગલુલના મૃત્યુ પછી મિસરી પ્રજાની સ્વાધીનતાની લડત વધારે જોશથી અને વધારે સંગઠિત રીતે આગળ ચાલશે એ પરત્વે મને કશો જ સંદેહ નથી. મારી માહિતીને આધારે હું તમને કહી શકું છું કે ઝગલુલે મરતાં પહેલાં સખ્યાબંધ પાણીદાર જુવાન મિસરી-ઓને ચુનંદા લડવૈયા તરીકે તૈયાર કર્યા છે અને ઇજ્જતની સારી પ્રજામાં નવો પ્રાણ ફૂંક્યો છે. આજે સારી મિસરી પ્રજાનો એક જ અડગ નિશ્ચય છે: 'સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા અગર માનભર્યું મૃત્યુ.'

ઇજ્જતની પ્રજા વચ્ચે ચાર વર્ષ વસીને અને ઇજ્જતના રાષ્ટ્રીય પ્રાણનો સ્વાનુભવ કરીને પાછા ફરનારા મૌલાના નુરલ હક કહે છે કે ઝગલુલે આપેલી તાલીમને પરિણામે મિસરી પ્રજાનો આજે એક જ નિશ્ચય છે: સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા અગર માનભર્યું મૃત્યુ. નુરલ હક કહે છે કે ઝગલુલના મૃત્યુ પછી ઇજ્જતનો પરશ્ચીઓ સામેનો રોષ વધારે ઉચ્ચ બનવા સંભવ છે—ઝગલુલ જેવી સંયમના પાઠ પઢાવનારી શક્તિ ખસી જતાં વાફ પક્ષને સ્થાને વતન પક્ષનું પરિબલ જામે એ સંભવિત છે. અને વતન પક્ષ, જે અંગ્રેજોને એક ક્ષણ પણ ઇજ્જતમાં ઉભા રહેવા દેવામાં નથી માનતો તે સર્વોપરિ બને તો તો દુનિયા કંધક નવું જ નીરખશે. અને એ દિવસ દૂર નથી—ચાલ્યો આવે છે. ઝગલુલ મરણ નથી પામ્યા, ઝગલુલ જીવે છે;

ઝમજુલનાં પાર્થિવ તત્ત્વો લય પામ્યાં છે. પણ ઝગજુલનો જુસ્સો તો દ્વિગુણિત બની સારી મિસરી પ્રજના અંતરમાં ઉતરી ગયો છે. ઝગજુલ જીવે છે ! ઝગજુલ ઘણું જીવે !

૬૯

ધજીપ્તના આકાશમાં પંચાવન વર્ષ સુધી આ રીતે અનન્ય પ્રકાશ પાથરી, ધજીપ્તનો પરમ જ્યોતિર્મય એ ગ્રહ ઝગજુલ પાશા સત્યોતેર વર્ષની વયે, ૧૯૨૭ના ઓગસ્ટ માસની ૨૩મી તારીખે અસ્ત થયો.

ઝગજુલ જગતના ઇતિહાસમાં અમર નામ મૂકી જનારા સૌ રાષ્ટ્રવિધાતાઓનો સમાવડ ધજીપ્તનો રાષ્ટ્રવિધાતા હતો. ધજીપ્ત-માંથી ઝગજુલ બાદ કરતાં, પાછળ જાણે શૂન્ય શૂન્ય લાગે છે. ઝગજુલ એટલે ધજીપ્તનો પુરુષોત્તમ. ઝગજુલ એટલે ધજીપ્તની પ્રજાકીય એકતાનું મૂર્ત સ્વરૂપ. ઝગજુલ એટલે ધજીપ્તની રાષ્ટ્રીય બાવનાનો અવતાર. ઝગજુલ એટલે ધજીપ્તની સ્વાધીનતાની લડતનો પિતા.

ઝગજુલ એટલે ધજીપ્તના સર્વોત્તમ આદર્શોનો, ધજીપ્તની દૃઢ વિશ્વિશ્વાસનો, ધજીપ્તની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ.

એની પાછળ ધજીપ્ત આખું મરી રીટતું. કારણ ? કારણ એ ધજીપ્તની પાછળ મરવા તૈયાર થયેલા. ઝગજુલને ધજીપ્તવાસીઓ પૂજતા. શા માટે ? ઝમજુલે ધજીપ્તને માટે સર્વસ્વ સર્મપણ કરી દીધેલું. એ જીવ્યો ત્યાં સુધી એણે એક જ સ્વપ્નું સેવ્યું, એક જ અભિલાષાની આરાધના કરી; પોતાના દેશને સ્વાધીન બનાવવાનું એ સ્વપ્ન અને પોતાની પ્રજાને કિન્નત મસ્તકે જગતની બીજી પ્રજાઓ સાથે હાથ મિલાવતી બનાવવાની એ

અભિલાષા. એ સાધ્યની સિદ્ધિ માટે તેણે આખી જિન્દગી મથામણ કરી. માર્ગે જોલ આવી, બબ્બે વખત દેશપારીઓ આવી, એક વાર પોતાના જ દેશબંધુને પોતાની જ ઉપર જીવલેણ હુમલો કરતો જોયો, જિન્દગીમાં કદિ સુખ, આરામ કે શાન્તિ અનુભવ્યાં નહીં; સદા કાંટાની શય્યા ઉપર જ શયન કર્યું; પણ તે કશાથી એ વીર યોધો ન ડગ્યો. નરોત્તમના ગૌરવથી એ બંધી કસોટીઓ પાર ઉતર્યો; અને જેમ જેમ તે કસોટીઓ પસાર કરતો ગયો તેમ તેમ તેનો જીરુસો. તેનો આતશ, તેનો દેશપ્રેમ વધતા જ ગયા. જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી એ નરસિંહે પડકાર જ કર્યો કે 'અમારું ઇજ્જત અંગ્રેજોએ ખાલી કરવું જ જોઈએ. ઇજ્જતને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા જોઈએ.' આજે ઇજ્જતનું જગતની નજરમાં જે કંઈ ઉચું સ્થાન છે તે આ અગલુલનો પ્રતાપ.

આજના મનુષ્યસંઘે બધા વ્યવહારને માટે પૃથ્વીને એ ભાગમાં વહેંચી નાખી છે : એક શ્વેતવર્ણી પ્રજાઓનો ગોળાર્ધ અને બીજો સ્વામવર્ણી પ્રજાઓનો ગોળાર્ધ. એમાંથી ઘોળી પ્રજાઓનો સંઘ તો ક્યારેનો ચે સ્વામ ચૂક્યો છે. પણ કાળી પ્રજાઓ હજી વેરણકેરણ હાલતમાં જીવે છે. અને ઘોળી પ્રજાઓની ગુલામી બરદાસ્ત કરે છે. એ કાળી પ્રજાઓનો, એ પૂર્વની પ્રજાઓનો સંઘ સ્થાપવાનું સ્વપ્નું અગલુલે જીવનભર સેવેલું. એટલે અગલુલ જેમ જબ્બર રાષ્ટ્રવિધાયક હતો તેમ પૂર્વની પ્રજાઓના ઐક્યનો પરમ સમર્થ ઉપાસક પણ હતો.

અગલુલના જેવી એ સ્વપ્નદર્શિતા, એ ભાવીદર્શનની આર્પ-દૃષ્ટિ બહુ જ થોડા એશિયાત નેતાઓને વરી છે. હિન્દમાં ચિત્તરંજને એ સ્વપ્ન સેવ્યું અને હિમાલયને પેલે પાર નજર નાખી ચીનની સાથે ઐક્ય સાધવા પોતાનો લાંબો બાહુ લંબાવ્યો. પણ ચિત્તરંજનની સાથે તેની એ સૃષ્ટિ પણ લય પામી છે. હિન્દમાં જેમ ચિત્તરંજન તેમ ચીનમાં સુન યાટ સેને પણ એ સ્વપ્ન

સંવેલું અને આજે તેનો અનુયાયી સંઘ એ સ્વપ્નનું યથાશક્તિ જતન કરી રહ્યો છે. પૂર્વની પ્રજાઓના ઉદ્ધારનો અને યશસ્વી જીવનનો એક જ માર્ગ છે અને તે The Orient-પૂર્વની તમામ વિધવિધ પ્રજાઓને એક કરી તેમાંથી એક શ્યામવર્ણી મહાપ્રજા સર્જી, જગતની શ્વેત પ્રજાઓના સામ્રાજ્યવાદી આક્રમણો સામે મોરચા માંડવાનો. પણ આજે તો ઝગઝગ, ચિત્તરંજન ને સુન યાટ સેન જતાં તે ભાવના માત્ર ભાવના સ્વરૂપે જ જીવી રહી છે; છતાં એવી પરમ ઉજ્જવળ ભાવનાના સેવનાર તરીકે ઝગઝગની પૂજા કરવાની આજણી ફરજ વિશેષ મોટી બને છે.

ચીનના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન ડો. સુન યાટ સેનનું છે, ભારતના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન તિલક મહારાજનું અને ચિત્તરંજન દાસનું છે તે સ્થાન ઇજીપ્તના ઇતિહાસમાં ઝગઝગ પાશાનું છે. એ ચારે નરોત્તમોનો અનુયાયી સંઘ જ એક દિવસ એશિયાઈ એકત્યનું સ્વપ્ન સાચું કરશે અને પૂર્વની પ્રજાઓના મુલકમાં પૂર્વની પ્રજાઓના જ 'સ્વરાજ્ય'નો ગમનચુંખી ઝંડો ફરકાવશે.

દેશદેશના મુક્તિસંગ્રામો

એશિયાનું કલંક

૦-૧૦-૦

મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ

૦-૧૨-૦

સળગતું આયર્લેન્ડ

૦-૮-૦

હંગેરીનો તારણહાર

૦-૮-૦

અમર મહાજનો

૦-૧૨-૦

ચીનની ક્રાંતિકથા

[છપાય છે.]

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

